

ОРГАНІЗАЦІЯ ТА МЕТОДИКА РОБОТИ З ОСОБОВИМ СКЛАДОМ

Підручник

Міністерство освіти і науки України
Сумський державний університет

ОРГАНІЗАЦІЯ ТА МЕТОДИКА РОБОТИ З ОСОБОВИМ СКЛАДОМ

Підручник

Рекомендовано вченою радою Сумського державного університету

Суми
Сумський державний університет
2020

УДК 355.233

О-64

Авторський колектив:

В. М. Петренко, старший викладач;
М. М. Ляпа, кандидат технічних наук;
І. В. Леганьков, старший викладач;
В. Є. Житник, кандидат технічних наук;
В. І. Макеєв, кандидат технічних наук;
А. Ф. Раскошній, кандидат військових наук

Рецензенти:

М. В. Пануча – доктор психологічних наук, завідувач кафедри загальної та практичної психології Ніжинського державного університету ім. Миколи Гоголя;

П. Є. Трофименко – кандидат військових наук, професор кафедри військової підготовки Сумського державного університету

*Рекомендовано до видання
вченою радою Сумського державного університету
як підручник
(протокол № 4 від 14 листопада 2019 року)*

Організація та методика роботи з особовим складом :
О-64 підручник / В. М. Петренко, М. М. Ляпа, І. В. Леганьков
та ін. – Суми : Сумський державний університет, 2020. –
414 с.

ISBN 978-966-657-818-4

Підручник «Організація та методика роботи з особовим складом» розкриває широкий спектр напрямків та шляхів вирішення питань щодо організації і методики роботи з особовим складом, його психологічної підготовки, виховної роботи та військової дисципліни, що проводяться командирами всіх рівнів управління в повсякденній діяльності. Рекомендації із зазначених питань розроблені на основі багаторічного досвіду професорсько-викладацького складу кафедри військової підготовки та командирів артилерійських підрозділів (частин).

Зміст підручника відповідає програмі навчання з відповідної дисципліни «Організація та методика роботи з особовим складом».

Підручник рекомендований студентам, науково-педагогічним працівникам кафедри військової підготовки СумДУ.

УДК 355.233

© Петренко В. М., Ляпа М. М.,
Леганьков І. В. та ін., 2020

ISBN 978-966-657-818-4

© Сумський державний університет, 2020

ЗМІСТ

ВСТУП	С. 6
РОЗДІЛ 1	
КОНЦЕПТУАЛЬНІ ЗАСАДИ РОБОТИ З ОСОБОВИМ СКЛАДОМ У ЗБРОЙНИХ СИЛАХ УКРАЇНИ	11
1.1 Зміст та основні напрямки роботи з особовим складом на сучасному етапі реформування та розвитку Збройних сил України	11
1.2 Правові засади військового будівництва в Україні	19
1.3 Концепція національної безпеки України	53
1.3.1 Національна безпека та національні інтереси держави	53
1.3.2 Воєнний аспект національної безпеки	60
1.3.3 Обороздатність як важливий елемент воєнної безпеки	69
Навчальний тренінг	74
РОЗДІЛ 2	
ОСНОВНІ НАПРЯМКИ ДІЯЛЬНОСТІ ОРГАНІВ З РОБОТИ З ОСОБОВИМ СКЛАДОМ	75
2.1 Завдання та система виховної роботи в підрозділі	76
2.2 Основні принципи виховання, сутність і зміст виховання	77
2.3 Основні напрямки індивідуально-виховної роботи з особовим складом підрозділу	87
2.4 Форми та методи індивідуально-виховної роботи	91
2.5 Основні обов'язки командирів усіх ступенів щодо проведення індивідуально-виховної роботи. Планування виховної роботи в підрозділі	95
2.6 Зміст планування основних заходів виховної роботи та зміцнення військової дисципліни	98
2.7 Система роботи командира підрозділу	

щодо зміцнення військової дисципліни та правопорядку	103
2.8 Основний зміст аналізу стану військової дисципліни в підрозділі. Облік дисциплінарної практики в підрозділі	106
Навчальний тренінг.	116

РОЗДІЛ 3

ОСНОВИ МОРАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЗАСТОСУВАННЯ ПІДРОЗДІЛІВ СУХОПУТНИХ ВІЙСЬК	118
3.1 Зміст та завдання морально-психологічного забезпечення військ, його складові, їх характеристика	118
3.2 Методи морально-психологічного забезпечення в різних видах бойових дій	135
3.2.1 Морально-психологічне забезпечення оборони	146
3.2.2 Морально-психологічне забезпечення наступу	155
3.3 Науково-психологічні основи вивчення особистості військовослужбовця	170
3.4 Психологічні властивості особистості воїна. Спрямованість особистості військовослужбовця	179
3.5 Особливості прояву темпераменту та характеру військовослужбовця у військово-виховному процесі	210
3.6 Розвиток здібностей військовослужбовця під час навчання та в процесі виховання	227
3.7 Психологічна сутність поведінки військовослужбовців, її нормативна і девіантна форма	232
3.7.1 Основні форми і характеристика девіантної поведінки	250
3.8 Методика вивчення психологічних якостей військовослужбовців	263
Навчальний тренінг	286

РОЗДІЛ 4	
МОРАЛЬНО-ПСИХОЛІЧНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ БОЙОВОЇ ПІДГОТОВКИ ОСОБОВОГО СКЛАДУ ТА СЛУЖБИ ВІЙСЬК	288
4.1 Військовий підрозділ як різновид соціальної групи	288
4.2 Основи психології військового управління	301
4.3 Стиль керівництва військовим колективом	319
4.4 Особисті якості командира та їх вплив на управління колективом. Авторитет офіцера	322
4.5 Методи вивчення психології військового колективу	342
4.5.1 Спостереження та експеримент	345
4.5.2 Бесіда, анкетний метод та опитування	352
4.6 Морально-психологічне забезпечення вартової служби	368
Навчальний тренінг	371
ВИСНОВКИ	373
ГЛОСАРІЙ	375
СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ	412

ВСТУП

Основними завданнями у сфері воєнної безпеки є забезпечення високого рівня морально-психологічної та професійної підготовки особового складу до виконання завдань збройної боротьби за будь-яких умов бойової обстановки.

Реалізація цих вимог передбачає вдосконалення системи підготовки офіцерів кадру та запасу у ВЗВО.

Метою написання навчального матеріалу цього підручника стала необхідність систематизувати накопичений досвід щодо організації та проведення виховної роботи в підрозділах ракетних військ і артилерії Сухопутних військ та в простій, доступній формі розкрити основні питання навчальної програми з відповідної дисципліни для навчання студентів за програмою підготовки офіцерів запасу.

Крім того, досвід показує, що молоді офіцери, випускники ВЗВО досить часто зіштовхуються з проблемами щодо проведення виховної роботи в підрозділі, тобто відчують нестачу досвіду щодо роботи з особовим складом.

Виходячи з цього, автори в навчальному матеріалі підручника висвітлюють питання з основних принципів та методів виховання воїнів, подають методiku роботи командирів щодо зміцнення військової дисципліни, інформаційно-пропагандистського забезпечення в Збройних силах України. Також розкривають питання науково-психологічних основ вивчення особистості військовослужбовців та військового колективу, надають рекомендації щодо морально-психологічної підготовки особового складу. Крім того, підручник містить матеріал, що розкриває поняття воєнної політики держави та воєнної доктрини України, Концепцію національної безпеки

України, інші питання, які, на погляд авторів, дадуть можливість усебічно підготувати молодого фахівця до службової діяльності.

Особливе значення в підготовці кадрів для Збройних сил України є озброєння їх теоретичними і практичними знаннями та навичками. Необхідно зазначити, що офіцер у повсякденній діяльності виконує безліч завдань, а це також спонукає до оволодіння знаннями з різних напрямів роботи. Офіцер у військовому колективі є провідником із питань воєнної політики держави. Тому він повинен мати достатні знання щодо ролі воєнної політики в загальній політичній системі держави, воєнної доктрини України, знати сутність воєнної реформи в Збройних силах України.

У підручнику подано матеріал із Концепції національної безпеки України. Знання цього матеріалу дасть можливість тим, хто навчається, ознайомитися з національною безпекою та національними інтересами держави, її воєнним аспектом, поняттям обороноздатності як важливого елемента воєнної безпеки. Правильне тлумачення цих питань сьогодні має велике пізнавальне та виховне значення як для офіцерів, так і для військовослужбовців. Ці питання розкриті в **першому розділі**.

Виховання високих моральних і бойових якостей особового складу, свідомого ставлення військовослужбовців до виконання своїх обов'язків, підтримання статутного порядку в частинах і підрозділах, командирське піклування про підлеглих та особиста відповідальність кожного за виконання статутних вимог – основні пріоритети виховної роботи в підрозділах.

Другий розділ підручника розкриває ці пріоритети, показує принципи й методи виховання воїнів, аналізує роботу командира підрозділу щодо зміцнення військової дисципліни та методика роботи з аналізу стану військової

дисципліни. Автори підручника звертають увагу, що серед багатьох форм і методів виховання воїнів важливе місце належить індивідуальній виховній роботі, враховуючи її дієвість у вихованні та неможливість охопити масовими формами виховної роботи весь особовий склад.

У сучасних умовах, щоб правильно проводити навчання та виховання підлеглих, офіцер повинен бути не лише добре підготовленим у військово-технічному відношенні й володіти певними знаннями психології та педагогіки, культурою взаємовідносин військовослужбовців.

Оскільки людина є головною ланкою в системі бойової готовності військ, важливе значення набуває здатність офіцерів уміло вести виховну роботу, грамотно впливати на особистість у військовому колективі та на військовий колектив, знати науково-психологічні основи вивчення воїнів, їх характеристики взаємовідносин, причини виникнення негативних явищ (девіацій) у військових колективах і методи роботи щодо профілактики правопорушень.

Третій розділ висвітлює питання морально-психологічної підготовки особового складу та морально-психологічного забезпечення в процесі підготовки та виконання бойових завдань у різних видах бойових дій. Показаний досвід цієї роботи під час бойових дій у локальних війнах та під час проведення антитерористичної операції на Сході України. Розкриті також питання науково-психологічних основ вивчення особистості військовослужбовця, особливості прояву темпераменту та характеру військовослужбовця у військово-виховному процесі, управління психологічною підготовкою підрозділів. У розділі достатньо повно розкриті ці та інші питання.

Управління військовим колективом є дуже складним

видом діяльності офіцера. Управлінські аспекти охоплюють усі різновиди службових обов'язків і насамперед пов'язані з навчанням та вихованням особового складу. Рішення командира є основним структурним моментом циклу управління і повинно бути завжди обгрунтованим. Для ефективного вирішення завдань управління підрозділами командир повинен у різних формах управлінської діяльності використовувати сучасні науково обгрунтовані методи управління та мати відповідний характер і стиль складного мистецтва управління. **У четвертому розділі** підручника подано матеріал, де розкриті питання змісту й методів управління, характер та стиль управлінської діяльності командира, показані основи психології військового управління.

До того ж звернена увага на особливе значення для командира підрозділу посилення на керівні документи з питань організації служби військ, основними з яких є:

- організація вартової та внутрішньої служб;
- підготовка особового складу донесення служби у варті;
- морально-психологічне забезпечення вартової служби.

Таким чином, основною метою написання цього підручника є надання допомоги слухачам, курсантам, командирам підрозділів, професорсько-викладацькому складу відповідно до завдань, які вони виконують, щодо вивчення та практичного застосування матеріалу підручника в навчальному процесі та повсякденній службовій діяльності.

Автори сподіваються, що знання матеріалу підручника та використання порад і рекомендацій дозволять підвищити рівень професійної підготовки офіцерів кадру та запасу в Збройних силах України.

Автори висловлюють щиру вдячність рецензентам:

доктору психологічних наук, завідувачеві кафедри загальної та практичної психології Ніжинського державного університету ім. Миколи Гоголя В. М. Папучі, кандидату військових наук, професорові кафедри військової підготовки Сумського державного університету П. Є. Трофименку за поради і зауваження, які вони надали під час рецензування рукопису підручника.

РОЗДІЛ 1

КОНЦЕПТУАЛЬНІ ЗАСАДИ РОБОТИ З ОСОБОВИМ СКЛАДОМ У ЗБРОЙНИХ СИЛАХ УКРАЇНИ

1.1 Зміст та основні напрямки роботи з особовим складом на сучасному етапі реформування та розвитку Збройних сил України

На сучасному етапі реформування та розвитку Збройних сил України сутність роботи з особовим складом полягає в цілеспрямованому, активному і всебічному процесі впливу на свідомість та світогляд військовослужбовців із метою формування патріотизму, національної гідності, почуття любові до України та її Збройних сил, вірності українському народу та усвідомлення кожним захисником Вітчизни особистої відповідальності за виконання вимог Військової присяги, статутів, наказів командирів і своїх службово-посадових обов'язків. Ця робота здійснюється відповідно до вимог Конституції та законів України, Военної доктрини України, актів Президента України – Верховного Головнокомандувача Збройних сил України і Кабінету Міністрів України і є невід'ємною складовою повсякденної діяльності військ. В основу цієї діяльності покладений насамперед багатовіковий досвід, що базується на традиціях духовності й волелюбності нашого народу в його боротьбі за свободу та незалежність.

Основним завданням роботи з особовим складом щодо морально-психологічного забезпечення в Збройних силах України як одного з основних напрямків діяльності

органів військового управління є проведення у військах державної політики щодо забезпечення обороноздатності держави, національної безпеки в цілому.

Робота з особовим складом пов'язана з військовим вихованням, під яким розуміють процес цілеспрямованого, систематичного, організованого і планомірного впливу на свідомість, пізнавальну, емоційно-вольову та мотивуючу сфери особистості військовослужбовця з метою формування в нього наукового світогляду, високих моральних, громадянських і військово-професійних якостей для забезпечення всебічного й гармонійного розвитку його особистості та ефективного виконання ним службових обов'язків в умовах мирного і воєнного часу.

Зміст роботи з особовим складом розкривається через складові, напрямки та завдання, на основі яких формуються функціональні обов'язки посадових осіб органів військового управління щодо реалізації змісту цієї роботи.

Діюча система роботи з особовим складом щодо морально-психологічного забезпечення має такі складові:

- морально-психологічне забезпечення бойової і мобілізаційної готовності військ, бойового чергування, бойової служби, оперативної та бойової підготовки, специфічної діяльності військових формувань;
- морально-психологічне забезпечення військової дисципліни та профілактику правопорушень;
- інформаційно-пропагандистське забезпечення;
- культурно-просвітницьку роботу;
- військово-соціальну роботу.

Виховання особового складу Збройних сил України обумовлене запитами військової практики, специфікою завдань, які виконують військові частини та підрозділи як у мирний час, так і в бойових умовах. Виховну роботу в підрозділі проводять в умовах постійної бойової

готовності, безумовного виконання вимог військової дисципліни і встановленого порядку, вона передбачає особливу цілеспрямованість та організованість.

Суб'єктами виховного процесу в підрозділі є командири підрозділів, офіцери виховної роботи, самі військові колективи.

Об'єктами виховного впливу є всі військовослужбовці, які мають певні знання, навички, вміння, погляди, життєвий досвід.

Мета виховання випливає з вимог суспільства, держави до військовослужбовців ЗСУ та характеру сучасної війни. Основна мета виховання – підготовка високопрофесійного військовослужбовця, здатного успішно вести бойові дії.

Складовими частинами процесу виховання військовослужбовців є:

- ідейно-політичне виховання;
- військове виховання;
- правове виховання;
- естетичне виховання;
- фізичне виховання.

Основу структури виховання як процесу становлять:

- суб'єкт виховання (офіцери, військові колективи);
- об'єкт виховання;
- система відносин;
- впливи;
- зв'язки між цими поняттями.

Військова педагогіка затверджує принципи виховання особового складу Збройних сил України. Принципи виховання – це науково обґрунтовані, вихідні керівні педагогічні положення, які набрали форми нормативних вимог, обов'язкові для діяльності будь-якого вихователя, на основі яких виконується вся виховна

діяльність.

У сучасній військовій педагогіці обґрунтована система принципів виховання:

- науковість та цілеспрямованість виховного впливу;
- виховання в процесі військової діяльності;
- виховання військовослужбовців у колективі і через колектив;
- індивідуальний і диференційований підхід;
- поєднання вимог до військовослужбовців із повагою до їх особистості та турботою про них;
- опір на позитивне в особі воїна і військового колективу;
- єдність, злагодженість виховних впливів.

Органи з роботи з особовим складом призначені:

- для реалізації завдань гуманітарного і соціального розвитку та військового виховання у Збройних силах України (далі – Збройні сили);
- організації та здійснення морально-психологічного забезпечення підготовки та застосування військ (сил), виховної та ідеологічної роботи.

Органи з роботи з особовим складом свою діяльність здійснюють відповідно до вимог Конституції України, законів України, статутів Збройних сил України, актів Президента України, Кабінету Міністрів України, наказів та директив Міністерства оборони України, Генерального штабу Збройних сил України.

До органів (структурних підрозділів, посад) з роботи з особовим складом належать:

- Головне управління з роботи з особовим складом Збройних сил України (далі – Головне управління);
- відділи (відділення, групи, посади) з роботи з особовим складом в окремих структурних підрозділах

Міністерства оборони України, Генерального штабу Збройних сил України та органів військового управління, підпорядкованих Генеральному штабу Збройних сил України;

- управління з роботи з особовим складом оперативних командувань та Командування Військово-Морських сил Збройних сил України;

- відділи (відділення, групи, посади) з роботи з особовим складом військових закладів вищої (далі – ВЗВО), військових навчальних підрозділів закладів вищої освіти (далі – ВНП ЗВО), військових ліцеїв (далі – ВЛ) у системі військової освіти, науково-дослідних установ Збройних сил, Головного військово-медичного клінічного центру «Головний військовий клінічний госпіталь», військово-медичного клінічного центру (регіону, професійної патології);

- відділи (відділення, групи, посади) з роботи з особовим складом з'єднань, навчальних центрів, бригад, полків, окремих військових частин;

- посади з роботи з особовим складом військового комісаріату;

- Управління (відділи) з виховної та соціально-психологічної роботи видів Збройних сил України (армійських корпусів, повітряних командувань) до їх розформування;

- Автономної Республіки Крим, обласних військових комісаріатів, Київського міського військового комісаріату;

- посади з роботи з особовим складом кораблів (1, 2, 3-го рангів);

- посади з роботи з особовим складом батальйонів (дивізіонів);

- посади з роботи з особовим складом рот (батарей);

– посади з роботи з особовим складом у національних контингентах із підтримання миру та безпеки.

Основними завданнями органів з роботи з особовим складом є:

– здійснення завдань гуманітарного та соціального забезпечення у військах (силах);

– організація морально-психологічного забезпечення приведення (відмобілізування) військ (сил) у бойову готовність, виконання завдань бойового чергування, бойової служби;

– організація психологічної підготовки та психологічної роботи з військовослужбовцями (резервістами), формування в них стійкості та психологічної готовності до виконання завдань за призначенням;

– вивчення та прогнозування морально-психологічного стану особового складу, забезпечення стану військової дисципліни у військах (силах), організація індивідуальної роботи з військовослужбовцями, надання їм психологічної допомоги та консультування;

– виявлення причин та соціально-психологічних передумов скоєння правопорушень, особливо пов'язаних із порушеннями статутних правил взаємовідносин між військовослужбовцями, їх загибелі і травмування, зокрема внаслідок суїцидальних вчинків, проведення заходів щодо профілактики та корекції їх поведінки;

– аналіз суспільно-політичної обстановки в районах дислокації військ (сил), її вплив на морально-психологічний стан особового складу, забезпечення нейтралізації впливу негативних факторів;

– організація занять із воєнно-ідеологічної підготовки та інформаційна робота з військовослужбовцями,

формування в них громадянської свідомості, державних та суспільних цінностей, правової освіченості;

- організація військово-патріотичного виховання, культурно-просвітницької роботи та дозвілля особового складу, членів їх сімей, працівників Збройних сил;

- пропаганда культурної спадщини українського народу, національно-історичних, бойових та військових традицій Збройних сил України за участі закладів культури та самодіяльних (аматорських) колективів, сприяння всебічному культурному та духовному розвитку особистості військовослужбовця, підтримання його творчих здібностей і дарувань;

- керівництво діяльністю підпорядкованими закладами культури Збройних сил, методичне забезпечення їх роботи;

- співпраця з релігійними організаціями щодо питань духовної підтримки особового складу;

- організація моніторингу соціальних процесів у військових колективах, реалізація заходів правового і соціального захисту військовослужбовців та членів їх сімей, працівників Збройних сил, попередження виникнення й нейтралізація випадків соціального напруження у військових колективах;

- співпраця з інститутами громадськості в Збройних силах України, Громадською радою при Міністерстві оборони України та регіональними приймальними Міністра оборони України, забезпечення роботи телефонів довіри, розгляд пропозицій, скарг і заяв із питань соціального та правового захисту військовослужбовців і членів їх сімей, визначення шляхів їх вирішення;

- організація та проведення цільових військово-соціологічних досліджень;

- виконання заходів соціальної та професійної адаптації військовослужбовців і членів їх сімей, співпраця

з місцевими органами влади та органами місцевого самоврядування, регіональними центрами зайнятості;

- реалізація заходів щодо шефства у Збройних силах;
- визначення штатно-табельної потреби в технічних засобах виховання, організація роботи щодо їх постачання, обліку, збереження, експлуатації, відновлення та списання;
- створення та підтримання на належному рівні навчально-методичної бази органів з роботи з особовим складом, виготовлення і використання навчальних матеріалів та відеофільмів;
- замовлення науково-дослідних і дослідно-конструкторських робіт щодо створення нових (модернізації існуючих) зразків технічних засобів виховання;
- проведення заходів щодо формування позитивного іміджу Збройних сил у суспільстві, підвищення престижу військової служби, сприяння системному поширенню інформації про діяльність Збройних сил у засобах масової інформації;
- визначення потреби та участь у формуванні державного замовлення на підготовку фахівців для комплектування посад органів з роботи з особовим складом;
- моніторинг додержання у військах (силах) принципів гендерної рівності;
- впровадження передового досвіду роботи з особовим складом у діяльність посадових осіб військових частин, органів військового управління всіх рівнів.

1.2 Правові засади військового будівництва в Україні

Поняття воєнної політики, її місце та роль у загальній системі політики:

– воєнна політика належить до специфічної сфери політики, що безпосередньо займається вирішенням практичних питань підготовки та ведення війн, використання воєнної сили в політичних цілях;

– «...Термін «військова політика» означає тільки військові комбінації уряду й полководця...», – говорив видатний військовий теоретик ХІХ століття Г. Жомені. У загальносоціологічному плані військова політика визначається як діяльність спеціальних суспільних інститутів, що ґрунтується на системі поглядів, ідей і відповідних соціальних відносин, зв'язаних зі створенням і використанням засобів збройного насилля для досягнення основоположних державних інтересів або інтересів різних соціальних сил в їх боротьбі за завоювання і зміцнення влади;

– специфіка воєнної політики, її відносна самостійність стосовно політики взагалі – це те, що вона за певних умов і відповідно до цілей політичного керівництва ніби фокусує в собі, інтегрує інші види політичної, економічної та іншої діяльності, спрямовуючи їх на вирішення завдань, пов'язаних із використанням воєнної сили;

– за умов війни відносна самостійність може переходити в її домінуюче положення над політикою взагалі, і це явище само по собі дуже небезпечне.

Сутність воєнної політики значною мірою може розкритися через її структуру. До основних елементів цієї структури входять:

- суб'єкти воєнної політики;
- цілі (мета) воєнної політики;

- об'єкти воєнної політики;
- засоби досягнення воєнно-політичних цілей;
- умови, в яких здійснюється воєнно-політична діяльність (тобто воєнно-політична обстановка).

Суб'єктами воєнної політики зазвичай є держава та її об'єднання, нації, класи, соціальні групи і створені ними політичні інститути.

У сучасному суспільстві будь-який соціальний прошарок може мати свої специфічні погляди на проблему досягнення своїх цілей засобами збройного насилля.

Але допускати цього не можна (не можна дати цим тенденціям реалізуватись), адже це прямий шлях до громадянської війни.

Цим пояснюється і той факт, що вироблення військово-політичних цілей є винятковим правом військово-політичного керівництва країни. Ці цілі повинні відображати корінні інтереси як нації в цілому, так і апарату державної влади, що їх представляє.

На основі сформованих цілей воєнної політики визначаються її об'єкти, якими можуть бути окремі держави або їх коаліції, класи, соціальні верстви і створені ними інститути збройного насилля як усередині держави, так і на міжнародній арені.

Засобом досягнення воєнно-політичних цілей є військова сила, ядро якої – армія.

Саме тому армія – предмет постійної турботи воєнної політики, оскільки вона визначає можливості держави як щодо захисту країни, так і стосовно досягнення своїх військово-політичних цілей на міжнародній арені. «Уряд, який за будь-яких причин зневажає свою армію, – писав Г. Жомені, – є гідним осуду, тому що він тим самим готує приниження своїй країні й своїм військам замість того, щоб, діючи протилежним чином, готувати їх до успіху. Ми зовсім не додержуємося тієї думки, що уряд повинен

жертвувати для армії всім, – це було б безглуздя. Але все-таки армія повинна бути предметом його постійних піклувань».

Держава як суб'єкт воєнної політики має певні військово-політичні цілі, а також арсенал Збройних сил, які вона за певних умов може застосувати для їх реалізації.

Якщо цілі й засоби відповідають умовам військово-політичної обстановки і переважають можливості до протидії, то буде правомірно вести мову про стійке функціонування воєнної політики держави, оскільки воєнно-політичні цілі стають реалізованими засобами воєнної політики.

У разі невідповідності цілей стану воєнно-політичної обстановки або можливостям силової протидії об'єкта має місце порушення стійкого стану воєнної політики, що може потягнути за собою певні наслідки. А саме:

– по-перше, виникає потреба розширити арсенал задіяних засобів або взагалі відмовитися від їх застосування, оскільки з їх допомогою неможливо досягти поставлених цілей;

– по-друге, необхідно частково кардинально перебудувати військово-політичні цілі.

Воєнна політика – це діяльність органів державної влади та державного управління, що відображає керівні принципи воєнно-політичних, воєнно-стратегічних, воєнно-економічних та військово-технічних поглядів на забезпечення воєнної безпеки держави.

Воєнна політика – це частина загальної політики певних соціальних сил держави та соціально-політичних інститутів, спрямована на створення, розвиток і застосування воєнної організації, засобів збройного насильства для забезпечення національної безпеки, досягнення тих чи інших державних або загальнолюдських цілей, для ведення війни чи протидії її розв'язанню.

Воєнна політика держави – це система, що структурно передбачає:

- воєнно-політичні відносини;
- воєнно-політичну діяльність;
- воєнно-політичні погляди, здійснювані спеціальними соціально-політичними інститутами суспільства.

Основні з них – воєнно-політичні відносини. Вони бувають:

- внутрішніми;
- зовнішніми (міжнародними).

Внутрішні воєнно-політичні відносини визначають соціально-політичну сутність воєнної політики. Зовнішні (міжнародні) – конкретні кордони для реалізації тих чи інших форм і методів досягнення політичних цілей за допомогою воєнної сили.

Залежно від рівня напруження воєнно-політичних відносин, вони можуть бути:

- протиборства;
- конфронтації;
- співпраці;
- інтеграції тощо.

Воєнна політика має дві сторони – внутрішню і зовнішню. Внутрішня сторона воєнної політики містить проблеми, пов'язані безпосередньо з підготовкою засобів збройного насилля для вирішення міжнародних конфліктів або з підготовкою і веденням збройної боротьби в інтересах вирішення міжкласових, міжнаціональних та інших суперечностей усередині країни. Зовнішня воєнна політика пов'язана з використанням або загрозою використання воєнної сили в політичних цілях у взаємовідносинах з іншими державами, а також для сприяння або протидії деяким соціальним силам усередині інших держав.

**Воєнно-політичні інститути суспільства
(розроблення і реалізація воєнної політики держави)
такі:**

- Рада національної безпеки.
- Рада національної безпеки і оборони – в Україні.

Безпосередня реалізація військової політики покладена на армію і флот.

Особливість цього соціального інституту полягає в тому, що він втілює в собі матеріальну силу суспільства у цілому. Воєнно-політична діяльність є різновидом соціально-політичної діяльності, що прямо та безпосередньо пов'язана з підготовкою і використанням засобів збройного насилля. Політичний аспект воєнно-політичної діяльності характеризує соціальну спрямованість воєнної політики.

Воєнний аспект – специфіка досягнення політичних цілей шляхом використання воєнної сили. Воєнно-політичні ідеї і погляди являють собою сукупність поглядів на практичне застосування воєнної сили, на роль і місце війни і загрозу війни у своїй політиці під час взаємовідносин з іншими державами, їх об'єднаннями, класами та іншими соціальними утвореннями.

Вони знаходять своє втілення у воєнно-політичних концепціях, військових доктринах і планах. Різновидом воєнної політики може бути діяльність антидержавних, опозиційних сил, що прагнуть шляхом збройного насильства здійснити державний переворот, захопити політичну владу.

Основні види воєнної політики сучасних держав:

- авантюристична (агресивна) військова політика;
- непослідовна воєнна політика;
- реалістична воєнна політика;
- послідовна миролюбна воєнна (оборонна) політика.

Воєнна доктрина України

Воєнна доктрина України (далі – Воєнна доктрина) – це сукупність керівних принципів, воєнно-політичних, воєнно-стратегічних, воєнно-економічних і військово-технічних поглядів на забезпечення воєнної безпеки держави. Воєнна доктрина має оборонний характер. Це означає, що Україна не вважає жодну державу своїм воєнним противником, але водночас вважатиме потенційним воєнним противником державу або групу держав, послідовна недружня політика яких загрожуватиме воєнній безпеці України. Правовою основою Воєнної доктрини є Конституція України, закони та інші нормативно-правові акти, а також міжнародні договори України, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України.

Воєнно-політичні засади Воєнної доктрини

Воєнно-політична обстановка навколо України характеризується динамічністю і нестабільністю подій та процесів, що виникають унаслідок таких основних чинників:

- прагнення більшості держав світу до обмеження використання воєнної сили як засобу досягнення політичних цілей; реформування воєнної організації більшості держав у напрямі скорочення Збройних сил з одночасним підвищенням їх якісних параметрів;
- подальшого розвитку міжнародних систем безпеки та водночас недостатньої ефективності в окремих випадках спроб розв'язання з їх допомогою суперечностей, що виникають між державами або всередині держав;

– проявів міжнаціональних та міжетнічних суперечностей, що призводять до нестабільності та конфліктів;

– зростання небезпеки поширення ядерної та іншої зброї масового ураження, міжнародного тероризму;

– виникнення територіальних спорів між державами;

– загострення міжнародної конкуренції щодо політичного впливу в окремих регіонах світу, володіння ринками збуту та сировинними ресурсами, виникнення у зв'язку з цим небезпеки застосування воєнної сили для розв'язання економічних і ресурсних проблем;

– появи нових видів загроз міжнародній безпеці та миру, зокрема поширення діяльності екстремістських, сепаратистських, радикальних релігійних, терористичних організацій, інших незаконних збройних формувань;

– зростання обсягів незаконного обігу зброї і наркотиків, а також нелегальної міграції;

– появи новітніх видів і систем зброї, інформаційних технологій, що змінюють традиційні уявлення про характер збройної боротьби.

Основними ознаками сучасної воєнно-політичної обстановки є зміцнення довіри та поширення міжнародного співробітництва у воєнній сфері, зниження ймовірності розв'язання великомасштабної війни, передусім ядерної, і водночас збереження потенційної загрози виникнення збройних конфліктів, локальних і регіональних війн, їх ескалації та втягування в них України.

Воєнна небезпека для України – це сукупність політичних, соціально-економічних, воєнних та інших зовнішніх і внутрішніх чинників, які за певних обставин і умов можуть призвести до воєнного конфлікту, що загрожуватиме національним інтересам України.

Воєнна безпека України – це стан захищеності національних інтересів, її суверенітету, територіальної

цілісності та недоторканності від посягань із застосуванням воєнної сили, складова національної безпеки України. Основною метою забезпечення воєнної безпеки України є усунення зовнішніх і внутрішніх загроз національній безпеці України у воєнній сфері та створення сприятливих умов для гарантованого захисту національних інтересів.

Основними реальними та потенційними зовнішніми загрозами національній безпеці України у воєнній сфері є:

- поширення зброї масового ураження і засобів її доставки;

- недостатня ефективність існуючих структур і механізмів забезпечення міжнародної безпеки та глобальної стабільності;

- можливість утягування України в протистояння іншим державам чи регіональні війни;

- воєнно-політична нестабільність та конфлікти в сусідніх державах, міжнародний тероризм, поширення незаконного обігу зброї, боєприпасів і вибухових речовин; нарощування іншими державами поблизу кордонів України угруповань військ та озброєнь, що призводить до порушення співвідношення сил, яке склалося;

- незавершеність договірно-правового оформлення Державного кордону України.

Основними реальними та потенційними внутрішніми загрозами національній безпеці України у воєнній сфері є:

- протиправна діяльність екстремістських, сепаратистських, радикальних релігійних організацій і спроби створення терористичних організацій та не передбачених законом воєнізованих або збройних формувань;

- небезпечне зниження рівня забезпечення військовою і спеціальною технікою та озброєнням нового покоління

Збройних сил України, інших військових формувань, що загрожує послабленням їх боєздатності;

- повільне здійснення реформування Военної організації держави та оборонно-промислового комплексу, недостатнє фінансове забезпечення виконання відповідних програм;

- накопичення в Збройних силах України надлишкової кількості застарілої воєнної техніки та озброєння, вибухових речовин;

- незадовільний рівень соціального захисту військовослужбовців, громадян, звільнених із військової служби, та членів їх сімей.

Забезпечення воєнної безпеки України здійснюється відповідно до базових концепцій:

- воєнно-політичного партнерства, що передбачає обґрунтовану, виважену воєнну політику і спрямоване на підвищення стратегічної стабільності в Центральній і Східній Європі, зниження рівня загрози національній безпеці України у воєнній сфері з використанням політичних, економічних та інших засобів;

- запобігання можливій збройній агресії шляхом її воєнно-силового стримування, зокрема шляхом створення загрози заподіяння потенційному агресору шкоди, не адекватної очікуваній, у разі застосування воєнної сили проти України;

- відсічі збройній агресії, що передбачає використання всіх необхідних форм і способів збройної боротьби для припинення агресії на початковій стадії, завдання агресору поразки та примушення його до припинення воєнних дій.

Забезпечення воєнної безпеки України ґрунтується на таких принципах:

- верховенства права;
- оборонної достатності;

– невисування територіальних претензій до сусідніх держав і невизнання Україною територіальних претензій до неї;

– пріоритету договірних (мирних) засобів щодо розв'язання конфліктів;

– своєчасності та адекватності заходів захисту національних інтересів від зовнішніх і внутрішніх загроз у воєнній сфері;

– демократичного цивільного контролю над Воєнною організацією держави та правоохоронними органами;

– відповідності бойових можливостей, рівня боєздатності, підготовки і всебічного забезпечення Збройних сил України, інших військових формувань потребам оборони України й підвищення взаємосумісності зі збройними силами держав – членів НАТО та ЄС;

– взаємодії органів державної влади, органів влади Автономної Республіки Крим, органів місцевого самоврядування і органів військового управління та чіткого розмежування їх повноважень;

– використання в національних інтересах міждержавних систем та механізмів міжнародної колективної безпеки.

Умови забезпечення воєнної безпеки України:

– зміцнення довіри між державами, послідовне зниження загрози використання воєнної сили, проведення політики євроатлантичної інтеграції, кінцевою метою якої є вступ до НАТО як основи загальноєвропейської системи безпеки;

– посилення співробітництва зі світовими, європейськими і регіональними структурами колективної безпеки;

– виконання міжнародних договорів України у сфері національної безпеки та оборони, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України;

– підтримання на належному рівні оборонної достатності держави, боєздатності Збройних сил України, інших військових формувань;

– запобігання можливій збройній агресії через її стримування воєнними і невоєнними засобами;

– запобігання соціально-політичним, міжнаціональним, міжконфесійним конфліктам усередині держави та їх своєчасне розв’язання;

– готовність держави до захисту населення від наслідків застосування звичайної зброї та зброї масового ураження;

– завершення договірно-правового оформлення та облаштування Державного кордону України.

Основними складовими забезпечення воєнної безпеки України є:

а) в мирний час:

– прогнозування та оцінювання загроз національній безпеці України у воєнній сфері;

– прискорення реформування Збройних сил України, інших військових формувань із метою забезпечення їх максимальної ефективності та здатності давати адекватну відповідь зовнішнім і внутрішнім реальним та потенційним загрозам національній безпеці України у воєнній сфері;

– перехід до комплектування Збройних сил України на контрактній основі;

– виконання державних програм модернізації озброєння та воєнної техніки, розроблення та впровадження їх новітніх зразків;

– ефективний контроль за станом захищеності важливих державних і військових об’єктів, своєчасна утилізація надлишкових і застарілих боєприпасів та озброєння;

– охорона державного кордону, повітряного простору держави та підводного простору в межах територіального моря України, її суверенних прав у виключній (морській) економічній зоні і на континентальному шельфі та боротьба з організованими злочинними угрупованнями, зокрема міжнародними, які намагаються діяти через Державний кордон України;

– виконання міжнародних договорів України у воєнній сфері, зокрема щодо заборони та непоширення зброї масового ураження і зміцнення довіри між державами;

– додержання законодавства і виконання міжнародних договорів щодо тимчасового розташування Чорноморського флоту Російської Федерації на території України;

– розвиток воєнної науки, формування науково-технічної і технологічної бази для створення високоефективних засобів збройної боротьби;

– впровадження системи демократичного цивільного контролю над Воєнною організацією держави та правоохоронними органами;

– забезпечення соціального і правового захисту військовослужбовців та членів їх сімей, військово-патріотичне виховання громадян України, підготовка молоді до військової служби в Збройних силах України, інших військових формуваннях;

– розвиток воєнно-політичного партнерства й співробітництва з НАТО і ЄС та участь у міжнародній миротворчій діяльності;

б) у загрозовий період та в разі початку війни (збройного конфлікту):

– використання можливостей Ради Безпеки ООН, ОБСЄ, НАТО, ЄС, інших структур колективної безпеки, які відповідають за підтримання міжнародного миру і

безпеки, згідно з Меморандумом про гарантії безпеки у зв'язку з приєднанням України до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї, застосування кризового консультативного механізму відповідно до положень Хартії про особливе партнерство між Україною та Організацією Північноатлантичного договору;

- своєчасне введення воєнного стану в державі або в окремих її місцевостях, проведення загальної або часткової мобілізації, повного чи часткового стратегічного розгортання Збройних сил України, інших військових формувань і приведення їх у готовність до виконання завдань;

- здійснення заходів щодо територіальної і цивільної оборони;

- посилення охорони та захист Державного кордону України;

- локалізація збройного конфлікту і недопущення його переростання в локальну або регіональну війну;

- координація відповідно до законодавства діяльності й зосередження зусиль усіх органів державної влади, органів влади Автономної Республіки Крим, органів місцевого самоврядування і громадян в інтересах ліквідації воєнного конфлікту і відсічі збройній агресії;

- переведення національної економіки, окремих її галузей, підприємств, зокрема транспортних, і комунікацій на функціонування в умовах особливого періоду;

- відсіч збройній агресії, завдання ударів по найважливіших об'єктах і військах агресора з метою примушення його до відмови від подальшого ведення воєнних (бойових) дій на початковій стадії агресії та укладення миру на умовах, що відповідають національним інтересам України;

– Україна, користуючись невід’ємним правом кожної держави на індивідуальну та колективну оборону в разі збройної агресії, не виключає можливості отримання воєнної допомоги від інших держав і міжнародних організацій;

– формування і забезпечення реалізації державної політики у сфері воєнної безпеки здійснюється органами державної влади та органами військового управління;

– повноваження, основні функції та завдання суб’єктів забезпечення воєнної безпеки України визначаються Конституцією України, законами України;

– керівництво у сфері воєнної безпеки здійснює Президент України як глава держави, гарант державного суверенітету, територіальної цілісності України, додержання Конституції України, прав і свобод людини та громадянина та Верховний головнокомандувач Збройних сил України;

– основними принципами керівництва у сфері воєнної безпеки є принципи верховенства права, централізованого керівництва на основі єдиного стратегічного та оперативного планування застосування Збройних сил України, інших військових формувань в інтересах оборони держави, координованості політичної, дипломатичної, воєнної, економічної, інформаційної діяльності органів державної влади і органів військового управління;

– Україна має на меті зміцнювати зовнішні гарантії національної безпеки, протидіяти виникненню нових загроз стабільності в Центральній та Східній Європі. В умовах сучасної воєнно-політичної обстановки інтереси національної безпеки України зумовлюють істотне поглиблення відносин із НАТО і ЄС. Виходячи з того, що НАТО і ЄС є гарантами безпеки та стабільності в Європі, Україна готується до повноправного членства у цих організаціях.

Воєнно-стратегічна складова Воєнної доктрини

Метою оборони України є підготовка держави до збройного захисту, а також її захист у разі збройної агресії або збройного конфлікту. У найближчій перспективі можливість широкомасштабного застосування воєнної сили проти України є малоімовірною. Проте не виключається можливість, що за певних обставин Україна може бути втягнута у воєнні конфлікти різної інтенсивності.

Воєнний конфлікт як спосіб розв'язання суперечностей між державами з двостороннім застосуванням зброї або в разі збройного зіткнення всередині держави може відбуватися у формі:

– регіональної війни (конфлікт високої інтенсивності) – війни між державами (коаліціями держав), які для досягнення своїх політичних цілей використовують усі наявні сили та засоби, не виключаючи застосування зброї масового ураження;

– локальної війни (конфлікт середньої інтенсивності) – війни між державами, що ведеться з обмеженими цілями, для досягнення яких використовують звичайні засоби збройної боротьби з обмеженням масштабу і району їх застосування;

– збройного конфлікту (конфлікт низької інтенсивності) – обмеженого збройного зіткнення між двома державами чи збройного зіткнення всередині держави, що є сукупністю воєнних (бойових) дій і не переходить у війну (відсутність правового акта про оголошення стану війни).

Характерними рисами сучасної збройної боротьби є:

– широке використання новітніх систем озброєння та воєнної техніки, зокрема застосування високоточної зброї,

засобів повітряного нападу, розвідки та радіоелектронної боротьби;

- зростання ролі й значущості протиборства в інформаційній сфері, використання новітніх інформаційних технологій;

- високоманеврові (мобільні) дії військ (сил) на розрізних напрямках із широким використанням сил швидкого реагування, аеромобільних військ, десантів і військ спеціального призначення;

- широке використання спеціальних (неконтактних) способів ведення збройної боротьби (спеціальних операцій), дальнього вогневого та електронного ураження, підривних дій;

- одночасне ураження військ (сил), об'єктів тилу, економіки, комунікацій на всій території сторін, що воюють;

- збільшення масштабів збройної боротьби (втягнення у воєнний конфлікт багатьох держав) і спектра застосовуваних засобів (включаючи зброю масового ураження).

У рамках удосконалення системи забезпечення національної безпеки у воєнній сфері Україна здійснюватиме реформу власних Збройних сил, які за своїм характером, складом, системою управління, навчання і підготовки повинні наближатися до стандартів Збройних сил держав – членів НАТО.

Характер загроз національній безпеці України у воєнній сфері визначає необхідність мати в складі Збройних сил України такі функціональні структури, як Об'єднані сили швидкого реагування, Основні сили оборони та Стратегічні резерви. Об'єднані сили швидкого реагування призначені для запобігання, воєнно-силового стримування можливої агресії проти України, негайного реагування на загрози і збройні конфлікти з метою їх

нейтралізації та недопущення переростання в локальну чи регіональну війну.

У мирний час Об'єднані сили швидкого реагування забезпечують захист від терористичних посягань своїх військових об'єктів, а також повинні бути готові до участі в проведенні антитерористичних операцій на військових об'єктах та в разі виникнення терористичних загроз безпеці держави із-за меж України, у миротворчих операціях, ліквідації наслідків можливих аварій, катастроф і стихійного лиха. Основні сили оборони призначені для відсічі агресії, розгрому противника та створення умов для припинення воєнних дій, укладення миру, а також для підсилення Об'єднаних сил швидкого реагування під час ліквідації ними збройного конфлікту на загрозливому напрямі та застосування в локальній (регіональній) війні.

Стратегічні резерви забезпечують стійкість оборони України, підсилення (заміну) військ зі складу основних сил оборони та можуть розгортатися напередодні або під час збройного конфлікту (війни).

Основними воєнно-стратегічними цілями застосування Збройних сил України, інших військових формувань є:

– у збройному конфлікті – забезпечення недоторканності державного кордону, ліквідація збройного конфлікту та створення умов для стабілізації обстановки відповідно до норм міжнародного права і законодавства України;

– у локальній чи регіональній війні – захист суверенітету і територіальної цілісності України, відсіч збройній агресії, розгром військ агресора, які вторглися на територію держави, забезпечення укладення миру на вигідних умовах;

– у міжнародних миротворчих операціях – запобігання виникненню міждержавних або внутрішніх конфліктів;

- урегулювання або створення умов для розв'язання міждержавних чи внутрішніх конфліктів за згодою їх сторін або з використанням примусових заходів за рішенням Ради Безпеки ООН;
- виконання функцій із забезпечення безпеки і додержання прав людини;
- усунення загрози миру, порушень миру чи акту агресії.

Основні завдання Збройних сил України в мирний час:

- здійснення розвідувальної та інформаційно-аналітичної діяльності в інтересах оборони держави;
- підтримання військ (сил) у постійній бойовій і мобілізаційній готовності;
- несення бойового чергування;
- проведення заходів з оперативної, бойової, мобілізаційної та гуманітарної підготовки військ (сил) до виконання завдань за призначенням;
- здійснення заходів щодо забезпечення інформаційної безпеки;
- участь у здійсненні заходів із підготовки до територіальної оборони;
- участь у створенні, підготовці та накопиченні мобілізаційних ресурсів і непорушного запасу;
- участь у накопиченні озброєння, військової техніки, інших матеріальних ресурсів у непорушному запасі та мобілізаційному резерві, а також створенні резерву військово-навчених людських ресурсів;
- надання допомоги центральним і місцевим органам виконавчої влади, органам виконавчої влади Автономної Республіки Крим, органам місцевого самоврядування в проведенні пошукових та аварійно-рятувальних робіт під

час ліквідації надзвичайних ситуацій природного та техногенного характеру;

- участь у виконанні міжнародних договорів України щодо контролю над озброєнням;

- участь у заходах із міжнародного співробітництва (на двосторонніх і багатосторонніх засадах) та в міжнародних миротворчих операціях.

Завданнями інших військових формувань та правоохоронних органів у мирний час є участь у стратегічному плануванні застосування Збройних сил України, здійснення разом із Збройними силами України підготовки та забезпечення готовності до спільних дій із метою оборони держави.

Основні завдання Збройних сил України в особливий період до початку збройної агресії:

- активізація розвідки з метою своєчасного попередження Президента України, Голови Верховної Ради України, Прем'єр-міністра України про можливу збройну агресію та приведення у вищі ступені бойової готовності військ (сил);

- посилення охорони і захист державного кордону, захист повітряного простору;

- створення та нарощування угруповань військ (сил) на загрозливих напрямках, зокрема проведення стратегічного розгортання (часткового або повного) Збройних сил України.

Основні завдання Збройних сил України в особливий період у разі збройної агресії:

- проведення стратегічного розгортання Збройних сил України та створення угруповань військ (сил) для відсічі збройній агресії;

- відбиття нападу агресора з повітря, суші і моря та недопущення вторгнення угруповань його військ (сил) на територію держави;

– ведення операцій і бойових дій із метою завдання поразки військам (силам) агресора, його розгрому та створення умов для укладення миру;

– ліквідація (локалізація, нейтралізація) збройного конфлікту в разі його виникнення.

Застосування Збройних сил України, інших військових формувань та правоохоронних органів у воєнних конфліктах визначається Конституцією України, законами України та іншими нормативно-правовими актами з урахуванням принципів і норм міжнародного права щодо стримування та відсічі збройній агресії і ґрунтується на загальних принципах військового мистецтва.

Під час відсічі збройній агресії Україна вважає за можливе застосовувати всі форми, способи і засоби збройної боротьби, які в обставинах, що склалися, є найбільш ефективними.

У разі розв'язання збройної агресії проти України не виключається перенесення Збройними силами України бойових дій на територію агресора з метою його повного розгрому.

Основними формами застосування Збройних сил України, інших військових формувань є стратегічні дії Збройних сил України, операції, бойові дії, удари, бої об'єднань, з'єднань і військових частин Збройних сил України, інших військових формувань – у регіональній, локальній війнах, збройному конфлікті та дії миротворчих контингентів у міжнародних миротворчих операціях.

Способи застосування Збройних сил України, інших військових формувань визначаються відповідно до Плану стратегічного застосування Збройних сил України, що розробляється Генеральним штабом Збройних сил України, залежно від умов обстановки, що склалася, сил і

застосовуваних засобів збройної боротьби характеру та масштабу воєнних (бойових) дій.

Основними умовами припинення Україною воєнних дій проти агресора є:

– припинення агресором воєнних (бойових) дій, відмова від будь-яких агресивних намірів стосовно України і повне відновлення територіальної цілісності України;

– надання агресором гарантій щодо відшкодування втрат, завданих Україні внаслідок збройної агресії.

Збройні сили України, інші військові формування та правоохоронні органи залучаються до здійснення заходів правового режиму надзвичайного стану відповідно до закону.

Збройні сили України, інші військові формування та правоохоронні органи здійснюють боротьбу з тероризмом у межах своєї компетенції, визначеної законами та прийнятими на їх основі нормативно-правовими актами.

Для участі в міжнародних миротворчих операціях Україна направляє миротворчі контингенти, миротворчий персонал та надає матеріально-технічні ресурси й послуги для використання в зазначених операціях.

Правові, організаційні та фінансові засади участі України в міжнародних миротворчих операціях, а також порядок направлення Україною миротворчих контингентів і миротворчого персоналу визначаються міжнародними договорами України відповідно до закону.

Основними завданнями Збройних сил України, інших військових формувань під час надання воєнної допомоги іншим державам є:

– передання досвіду щодо питань будівництва і реформування Збройних сил, підтримання їх у

боездатному стані та бойового застосування шляхом направлення радників і спеціалістів;

- здійснення повітряних (морських) перевезень військ (сил) і матеріальних засобів;

- підготовка спеціалістів і кадрів для Збройних сил, інших військових формувань;

- участь підрозділів Збройних сил України, інших військових формувань у виконанні бойових, миротворчих або гуманітарних завдань, пов'язаних із захистом цивільного населення від радіаційної, хімічної, біологічної небезпеки та ліквідацією наслідків застосування зброї масового ураження, надзвичайних ситуацій природного та техногенного характеру.

Керівництво Збройними силами України здійснюється Президентом України – Верховним Головнокомандувачем Збройних сил України. В особливий період стратегічне керівництво Збройними силами України, іншими військовими формуваннями та правоохоронними органами Президент України здійснює через Ставку Верховного Головнокомандувача (в разі її створення), робочим органом якої є Генеральний штаб Збройних сил України.

Безпосереднє керівництво Збройними силами України в мирний та воєнний час здійснює Головнокомандувач Збройних сил України.

Армія як соціальне явище

На сучасному етапі державного будівництва в Україні нагальною потребою стала необхідність узагальнення історичного досвіду щодо визначення місця й ролі Збройних сил у житті демократичної держави.

Гармонійні відносини між армією й політичною владою, між військовою і цивільними сферами чинять визначний вплив на політику будь-якої держави, від взаємодії між ними залежить політична стабільність у країні. Такі відносини є важливою складовою державного будівництва.

Воєнна організація держави – це охоплена єдиним керівництвом сукупність державних військових формувань, воєнно-промислових, воєнно-наукових і забезпечувальних структур та органів керування ними, що створює належні умови для збройного захисту національних інтересів від зовнішніх і внутрішніх воєнних загроз.

«Концепція (основи державної політики) національної безпеки України» визначає склад Воєнної організації держави, що охоплює: Збройні сили України, Службу безпеки України, внутрішні війська, органи й підрозділи Міністерства внутрішніх справ України, Прикордонні війська України, військові підрозділи Міністерства з питань надзвичайних ситуацій та інші військові формування. Отже, Збройні сили – одна із важливих складових Воєнної організації держави.

Армія є фактично одним із перших структурних елементів апарату держави, з якого, як свідчить історичний досвід, починається процес державотворення. Одночасно з виникненням політичної форми організації суспільного життя виникають спеціалізовані органи для ведення війни – озброєні загони людей. У подальшому ці органи утворюють одну з найважливіших частин державного апарату. Відомо, що армія є організованим об'єднанням озброєних людей, яке утримується державою з метою ведення наступальної або оборонної війни. Сутність армії – в її соціально-політичному призначенні, що виявляється

в її функціях. Основна діяльність армії – це підготовка до війни та ведення її збройними засобами.

Сучасні армії будь-якої країни являють собою складний інститут, ознаками якого є:

- армія – особливий державний інститут, невід’ємна частина держави;
- виконання армією своїх функцій наявними лише в неї засобами озброєння та бойової техніки;
- цільова орієнтація армії на ведення війни;
- армія становить суспільну групу з внутрішньою диференціацією, але водночас вона є частиною всього суспільства;
- армія може задовольняти інтереси не лише однієї держави, а й коаліції держав.

У такому разі держави створюють військові союзи для спільного використання армій під єдиним командуванням.

Збройні сили держави є унікальним утворенням серед інших державних інституцій.

По-перше, вони мають потужний бойовий (по суті руйнівний) потенціал. Можливості сучасної зброї масового ураження загальновідомі.

По-друге, на створення могутнього руйнівного потенціалу Збройних сил держава витрачає величезні кошти.

По-третє, армія цілеспрямовано і легально готується до виконання специфічних завдань, пов’язаних із силовим впливом на ймовірного ворога, що передбачає його фізичну деформацію (ліквідацію).

Армія являє собою організацію, що здатна вести збройну боротьбу. Завдяки цьому армія є таким інструментом політики, яким держава може здійснювати найбільш жорсткі примусові заходи. Ця її властивість досягається забезпеченням високого рівня бойової

здатності, що ґрунтується на кількості та якості зброї й бойової техніки, рівнем професійної підготовки особового складу, управлінням організаційною структурою, розвитком воєнної науки. Спираючись на здатність армії до ведення війни, держава використовує її як інструмент зовнішньої та внутрішньої політики. Рівень бойової могутності Збройних сил визначає здатність держави захищати свої інтереси, які постійно взаємодіють з інтересами інших держав.

Для усвідомлення політичної сутності, ролі й місця Збройних сил як цілісної соціально-політичної системи доцільно розглянути ключові питання взаємовідносин держави, суспільства та армії.

Докорінні перетворення в сучасному світі стимулювали нові зміни у взаємовідносинах між армією і державою. Вони були зумовлені, з одного боку, якісним удосконаленням військово-технічного потенціалу армії, з іншого – сутністю самої держави.

Якісні зміни у воєнно-політичній галузі, рівень розвитку зброї і бойової техніки вже не дозволяють армії, принаймні в розвинених країнах, бути єдиним та універсальним інструментом насильства як усередині країни, так і зовні. Сьогодні не викликає сумніву той факт, що ядерна війна не може бути засобом розумної політики, а в Європі це положення стосується й звичайної війни. Відповідно у взаємовідносинах європейських держав у найближчій історичній перспективі національні армії поступово втрачають роль засобу політики в традиційному його розумінні. Вони перетворюються на гарант безпеки країни, засіб стримування тих сил у регіоні й за його межами, які здатні на агресивні, авантюрні дії (зокрема невійськового, наприклад терористичного, характеру).

Вітчизняні політологи систематизують процеси якісних змін у воєнно-політичній галузі України за певними групами.

До першої групи змін належать зовнішні фактори, що спонукають планувати розвиток Збройних сил України відповідно до рівня ймовірної воєнної загрози. Це насамперед особливості еволюції зовнішньої воєнно-політичної обстановки, здатної провокувати воєнні загрози для України; характер воєнних конфліктів майбутнього; форми та способи застосування в них військ (сил); розвиток Збройних сил та воєнної техніки тощо.

До другої групи належать внутрішні фактори, які за сучасних поглядів здебільшого відіграють обмежувальну роль стосовно розвитку, утримання та застосування Збройних сил.

Найважливіші з них – економічний стан держави та перспективи його розвитку і, як наслідок, прогнозовані витрати на національну оборону, розвиток науково-технічного та військово-промислового потенціалу; законотворчість у сфері оборони.

Важливою проблемою є визначення сутності Збройних сил у контексті їх взаємодії з політичною владою.

Армія впливає на суспільство і державу насамперед через зв'язок воєнної діяльності із зовнішньою політикою держави. Щодо внутрішньої політики, то тут мають місце дві полярні точки зору: перша – армія перебуває поза політикою, друга – армія є знаряддям політики. Досвід світової політичної практики дає підстави розглядати армію одночасно як об'єкт політики, тобто об'єкт управління і знаряддя реалізації політичних інтересів та цілей держави. Водночас армія може бути одним із суб'єктів політики, який чинить певний вплив на маси, великі соціальні групи, партії, державну владу, політичну

систему суспільства у цілому. Такий підхід дозволяє розглядати армію як відносно самостійну політичну силу.

Низка об'єктивних обставин трансформує будь-яку армію в досить сталий, або, за іншою термінологією, консервативний інститут. Для військовослужбовця дисципліна, порядок, організованість є нормами повсякденної діяльності. У військовослужбовця виникає негативне сприйняття безвладдя одних і вседозволеності інших. Важливо й те, що армійська специфіка окреслює досить замкнене, відносно ізольоване від громадянського суспільства життя військових підрозділів і частин. В армії передбачені детальна регламентація всіх службових відносин, сувора відповідальність за недодержання визначених законами і військовими статутами порядку й правил. Унаслідок цих обставин в армії з'являється і підтримується відомчий дух корпоративності, особливої солідарності військовослужбовців. Завдяки цьому вона може зберігати себе як військове формування навіть за умов руйнування держави.

Сукупність соціально-економічних і політичних відносин, що складаються між державою та суспільством, зумовлюють роль армії в реальному житті. А це означає, що залежно від того, на яких засадах такі відносини базуються, виявляється позиція армії. У разі порозуміння та злагоди спільних інтересів вона позитивно сприймає внутрішньополітичне життя. Але якщо між державою і суспільством існують суперечності, що негативно впливають на Збройні сили, в їх середовищі за таких умов відбувається поділ на прихильників однієї або іншої сторони. Це породжує соціально-політичну нерівновагу, зумовлює розлад між командуванням і підлеглими, різними категоріями військовослужбовців, військовими та цивільними.

Участь армії в політичних процесах характеризується такими ознаками:

- постійною соціально-політичною присутністю в суспільстві;
- як наслідок, прогнозованими витратами на національну оборону; розвитком науково-технічного та військово-промислового потенціалу; законотворчістю у сфері оборони;
- можливістю безпосереднього залучення до політичного процесу як інструмента боротьби політичних сил;
- прихильністю військовослужбовців до певної ідейно-політичної доктрини, партії, наслідком цього може стати внутрішній поділ армії на ідеологічній основі;
- необхідністю поєднання професійної служби з мінімальним рівнем політичної діяльності військовослужбовців як громадян держави.

Одним із важливих факторів детермінації відносин армії та політичної влади є тип політичного режиму.

При тоталітарному режимі відомі три моделі відносин.

Партійно-тоталітарна. Політична влада здійснюється монопольно керівництвом правлячої партії, цивільною партійною номенклатурою. Армія є найважливішим і повністю підпорядкованим, підконтрольним об'єктом партійної влади.

Напіввійськово-тоталітарна. Політична влада перебуває в руках правлячої еліти. Армія є одночасно центральним об'єктом політичної влади та її окремим суб'єктом.

Військово-тоталітарна, або стратократична (від грецького «стратос» – сила). У ній армія усуває від влади правлячу партію і здійснює одноосібне (монопольне) політичне керівництво. За такого режиму зазвичай органи

влади скасовуються або підмінюються військовими. Прикладами можуть бути військово-тоталітарні режими, що були встановлені в період після Другої світової війни в Бразилії, Греції, Чилі. У цих країнах від влади були усунуті президент, губернатори штатів, члени палати депутатів, службовці федеральних установ.

В усіх моделях армія виконувала функцію найважливішої опори тоталітарної влади, оскільки її метою було забезпечення повного та повсякденного контролю влади над усіма сферами державного, суспільного і навіть приватного життя. Політична роль Збройних сил за таких соціально-політичних обставин не могла не бути виключно реакційною репресивно-мілітаристською.

Важливо підкреслити, що стабілізувальна роль армії не зводиться до силової реакції на дії, які загрожують суспільству зсередини. В умовах демократії вона забезпечує стабільність суспільства своєю неучастю в політичній боротьбі, відсутністю демонстрації партійних симпатій та антипатій, неможливістю використання її в політичних та інших цілях, упевненістю та послідовністю своїх політичних позицій, зорієнтованих на підтримання конституції, законності та правопорядку, легітимних основ законодавчої, виконавчої та судової влади.

Проте необхідно визнати, що армії не завжди вдається здійснювати стабілізувальну роль. Інколи, навіть в умовах демократичних перетворень, вона самостійно втручається в політику, стає активним суб'єктом владних відносин. Теоретично можливі різні ситуації, коли порушуються принципи неучасті армії в політичній боротьбі, а її бойовий потенціал використовується не за призначенням.

Існує два шляхи приходу військових до влади.

Перший – законний, або легітимний, коли відповідно до рішення уповноважених на те вищих органів державної влади (президента, парламенту) в країні або в її частині запроваджується воєнний стан. Воєнний стан – особливий правовий режим, що запроваджується в разі виникнення виняткових обставин, які загрожують конституційному порядку в державі, стабільності, навіть самому її існуванню (збройний напад, стихійне лихо, спроба державного перевороту тощо). Після запровадження воєнного стану всі функції державної влади, що стосуються питань оборони, промислового виробництва, транспорту і зв'язку, забезпечення громадського порядку, державної безпеки, переходять до відповідних військових органів. Воєнний стан запроваджується на чітко визначений термін або правовими документами (конституцією, законом), або відповідним рішенням органів вищої державної влади.

Другий шлях – через військовий переворот, що є збройним виступом певних груп військовослужбовців проти політичної влади чи уряду.

Розрізняють такі типи виступу армії з метою захоплення політичної влади:

– бунт – стихійний і неорганізований виступ групи військовослужбовців;

– путч – державний переворот (або його спроба), що здійснюється вузьким колом змовників шляхом виступу проти існуючої влади із залученням армійських підрозділів і який здебільшого призводить до запровадження військового режиму;

– заколот – виступ, в основному офіцерських груп, із метою здійснити збройне повалення існуючої влади і запровадити військову диктатуру. Варіантом заколоту є збройний тиск на владу з метою змушення її прийняти потрібне заколотникам рішення.

Оскільки армія є основним інструментом військового перевороту, під час подальшої організації суспільного життя особливі інтереси військових насамперед беруться до уваги. Нерідко трапляються випадки, коли військові здійснюють державний переворот виключно для вирішення своїх корпоративних інтересів. Влада їх найчастіше не буває довготривалою, якими б намірами вони не керувались, оскільки основними в суспільстві завжди є проблеми цивільного характеру.

У ряді держав армія виходила на політичну арену, ототожнюючи свою міць із силою політичної влади. У разі втручання армії в сферу політики шляхом військового перевороту відбувається перетворення армії на активний суб'єкт політичного життя.

Із проголошенням незалежності Україна розпочала створення національних Збройних сил, вбачаючи в них гарант реальної державності. Більше ніж актуальними є їх подальше реформування, утримання та застосування. Необхідно підкреслити: політичне керівництво незалежної України з самого початку виключило можливість застосування військових формувань у політичному житті країни, вживши заходів щодо департизації армії та усунення її від внутрішньополітичної боротьби.

Таким чином, Збройні сили держави, які впродовж тисячоліть людської історії створюються й утримуються органами державної влади, були й залишаються ефективним засобом досягнення воєнно-політичних цілей на міжнародній арені та забезпечення внутрішньодержавних політичних інтересів.

Сутність воєнної реформи в Україні

Військове будівництво, або будівництво Збройних сил, – частина військової справи, пов'язана військовими, соціально-політичними та економічними заходами, спрямована на будівництво та організацію збройних сил держави, а також зміцнення та вдосконалення обороноздатності країни в цілому; система знань про сутність, закономірності, принципи, форми та способи формування збройних сил.

Основні завдання військового будівництва:

- визначення кількісного складу Збройних сил (ЗС);
- визначення видів військ;
- визначення родів військ;
- визначення спеціальних служб;
- розроблення та вдосконалення організаційної структури ЗС;
- технічне оснащення ЗС;
- визначення типів та видів озброєння;
- визначення типів та видів військової техніки;
- комплектування ЗС військовими кадрами;
- забезпечення ЗС матеріальними ресурсами.

Важливою складовою становлення нашої держави є створення Збройних сил, здатних надійно забезпечити її суверенітет, територіальну цілісність і захист національних інтересів.

За часи свого існування Збройні сили пройшли складний шлях реформування. З нинішніх позицій результати військового будівництва можна оцінювати порізно, але те, що Збройні сили сьогодні продовжують відігравати провідну роль у забезпеченні безпеки держави, не викликає сумнівів.

Українська армія стабільно користується найбільшою довірою в суспільстві порівняно з іншими державними інститутами.

Новий політичний курс нашої держави з орієнтацією на вступ до НАТО передбачає активізацію процесу реформування оборонної сфери відповідно до прийнятих у світі стандартів.

Головні командування видів Збройних сил були переформовані в командування видів із відповідною оптимізацією їх структури та чисельності. З трьох оперативних командувань у складі Збройних сил залишилися два (Західне та Південне), а Північне оперативне командування переформоване в територіальне управління «Північ». Чисельність управлінь Західного та Південного оперативних командувань була зменшена на 35 %, а їх статус знижений із рівня оперативно-стратегічного об'єднання до рівня оперативного об'єднання.

З метою оптимізації системи оперативного (бойового) та матеріально-технічного забезпечення сформоване Командування сил підтримки. До його складу ввійшли понад 50 частин і підрозділів оперативного, технічного та тилового забезпечення Збройних сил.

Заходи структурної перебудови Збройних сил дали можливість підвищити ефективність управління військами (силами), вивільнити значні людські та матеріальні ресурси, створити необхідне підґрунтя для наступного етапу воєнної реформи та прискореної реалізації в Україні сучасної моделі Збройних сил.

Заходи підготовки військ (сил), здійснені впродовж останніх п'яти років, не призвели до відчутного підвищення рівня підготовки Збройних сил у цілому, проте сприяли покращанню вишколу особового складу, підвищенню боєздатності та рівня готовності з'єднань і

частин Об'єднаних сил швидкого реагування, розвиток яких визначений пріоритетним напрямом реформування Збройних сил.

Міністерство оборони України продовжує виконувати завдання з реформування Збройних сил, визначені Президентом України – Верховним Головнокомандувачем Збройних сил України, серед яких – побудова ефективної системи оборони, налагодження ефективної взаємодії з іноземними партнерами та продовження переходу на європейські стандарти і стандарти країн НАТО, модернізація озброєння й військової техніки, розвиток Збройних сил.

Закладено фундамент для продовження цієї роботи. Так, Міністерство оборони підготувало та затвердило Стратегію національної безпеки України, провело оборонний огляд, за підсумками якого була прийнята нова Воєнна доктрина України.

В Уряді розглянуто й запропоновано Концепцію розвитку сектору безпеки та оборони України, Стратегічний оборонний бюлетень України, Концепцію Державної цільової оборонної програми розвитку озброєння і військової техніки Збройних сил України на довгострокову перспективу та Державну цільову оборонну програму розвитку озброєння та військової техніки Збройних сил України на період до 2020 року.

Усі ці документи формують основні пріоритети національної безпеки України у воєнній сфері з максимальною адаптацією оборонних спроможностей держави до стандартів НАТО.

Тривають консультації з іноземними радниками щодо розроблення програмного документа розвитку Збройних сил.

Наразі спільно з іноземними експертами та радниками при Міністерстві оборони та Збройних силах

Україні опрацьовано основні положення реформування Міністерства оборони і Генерального штабу за стандартами країн НАТО. Підготовлено дорожню карту реалізації цих реформ. У відповідність до сучасних вимог приводиться логістичне забезпечення Збройних сил України. Міністром оборони затверджені Загальні положення Логістичної доктрини Збройних сил України, що були опрацьовані в оборонному відомстві спільно зі спеціалістами країн-членів НАТО.

До робочої групи з розроблення дорожньої карти імплементації стандартів Альянсу у сфері військової логістики залучені представники Офісу зв'язку НАТО в Україні та Ради реформ Міністерства оборони України.

1.3 Концепція національної безпеки України

1.3.1 Національна безпека та національні інтереси держави

У Конституції України вперше зафіксовано категорію «національна безпека». Відповідно до Основного закону засновано новий державний орган – Раду національної безпеки і оборони України.

У методології підходу до аналізу проблеми національної безпеки можна виділити два напрями.

Перший – визначає її через силу, тобто демонструє її перевагу над іншими державами.

Другий – вирішує проблему з позиції взаємодії держав (через створення оптимальних умов розвитку всієї системи міжнародних відносин).

Таким чином, національна безпека характеризує такий стан держави, який дозволяє їй зберегти національно-державну цілісність, суверенно вирішувати

політичні, економічні й культурні проблеми розвитку та бути самостійним суб'єктом системи міждержавних відносин.

Поняття «національна безпека» передбачає зв'язок понять «безпека» та «нація».

Нація – поняття правове, державне: воно відображає певну національно-державну спільноту, яка виникла на стійких соціально-політичних, економічних, культурних та інших зв'язках.

Нація – не обов'язково однорідна. Вона зазвичай є гетерогенною (тобто вміщує цілий ряд національностей, абсолютно єдиних в етнічному відношенні націй немає).

Національність – категорія етнічна і тому відображає саме етнічну спільність людей із певними традиціями, культурою, мовою, фізичними й психічними особливостями.

Тому національна безпека – це безпека нації як багатонаціонального цілого, єдиного, з'єданого політичними, економічними, культурними та іншими зв'язками, яка проживає на території даної держави.

Рівень національної безпеки за шкалою їх пріоритетів:

1 Традиційно безпека нації пов'язується з безпекою держави. Із втратою державності нація втрачає свою основну істотну ознаку, і тому виділення державної безпеки в рамках національної безпеки – закономірне.

2 В історії ставалося так, що державна безпека змінювалася за рахунок національної безпеки, коли держави воювали проти власного народу. Тому під час оцінювання рівня національної безпеки потрібно оцінювати й суспільну безпеку, безпеку суспільства загалом.

3 Виділення із системи національної безпеки рівня безпеки особистості, її свободи, життя, благополуччя.

4 Отже, національна безпека має три рівні безпеки:

- а) держави;
- б) суспільства;
- в) особистості.

Пріоритет рівнів безпеки

Забезпечення державної безпеки є лише функцією, засобом забезпечення безпеки суспільства та особистості, тобто безпека держави займає підлегле місце щодо соціальної.

Державна безпека – суспільна безпека. Потрібно мати на увазі, що суспільство і держава виникли й розвиваються зусиллями особистості та в ім'я особистості – в цьому їх основне функціональне призначення.

Основою національної безпеки і її метою повинно стати забезпечення безпеки особистості за допомогою зміцнення суспільної й державної безпеки.

За відсутності безпеки особистості (її життя, совісті й власності) не може бути ні державності, ні суспільної безпеки.

Лише за цих умов національна безпека буде відповідати потребам життєдіяльності та розвитку суспільства й особистості.

Нація та її соціальні інститути, основним з яких є держава плюс різні суспільні формальні й неформальні, урядові та надурядові організації, об'єднання, спілки, які у своїй сукупності покликані забезпечити безпеку особистості, різних соціальних груп і нації в цілому.

В Україні соціальні інститути визначені в Концепції національної безпеки України.

Таким чином, національна безпека – стан захищеності життєво важливих інтересів особи, суспільства та держави від внутрішніх і зовнішніх загроз.

Шляхи зміцнення національної безпеки:

- 1 Нарощування власної могутності держави.
- 2 Стабілізація системи міждержавних відносин, вилучення з неї крайніх форм політичної боротьби між націями і народом.

Але такай підхід стає можливим лише в рамках досягнення певного балансу інтересів між різними суб'єктами міждержавних відносин і створення надурядових і міжурядових організацій, здатних вести ефективний пошук такого балансу в цивілізованих формах.

У цьому разі постає питання про діалектику суверенітету і безпеки. Суть його полягає в тому, що зміцнення національної безпеки допускає добровільне обмеження власного суверенітету за рахунок формування політичних союзів і створення урядових організацій, покликаних створити умови безпеки своїх членів, скорочення волесприйняття суверенного рішення окремою державою.

Це – зовнішній аспект національної безпеки.

Внутрішній аспект – політична стабільність. Тому політичний суверенітет для власної стабільності повинен спиратися передусім на політичну стабільність самої нації.

Політична стабільність значною мірою залежить від ефективності й дієвості механізму політичної влади, його здатності об'єднувати інтереси різних соціальних груп і верств суспільства для вирішення загальнонаціональних проблем.

Історії відомі два способи забезпечення політичної стабільності:

- диктатура, за цих умов апарат державного управління, незважаючи на всі протидії, силою змушує націю йти шляхом, який обрала певна соціальна верства, та апарат влади, що представляє їх інтереси;
- демократія (від грецького «влада народу»). Створені

умови для участі народу й окремої особи у формуванні державної політики.

Щоб суспільство було стабільним, необхідно ліквідувати:

а) низький рівень політичної свідомості й культури мас;

б) негативні традиції;

в) вікову ворожнечу;

г) егоїстичні позиції окремих соціальних груп.

Для цього створюються органи влади, які послідовно, спираючись на суспільні організації і партії, перебудовують політичну свідомість, підвищують рівень політичної культури, вдосконалюють усю систему політичних відносин у суспільстві.

Розвиток і процвітання нації поза межами розвитку матеріального виробництва у принципі неможливі. У цій сфері з особливою силою і гостротою постає проблема безпеки нації.

Політична стабільність суспільства не може довго існувати, якщо вона не спирається на систему виробничих відносин, що забезпечують сприятливі умови для функціонування і розвитку нації суспільства, особистості. Тому необхідно створювати таку систему виробничих відносин, яка б звела до мінімуму всі супереченості у сфері розподілу матеріальних благ.

Інтереси національної безпеки вимагають формування такої системи виробничих відносин, яка б не лише сприяла зростанню національного багатства і розвитку продуктивних сил суспільства, а дозволяла кожному його громадянину зайняти належне місце в системі суспільних відносин.

Таким чином, економічні відносини, які гарантують стабільні матеріальні умови для життєдіяльності й розвитку особистості, є основним фактором політичної

стабільності, що забезпечує високий рівень національної безпеки.

Інша проблема, пов'язана з політичною стабільністю, – культура, особливо політична культура суспільства та особистості.

І. Кант (1724–1804) поділяв населення країни на народ – тих, хто засвоїв культурні традиції, і натовп – зібрання людей, які випали з духовного життя суспільства.

Саме у сфері культури закладена проблема моральності народу, його ставлення до Батьківщини, до оточення, до себе.

Через проблему культури проглядається система політичних традицій і моралі, політичної культури суспільства.

Тому інтереси національної безпеки вимагають, по-перше, прийняття попереджувальних заходів щодо запобігання втягуванню широких народних мас у політичні процеси, що досягається реалізацією їх основних інтересів на рівні інститутів державної влади; по-друге, створення системи виховання населення щодо поваги до Конституції, законів, парламентських форм ведення політичної боротьби.

Політична стабільність суспільства, яке має розвинену систему соціальних інститутів, здатних виражати політичні, економічні, національні, релігійні та інші інтереси різних верств і груп, значно вища, ніж тих суспільств, в яких ці інтереси безпосередньо зіштовхуються в політичній боротьбі.

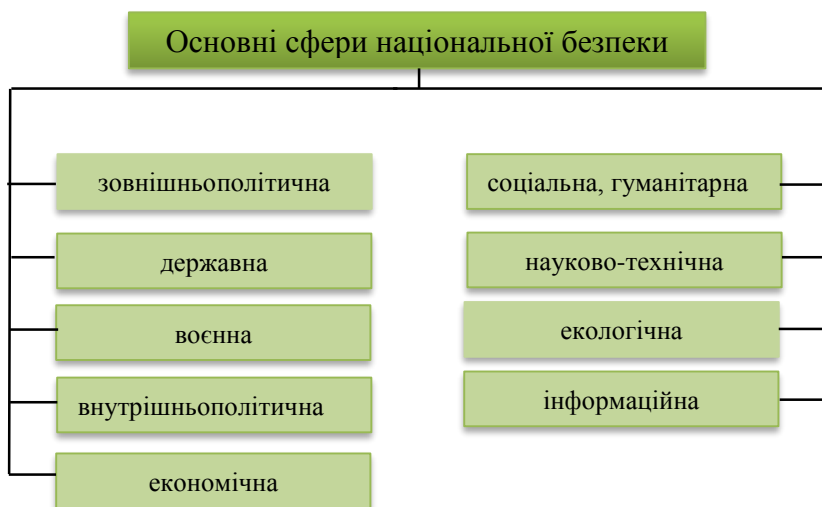
Тому рівень національної безпеки буде визначатися мірою розвитку соціальних інститутів суспільства, покликаних забезпечити оптимальні умови для існування й розвитку особистості та суспільства загалом.

Діалектика національної безпеки і політичної стабільності ставить питання про роль та місце

політичного керівництва, його здатність активно брати участь у політичних процесах в інтересах забезпечення оптимальних умов для розвитку нації, його здатність передбачати можливі наслідки ухвалених рішень.

Національна безпека – це здатність зберегти цілісність, суверенно вирішувати політичні, економічні та інші проблеми, бути самостійним суб'єктом системи міждержавних відносин.

Усі ці елементи важливі у своїй сукупності (система безпеки). Вони мають складний характер. Так, у понятті «економічна безпека» виділяється енергетична складова, «інформаційна» – безпека культурного розвитку тощо.

Політика інститутів державної влади, що дає можливість знайти оптимальне співвідношення між цими компонентами заради створення задовільних умов для розвитку особистості й суспільства, і є політика національної безпеки.

Мета політики національної безпеки – це вільний розвиток особистості, розквіт суспільства і держави.

1.3.2 Воєнний аспект національної безпеки

Важливе місце в системі національної безпеки займає воєнна безпека, що є однією з пріоритетних у діяльності інститутів влади.

Сама по собі воєнна безпека не є самодостатньою характеристикою і критерієм, який дозволяє дати однозначний висновок про рівень безпеки держави.

Мета воєнної безпеки – створення зовнішніх умов для функціонування і розвитку особистості та суспільства.

Воєнна безпека повинна розглядатися не як мета, а лише як засіб.

Воєнна безпека – це той аспект національної безпеки, який безпосередньо пов'язаний з використанням воєнної сили, засобів збройного насилля.

Специфіка воєнної безпеки в тому, що вона характеризує здатність держави та її Збройних сил протидіяти або не допускати заподіяння шкоди її національній безпеці засобами збройного насилля.

Воєнна безпека має дві сторони:

- зовнішню – можливість і здатність нейтралізації воєнної сили, що діє з-за кордону;
- внутрішню – нейтралізація внутрішніх деструктивних проявів воєнної сили.

Воєнна безпека безпосередньо пов'язана зі станом воєнно-політичної обстановки на глобальному, регіональному і двосторонньому рівнях, а також з обороноздатністю держави.

Воєнно-політична обстановка – це стан

міждержавних і воєнно-політичних відносин, що фіксується в певних просторово-часових рамках. Вона є лише одним зрізом системи міждержавних відносин, що формується і розвивається в тісній єдності з іншими: економічними, політичними, релігійними тощо. Не може бути ізольованої воєнно-політичної обстановки без її глибокого переплетення з іншими сферами міжнародних відносин.

Сутність воєнної небезпеки полягає в наявності ймовірності воєнного конфлікту між державами або коаліціями держав, а також у можливих наслідках цього конфлікту, що виражаються в заподіянні істотної шкоди національним інтересам та національним цінностям сторін шляхом застосування воєнної сили. Воєнна небезпека виникає за умов, коли, по-перше, в міждержавних відносинах мають місце певні конфлікти та суперечності (політичні, економічні, територіальні та ін.), по-друге, наявні спроби вирішення цих суперечностей за допомогою воєнної сили.

Таким чином, воєнна небезпека взагалі – це сукупність політичних, економічних, воєнних та інших факторів у відносинах між державами, яка за певних обставин і умов здатна призвести ці держави до воєнного конфлікту того чи іншого масштабу. Для конкретної держави воєнна небезпека полягає в потенційній можливості стати об'єктом воєнної агресії з боку іншої держави (коаліції держав), а також у наслідках цієї агресії.

Первинними ознаками і необхідними умовами наявності воєнної небезпеки для держави з боку потенційного воєнного агресора є:

- наявність в агресивної сторони побічних (прихованих) інтересів, для здійснення яких може бути застосована воєнна сила;
- склад та стан Збройних сил, що забезпечують

агресивній стороні можливість ведення наступальних бойових дій проти об'єкта агресії за відповідних умов;

– певна готовність військово-політичного керівництва агресивної сторони до застосування військової сили.

Воєнна безпека – об'єктивне соціально-політичне явище – має відповідні характеристики, що залежать від стану та розвитку міждержавних відносин, військової могутності держав та інших складових військово-політичної обстановки. Це її напрям, характер і масштаб, які в сукупності визначають узагальнений показник – рівень військової безпеки.

Напрями військової безпеки мають два тлумачення:

- військово-політичне;
- військово-географічне.

Воєнно-політична спрямованість визначається тим, від якої держави (коаліції держав) виходить воєнна безпека.

Воєнно-географічна спрямованість визначає: театр війни (воєнних дій), стратегічні та операційні напрями, ділянки територій і кордонів, районів місцевості, де передбачається розгортання бойових дій.

Оцінювання напрямку військової безпеки дозволяє зробити обґрунтовані висновки стосовно заходів політичної протидії можливій військовій агресії та інших шляхів вирішення суперечностей, що виникли, невоєнними засобами; одночасно можуть бути зроблені й здійснені заходи щодо завчасного стратегічного планування оборони, зміни дислокації угруповань військ, оперативного обладнання території тощо на випадок можливої військової агресії.

У **воєнно-політичній сфері** характер військової безпеки визначається *характером політичних цілей*, яких може домагатися потенційний агресор; ступенем загострення суперечностей, які агресивна сторона

намагається (або має намір) вирішити шляхом застосування військової сили; нормами міжнародного права і міжнародними угодами, що порушуються агресивною стороною, а також політичним механізмом, який вона намагається використати для виправдання своїх намірів перед світовим суспільством; можливим прямим або побічним утягненням у збройний конфлікт інших держав як із боку агресора, так і з боку об'єкта агресії.

Воєнно-стратегічне оцінювання характеру військової небезпеки значною мірою спирається на висновки військово-політичного оцінювання і передбачає *визначення характеру воєнно-стратегічних цілей агресора; ступеня готовності Збройних сил нападаючої сторони до розв'язання агресії; очікуваного кількісно-якісного співвідношення сил сторін та можливих термінів початку воєнних дій.*

Воєнно-технічна сторона характеру військової небезпеки визначається передусім очікуваними *способами використання потенційним агресором Збройних сил для розв'язання агресії в процесі конфлікту, а також переважними видами зброї і способами її використання, можливими екологічними наслідками агресії.*

Висновки з оцінювання характеру військової небезпеки є важливими підставами для прогнозування її масштабу та наслідків, а також для визначення змісту і термінів проведення комплексу політичних, економічних, воєнних та інших заходів щодо запобігання відсічі можливій воєнній агресії.

Масштаб військової небезпеки визначається:

– у **воєнно-політичному аспекті** – масштабом військово-політичних цілей, які може переслідувати потенційний агресор, його можливостями щодо втягнення в конфлікт на своїй стороні інших держав;

– у **воєнно-стратегічному аспекті** – масштабом

воєнно-стратегічних цілей агресора, складом та бойовими можливостями угруповань його військ, передбачуваним ступенем участі в конфлікті Збройних сил третіх держав:

– у **воєнно-технічному аспекті** – можливістю використання потенційним агресором засобів масового ураження, іншими руйнівними та дестабілізувальними наслідками воєнного конфлікту, передусім в економічній, демографічній та екологічній сферах.

Оцінювання рівня воєнної небезпеки базується на висновках з оцінювання її напряму, характеру і масштабу. Тому рівень воєнної небезпеки є важливою інтегральною характеристикою, враховуючи яку, керівництво й усе суспільство держави – об'єкта потенційної агресії – визначають характер, обсяг і терміни необхідних заходів щодо зменшення воєнної небезпеки.

Для надання оцінюванню воєнної небезпеки системності необхідна класифікація її характеристик. Напрямок воєнної небезпеки може визначатися як **незахищений** (де не створені необхідні політичні й воєнні умови для воєнно-політичної стабільності та захисту національних інтересів держави), **слабозахищений** (де такі умови є, але недостатні) і **захищений** (де забезпечений високий рівень воєнно-політичної стабільності або є необхідні умови для рішучого відбиття можливої воєнної агресії).

Тому характер воєнної небезпеки може мати визначення:

- відсутність вираженої воєнної небезпеки;
- потенційної воєнної небезпеки;
- реальної воєнної небезпеки;
- воєнної загрози;
- безпосередньої воєнної загрози.

Розглянемо ці поняття.

Відсутність вираженої воєнної небезпеки є

наслідком гармонійних і безконфліктних міждержавних відносин. У цих умовах питання оборони держави, зокрема воєнного будівництва, вирішуються з урахуванням так званого евентуального воєнного противника, якого наділяють узагальненими рисами і властивостями, виходячи з оцінювання воєнно-політичної обстановки, досягнутого у світі (регіоні) рівня та перспектив розвитку засобів і способів збройної боротьби.

Потенційна воєнна небезпека пов'язана з наявністю в міждержавних відносинах конфліктогенних суперечностей та можливістю застосування для їх вирішення воєнної сили. Визначальною ознакою потенційної воєнної небезпеки є відсутність чіткої оформленості конфліктної ситуації на державному рівні. З нею пов'язане поняття потенційного воєнного противника.

Реальна воєнна небезпека настає внаслідок визначення конфліктної ситуації на державному рівні й прояву агресивною стороною твердих намірів досягти її вирішення на свою користь. Необхідною ознакою є наявність в агресивної сторони Збройних сил, здатних досягти хоча б тимчасового успіху в разі розв'язання бойових дій. У умовах реальної воєнної небезпеки виникає поняття ймовірного противника для держави – об'єкта можливої воєнної агресії.

Воєнна загроза є якісно новим станом воєнної небезпеки, який настає внаслідок вирішення тих чи інших питань на її користь і погроз використання воєнної сили в разі невиконання своїх вимог. Якщо ці вимоги є неприйнятними для держави – об'єкта можливої агресії, а її пропозиції щодо вирішення конфліктної ситуації мирним шляхом не приймаються агресивною стороною, то виникає поняття конкретного воєнного противника. Воєнна загроза зазвичай супроводжується прихованими або відкритими приготуваннями до воєнної агресії.

Безпосередня воєнна загроза є результатом загострення характеру воєнної небезпеки від воєнної загрози в напрямку висунення об'єкту агресії ультимативних вимог агресивною стороною і фактичного завершення з її боку приготувань до початку воєнних дій. В умовах безпосередньої воєнної загрози зберігається поняття конкретного воєнного противника.

З розв'язанням бойових дій стан безпосередньої загрози змінюється станом війни (воєнного конфлікту).

Перехід від одного ступеня воєнної небезпеки до іншого, а також до стану війни (воєнного конфлікту) може відбуватися і без послідовного проходження всіх фаз, особливо якщо агресор спробує досягти своєї мети шляхом раптового збройного нападу.

На основі установлених напрямів характеру і масштабу воєнної небезпеки її рівень може бути визначений як *низький, підвищений, критичний*.

Також поряд з якісним оцінюванням рівня воєнної небезпеки передбачається і його кількісне оцінювання, що істотно підвищує обґрунтованість та інформативність висновків.

Підсумовуючи, необхідно підкреслити, що визначення характеристик воєнної небезпеки передбачає аналіз воєнно-політичної обстановки на кожному з можливих напрямків воєнної небезпеки. Основою такого аналізу є оцінювання загального стану міждержавних відносин у воєнно-політичній сфері.

З вищезазначеного закономірно випливає висновок, що сама по собі воєнна небезпека достатньою мірою характеризує воєнну безпеку. Цей парадоксальний, на перший погляд, висновок, може бути достатньо твердо доведений.

Відомо, що воєнної безпеки досягають двома основними шляхами:

- а) *невоєнним*;
б) *воєнним*.

Масштаб воєнної небезпеки

<p>Локальний, – якщо домагання агресивної сторони не поширюється на скільки-небудь значну частину національного надбання держави, а відбиття можливої воєнної агресії не вимагає створення і використання великих угруповань Збройних сил</p>	<p>Регіональний, – якщо агресія має виражений масштабний характер і поширюється на значну частину території держави, а для її відбиття необхідне великомасштабне використання Збройних сил</p>	<p>Загальнонаціональний, – якщо агресивна сторона переслідує великі політичні й воєнні цілі, а для відбиття нападу може бути потрібне повномасштабне використання Збройних сил держави</p>
---	--	--

У центрі наших міркувань є потенційна воєнна агресія як деяка подія, що може відбутися або не відбутися залежно від зацікавленості в ній держави – потенційного агресора та від ефективності системи забезпечення воєнної безпеки держави – потенційного об'єкта агресії. Якщо воєнна агресія все ж таки розпочалася, то можливість забезпечення воєнної безпеки, однак, ще зберігається в разі успішного відбиття нападу. Подія, що полягає в такому відбитті, може залежно від рівня агресії мати локальний, регіональний або загальнонаціональний масштаб.

Ототожнюючи воєнну небезпеку з потенційною

воєнною агресією, а воєнну безпеку – з успішним захистом національних інтересів та збереженням національних цінностей, можна побудувати відповідні схеми випадкових подій, пов'язаних із реалізацією воєнної небезпеки та забезпеченням воєнної безпеки. Основними є такі пари протилежних подій:

- відвертання воєнної агресії та її розв'язання;
- політичне врегулювання конфлікту та силове стримування агресії;
- відбиття та невідбиття агресії.

Аналіз взаємозв'язку цих подій із застосуванням теорії ймовірностей дозволив зробити вищенаведені висновки.

Виходячи з прийнятого кількісного показника воєнної безпеки, а також із взаємозалежності воєнної небезпеки і воєнної безпеки для держави, повинна бути прийнята ймовірність завдання істотних втрат національним інтересам та національним цінностям країни внаслідок воєнної агресії ззовні.

Говорячи про потенційні загрози національній безпеці держави, логічно розглянути основні напрями державної політики з їх попередження або усунення. Одне з важливих місць у цій діяльності займає попередження загроз у воєнній сфері.

Розглянемо цю діяльність на прикладі нашої держави. Закон України «Про основи національної безпеки України» визначає основні напрями державної політики з питань національної безпеки.

З урахуванням геополітичної і внутрішньої обстановки в Україні діяльність усіх державних органів повинна бути: зосереджена на прогнозуванні, своєчасному виявленні, попередженні й нейтралізації зовнішніх та внутрішніх загроз національній безпеці, захисті суверенітету і територіальної цілісності України, безпеки її

прикордонного простору, піднесенні економіки країни, забезпеченні особистої безпеки, конституційних прав і свобод людини та громадянина, викориненні злочинності, вдосконаленні системи державної влади, зміцненні законності і правопорядку та збереженні соціально-політичної стабільності суспільства, зміцненні позицій України у світі, підтриманні на належному рівні її оборонного потенціалу та обороноздатності, радикальному поліпшенні екологічної ситуації.

Основними напрямками державної політики з питань національної безпеки України є:

- зовнішньополітична сфера;
- сфера державної безпеки;
- внутрішньополітична сфера;
- економічна сфера;
- науково-технічна сфера;
- екологічна сфера;
- соціальна та гуманітарна сфера;
- інформаційна сфера.

1.3.3 Обороздатність як важливий елемент воєнної безпеки

Незаперечним є те, що воєнна безпека держави великою мірою залежить від її військової могутності. Віддаючи пріоритет невоєнним засобам досягнення воєнної безпеки, потрібно вважати організацію оборони України також важливим чинником стримування воєнної агресії, спроможним у разі необхідності відіграти вирішальну роль в її відбитті.

Поняття «стримування» має глибокі історичні корені. З давніх часів вважається цілком логічним і виправданим прагнення тієї чи іншої держави утримування ймовірного

противника від нападу шляхом створення такого військового потенціалу, який робив би цей напад надто дорогим порівняно з передбачуваними вигодами.

Поява ядерної зброї привела до якісної зміни концепції стримування. Саме ядерне стримування на довгі роки стало її ключовим елементом та основним об'єктом наукових досліджень у військово-політичній сфері.

Однак із середини 70-х років минулого століття почали фактично обговорюватися інші підходи до проблеми воєнної безпеки, які, відкидаючи тією чи іншою мірою стратегію ядерного стримування, висунули на перший план оборону за допомогою вискоєфективних звичайних озброєнь, що не створюють загроз іншим державам завдяки своїй суто оборонній спрямованості й неможливості їх використання в наступальних діях. Так, наприклад, запропоновано вважати найбільш сприятливою для міжнародної воєнної безпеки таку ситуацію, коли суто оборонні можливості держав перевищують наступальні можливості потенційних противників.

Подібні погляди також не є досить обґрунтованими. Так, і ефективні засоби оборони не зменшують можливості створення нових, більш ефективних наступальних озброєнь.

Отже, традиційна концепція стримування, яка базується на так званому балансі сил (або на воєнно-стратегічному паритеті), поки що не має достатньо обґрунтованої альтернативи. Тому потрібно вважати, що військова могутність України ще тривалий час буде важливим засобом захисту її життєво важливих інтересів та необхідним атрибутом її державності. У той самий час вона має максимально відповідати всьому комплексу зовнішніх і внутрішніх умов, а також бути добре пристосованою для швидких змін воєнно-політичної обстановки.

Україна прагне до встановлення та розвитку взаємовідносин з іншими державами в напрямку рівноправної активної участі в діяльності міжнародної спільноти, включаючи військові аспекти. Таким чином, військова могутність, найважливішим елементом якої є Збройні сили, необхідна Україні насамперед як засіб забезпечення всебічної участі в процесах європейського та світового розвитку, підтримання основних напрямів зовнішньополітичної діяльності.

У кількісному відношенні Збройні сили України повинні бути на рівні, необхідному для захисту життєво важливих інтересів країни відповідно до її геополітичного положення, економічних можливостей, принципу оборонної достатності та відсутності політичних, економічних та інших мотивів для розв'язування з боку України воєнних конфліктів із суміжними та іншими державами. Цим пояснюється проведення заходів стосовно реформування Збройних сил України, що проводяться нині.

Оцінюючи характер і масштаб можливої війни проти України, можна зробити висновок, що Збройні сили України повинні забезпечити безумовне відбиття воєнної агресії локального та регіонального рівнів (або, за класифікацією НАТО, середньої інтенсивності). У той самий час, послідовно додержуючись свого незалежного і позаблокового зовнішньополітичного курсу, Україна зберігає за собою право на об'єднання та координацію своїх зусиль із зусиллями іншої зацікавленої держави (або інших держав).

Потенційна воєнна небезпека локального, регіонального і загальнонаціонального масштабу вимагає певних заходів для підтримання належного рівня воєнної безпеки держави. Водночас незначна ймовірність виникнення воєнного конфлікту дає підстави оцінити

рівень воєнної небезпеки за цих умов як низький.

Реальна воєнна небезпека локального масштабу, незважаючи на істотне загострення воєнно-політичної обстановки, з огляду на незначний масштаб не становить серйозної загрози національним інтересам і цінностям країни. Тому рівень воєнної небезпеки оцінюється ще як низький. У разі якщо масштаб реальної воєнної небезпеки переростає в регіональний або загальнонаціональний, рівень воєнної небезпеки потрібно оцінювати як підвищений, адже серйозність пов'язаних із ним загроз вимагає вжиття особливих заходів для їх зниження та нейтралізації.

Низький рівень воєнної небезпеки означає відсутність істотної загрози національним інтересам. У цьому разі рівень воєнної безпеки може бути розцінений як *задовільний*.

Підвищений рівень воєнної небезпеки створює серйозну загрозу національним інтересам і національним цінностям країни, що вимагає вважати відповідний рівень воєнної безпеки *нестійким*.

Критичний рівень воєнної небезпеки означає наявність прямих загроз національним інтересам і національним цінностям країни з важливими або навіть катастрофічними наслідками. За таких умов рівень воєнної безпеки потрібно вважати *критичним*.

Отже, критерієм оцінювання рівня воєнної безпеки є рівень воєнної небезпеки. У цьому разі масштаб воєнної небезпеки залишається невід'ємною характеристикою, як на рівні воєнної небезпеки, так і на рівні воєнної безпеки.

Основні напрями політики держави із забезпечення воєнної безпеки:

- відвернення воєнних конфліктів – найбільш ефективний шлях політичного врегулювання;
- силове стримування можливої воєнної агресії та

підготовка до її відбиття;

– відбиття воєнної агресії.

Одним із традиційних шляхів зміцнення обороноздатності є інтеграція держави у відповідний військово-політичний союз. Згідно з чинним законодавством Україна має статус позаблокової держави, тобто вона не входить до військового союзу ні з однією з країн. Додержуючись позаблокового статусу, наша держава сприяє створенню надійних міжнародних механізмів та загальноєвропейської структури безпеки на двосторонньому, регіональному і глобальному рівнях із метою зміцнення довіри і партнерства на основі принципів взаєморозуміння й відкритості у воєнно-політичній діяльності.

Україна підтверджує свою рішучість продовжувати військову реформу, зміцнювати демократичний та цивільний контроль над Збройними силами і підвищувати їх оперативно-технічну сумісність із збройними силами НАТО та країн-партнерів. НАТО підтверджує свою підтримку зусиллям України в цих галузях.

Таким чином, воєнна безпека є однією із основних складових частин національної безпеки, а Збройні сили держави – її ядром.

Висновки до розділу 1

У першому розділі подано навчальний матеріал, що стосується вивчення концепції національної політики України, а саме: національної безпеки та національних інтересів держави, воєнний аспект національної безпеки. Крім того, навчальний матеріал розкриває сутність обороноздатності як важливого елемента воєнної безпеки. Знання цього навчального матеріалу дає можливість

слухачам мати знання, що будуть застосовані у практичній діяльності.

Навчальний тренінг Основні поняття і терміни

Національна безпека, нація, рівні безпеки, політична стабільність, сфери національної безпеки, масштаб воєнної небезпеки, обороноздатність.

Питання для повторення та самоконтролю засвоєння знань

- 1 Дайте визначення національної безпеки.
- 2 Шляхи зміцнення національної безпеки.
- 3 Основні сфери національної безпеки.
- 4 Воєнний аспект у системі національної безпеки.
- 5 Сутність воєнної безпеки.
- 6 Напрями воєнної безпеки, характеристика.
- 7 Масштаб воєнної безпеки, характеристика.
- 8 Основні напрями державної політики з питань національної безпеки України.
- 9 Рівні воєнної небезпеки.

РОЗДІЛ 2

ОСНОВНІ НАПРЯМКИ ДІЯЛЬНОСТІ ОРГАНІВ З РОБОТИ З ОСОБОВИМ СКЛАДОМ

Виховання військовослужбовців становить чітку систему роботи, що складається із взаємозв'язаних і взаємообумовлених елементів.

Мета і завдання визначають зміст виховання, що поєднує гуманітарне, моральне, військове, правове, естетичне та фізичне виховання.

Успіх військового виховання військовослужбовців залежить від уміння командирів усіх ступенів диференційовано підходити до кожного воїна, від знання його індивідуальних особливостей та правильного їх урахування в навчанні та вихованні особового складу.

Виховна робота – це повсякденна й цілеспрямована організаторська, гуманітарна та педагогічна діяльність командирів, заступників із виховної роботи з підготовки вмілих і мужніх воїнів, відданих своїй Батьківщині, здатних вирішувати складні завдання в сучасному бою.

Головним організатором виховної роботи в підрозділі є командир. Організаторська робота виявляється в тому, що він ставить завдання офіцерам, прапорщикам, сержантам щодо виховання особового складу та забезпечує їх виконання; контролює проведення заходів; спрямовує роботу своїх помічників; особисто бере участь у виховній роботі; оцінює її рівень у підрозділах, поширює передовий досвід, доповідає про її стан старшим командирам.

2.1 Завдання та система виховної роботи в підрозділі

Виховання особового складу Збройних сил України обумовлене запитами військової практики, специфікою завдань, що виконують військові частини та підрозділи як у мирний час, так і в бойових умовах. У зв'язку з цим виховну роботу в підрозділі проводять в умовах постійної бойової готовності, безумовного виконання вимог військової дисципліни і встановленого порядку, вона передбачає особливу цілеспрямованість та організованість.

Суб'єктами виховного процесу в підрозділі є командири підрозділів, офіцери виховної роботи, самі військові колективи.

Об'єктами виховного впливу є всі військовослужбовці, які мають певні знання, навички, вміння, погляди, життєвий досвід.

Мета виховання випливає з вимог суспільства, держави до військовослужбовців ЗСУ та характеру сучасної війни. Основна мета виховання – підготовка високопрофесійного військовослужбовця, здатного успішно вести бойові дії.

Складовими частинами процесу виховання військовослужбовців є:

- ідейно-політичне виховання;
- військове виховання;
- правове виховання;
- естетичне виховання;
- фізичне виховання.

Основу структури виховання як процесу становить:

- суб'єкт виховання (офіцери, військові колективи);
- об'єкт виховання;
- система відносин;
- впливи;

- зв'язки між цими поняттями.

Військова педагогіка затверджує принципи виховання особового складу Збройних сил України. Принципи виховання – це науково обґрунтовані, вихідні керівні педагогічні положення, що набрали форми нормативних вимог, обов'язкові для діяльності будь-якого вихователя, на основі яких виконується вся виховна діяльність.

У сучасній військовій педагогіці обґрунтована система принципів виховання:

- науковість та цілеспрямованість виховного впливу;
- виховання в процесі військової діяльності;
- виховання військовослужбовців у колективі і через колектив;
- індивідуальний і диференційований підхід;
- поєднання вимог до військовослужбовців із повагою до їх особистості й турботою про них;
- опір на позитивне в особі воїна і військового колективу;
- єдність, злагодженість виховних впливів.

2.2 Основні принципи виховання, сутність і зміст виховання

Виховання військовослужбовців має визначальне значення в забезпеченні самовідданого і компетентного виконання священного обов'язку перед Батьківщиною. Воно цілком обґрунтовано й закономірно є пріоритетним напрямком службової діяльності кожного командира. Тому готовність і підготовленість командира здійснювати виховну роботу в підрозділі відповідно до загальної мети виховання та в інтересах вирішення поставлених завдань стає одним із визначальних факторів підтримання високої

бойової готовності підрозділу.

Для виявлення оптимальних моделей, алгоритму і технології виховної роботи командирів важливо визначитися з сутністю процесу виховання, його змістом, закономірностями, принципами.

Особистість воїна формується і розвивається під впливом багатьох факторів:

- 1) об'єктивних і суб'єктивних;
- 2) природних і суспільних;
- 3) внутрішніх та зовнішніх;
- 4) незалежних від волі й свідомості людей, які діють стихійно або на науковій основі відповідно до поставленої мети виховання.

Отже, *процес виховання* – це динамічне, складне явище, здійснюване на основі цілеспрямованого організованого формування особистості як громадянина і воїна незалежної держави.

Мета, завдання виховання визначаються потребами сучасного суспільно-економічного розвитку України, розбудови її Збройних сил. Система виховної роботи в Збройних силах базується на ідеї гуманізму, оновлення, демократичності й передбачає ряд основних аспектів:

- ідею реалістичних цілей виховання та різнобічний розвиток особистості воїна, що базується на здібностях;
- ідею самовизначеності воїна – процес інтеграції окремих позитивних якостей в єдине ціле;
- ідею спільної життєдіяльності, духовного єднання воїнів та командирів – заміну авторитарності впливу командира на безпосередню співпрацю з військовослужбовцями;
- ідею спрямування особистості воїна – центр усієї виховної роботи повинен бути спрямований на суб'єкт виховання, а не на програму виховання;
- ідею добровільності – щоб командир домагався

виявлення у воїнів інтересу до служби, прагнення до саморегуляції своїх природних сил, власної ініціативи щодо виконання службових обов'язків.

Процес виховання військовослужбовців базується на об'єктивних і суб'єктивних факторах.

Формування позитивних загальнолюдських якостей (людяність, доброта, чесність, порядність) має об'єктивний закономірний характер.

Система організованих, цілеспрямованих впливів на особистість воїна з боку командирів, товаришів по службі становить суб'єктивний фактор.

Процес виховання

1 *Оволодіння статутними нормами і правилами поведінки.* В умовах військової служби воїн повинен не лише знати загальні правила, й засвоїти правила та вимоги військових статутів і зрозуміти їх суть, обумовленість цих правил і норм поведінки потребами виконання свого військового обов'язку перед народом України.

2 *Формування переконань.* У процесі формування переконань командир повинен застосовувати різноманітні методи і прийоми, що дозволяють йому домогтися глибокого розуміння суспільних норм та правил поведінки.

Переконання – це тверді погляди на що-небудь, які базуються на певних положеннях, думках і в свідомості військовослужбовців пов'язані з глибоким та щирим визнанням і переживанням їх істини, беззаперечної переконливості. Переконання формуються досвідом воїна під впливом навколишньої дійсності в процесі навчально-виховної роботи та повсякденного життя.

3 *Формування почуттів військовослужбовця.* Формування почуттів особистості є невід'ємною частиною виховного процесу. Необхідно, щоб виховний вплив на вихованців мав безпосередній емоційний відтінок,

переживання правильності тих чи інших положень, правил та норм поведінки.

Почуття – це особлива норма ставлення військовослужбовця до явища, події, самої дійсності, що зумовлена їх відповідністю чи невідповідністю потребам особистості.

Формування почуттів полягає в тому, що замість байдужого ставлення до важливих явищ життя виникає адекватне позитивне емоційне ставлення. Процес формування почуттів у воїнів є досить складним явищем і здійснюється впродовж усієї служби та подальшого життя особистості військовослужбовця. У виховній роботі з воїнами процес формування почуттів повинен бути адекватним і віковим та відповідати призовним особливостям психічного розвитку.

4 *Набуття вмінь і навичок у поведінці.* Цей етап передбачає озброєння воїнів умінням та навичками діяти в процесі військових і суспільних відносин відповідно до належних норм та правил поведінки щодо здійснення повсякденної військової діяльності. Переконавання – це лише керування до дії, бо на цій основі необхідно виробити позитивні й необхідні вміння і навички в поведінці військовослужбовця.

5 *Самовиховання особистості військовослужбовця.* Самовиховання передбачає опору та розвиток творчих здібностей і власних інтересів воїна.

Процес виховання особистості має складну структуру, до якої входять:

- а) самовиховання;
- б) цілеспрямоване виховання;
- в) перевиховання особистості воїна.

Структура виховного процесу базується на конкретних завданнях формування особистості:

- 1) вихованні воїна активним, свідомим громадянином,

захисником незалежної держави;

2) розвитку у воїна позитивних загальнолюдських якостей;

3) навчанні воїна співжиття та адаптації після звільнення з рядів Збройних сил у суспільному житті;

4) розвитку творчих здібностей воїна.

Виконання цих завдань базується на двох аспектах: психологічному та педагогічному. *Психологічний аспект передбачає:*

а) сприймання інформації про статутні правила і норми поведінки;

б) узагальнення одержаної інформації конкретним військовослужбовцем;

в) осмислення та розуміння одержаної інформації з правил поведінки;

г) закріплення знань і статутних норм та правил поведінки й використання їх у практичній діяльності.

Педагогічний аспект передбачає:

а) мету та завдання виховання;

б) зміст виховання особистості воїна;

в) форми організації виховного процесу;

г) критерії вихованості особистості воїна.

У педагогічній технології, яка розглядає теорію виховання як провідну ланку у формуванні особистості, наголошується на тому, що виховний процес має *двосторонній характер*.

З одного боку, на військовослужбовця діють впливи, які свідомо організовані командирами, громадськістю та засобами масової інформації;

З іншого боку, військовослужбовець є складним природним явищем, особистість якого здатна до реальної самооцінки навколишньої дійсності.

Отже, свідомість воїна, на основі якої базуються почуття, переконання, навички в поведінці, є провідною ланкою у виховному процесі.

Закономірності виховання

Системний характер виховання в підрозділі виявляється як цілеспрямована, організаційно оформлена взаємодія всіх суб'єктів військової праці, що регулюється дійсним законодавством, педагогічними принципами і спрямована на забезпечення успішного вирішення завдань військової служби та підготовки.

Закономірності процесу виховання:

1 Обумовленість виховання суспільними потребами та умовами служби.

Вона передбачає:

- національну гордість військовослужбовця;
- врахування традицій, ментальності українського народу;
- розвиток позитивних матеріальних і духовних потреб, що виражаються в процесі військової діяльності.

Ця закономірність реалізується таким чином:

- а) на заняттях в аудиторії, в польових умовах, під час несення служби;
- б) на виховних заходах (виховна година, зустріч із відомими людьми, ветеранами війни тощо).

2 Взаємозалежність виховання, навчання, освіти та розвитку особистості. Ця закономірність виражає підхід до особистості воїна з позицій такого правила: виховуючи – навчай, а навчаючи – виховуй, і вона передбачає:

- а) вдосконалення інтелекту та логічного мислення;
- б) розвиток творчих здібностей воїна як особистості;
- в) вироблення навичок до самовдосконалення.

3 Визначальна роль діяльності в спілкуванні та вихованні особистості військовослужбовця. Ця закономірність тісно пов'язана з формами розумового, морального, духовного та естетичного виховання, навчає думати, висловлюватися як усно, так і письмово.

4 Залежність виховання від вікових (призовних) та індивідуальних особливостей воїнів.

5 Взаємозв'язок воїна і військового колективу у виховному процесі.

Сучасна реальність свідчить про те, що у виховному процесі серед інших закономірностей можна виділити власне *педагогічні закономірності виховання військовослужбовців*.

1 Обумовленість мети і завдань виховної роботи конституційними, морально-етичними орієнтирами та позиціями, правовими рамками служби.

У цій закономірності відображена соціальна детермінованість виховання, що є важливою функцією держави, яка реалізується в специфічному інституті – Збройних силах України.

У зв'язку з цим основні керівні лінії виховної роботи повинні надходити від державних структур, фокусуючись на формуванні військовослужбовця, військового колективу, забезпеченні ефективності військової праці.

2 Відповідність моделі і технології виховання вимогам нормативних документів, науково-методичним рекомендаціям.

Суть урахування цієї закономірності полягає в неможливості сформуванню монолітне, боєздатне військо без єдиних засад, без обґрунтованих вимог до виховного процесу.

3 Залежність результатів виховання не лише від виховної діяльності, й від реальних умов, взаємодії в конкретних ситуаціях.

Відповідно до цієї закономірності організатор виховного процесу повинен забезпечити нормальні умови життя й діяльності військовослужбовців. Це передбачає найкраще задоволення всього комплексу потреб особового складу, що можливе лише в реальній ситуації. З цією

метою потрібні координація і взаємодія виховних, організаційних та обслуговуючих заходів. Особливу увагу повинні надавати поєднанню виховання, навчання, морально-психологічного, соціального й побутового забезпечення.

Урахування закономірностей виховної роботи здійснюється шляхом застосування *принципів виховання*.

Принципи виховання

Теоретичною основою принципів виховання є названі вище закономірності виховання.

Принципи виховання – це вихідні положення, що визначають основні вимоги до процесу виховання особистості військовослужбовця, його змісту, організації, форм, методів і прийомів.

Як і принципи навчання, принципи виховання об'єктивні за змістом, але суб'єктивні за формою свого існування, тому знання вимог принципів виховання, закономірностей виховного процесу, які вони відображають, дозволяють вихователю свідомо й творчо вирішувати завдання виховання воїнів, систематизувати та впорядковувати свою діяльність, здійснювати педагогічно обґрунтовано, впевнено досягати поставленої мети виховання. Додержання принципів виховання дозволяє командирові прогнозувати розвиток виховного процесу в підрозділі.

1 Принцип гуманізації і демократизації виховного процесу. Цей принцип означає, що вся виховна робота в підрозділі підпорядковується завданням формування громадянина, захисника незалежної України. Гуманістичний аспект цього принципу передбачає:

а) виховання людяності й доброти, чесності та справедливості, рис стійкого захисника Вітчизни;

б) виховання свідомої дисципліни, доброчесності й благородства військової служби, її необхідності;

в) формування творчих задатків як громадянина своєї держави, її захисника.

Виходячи з цього принципу, командир особливого значення надає формуванню у воїнів основ світогляду, що базується на наукових закономірностях. Командир допомагає військовослужбовцю виробити реальні уявлення про особливості виконання патріотичного обов'язку в Збройних силах України, залучити до участі в усіх видах суспільної діяльності в підрозділі.

Цей принцип реалізується таким чином:

– під час проведення планових занять, на навчаннях тощо;

– у процесі проведення політико-виховної роботи в підрозділах;

– під час проведення спеціальних тематичних вечорів, зустрічей із кращими людьми даної місцевості, ветеранами війни, праці;

– у процесі інших заходів тощо.

Реалізації вимог цього принципу повинна сприяти громадськість.

2 Принцип зв'язку виховання з реаліями військової служби, життям суспільства (соціально-ціннісна спрямованість виховання). Цей принцип реалізується за такою самою системою, як і попередній. Його особливість полягає в тому, що він визначається також конкретними умовами будівництва суверенної України.

Він передбачає:

а) всебічне ознайомлення з повсякденним життям військового підрозділу, Збройних сил України, їх завданнями, з життям і діяльністю українського народу;

б) залучення військовослужбовців до проведення заходів загального рівня (наради, виконання культмасових

заходів тощо).

3 Принцип виховання військовослужбовця в колективі в процесі спільної діяльності.

Цей принцип реалізується:

- а) через соціальні та статутні відносини в колективі;
- б) у процесі вирішення завдань навчально-бойової підготовки, пізнавальної діяльності;
- в) у суспільно-корисній роботі та культурно-масових заходах.

4 Єдність вимог і повага до особистості воїна. Суть принципу впливає з моральних цінностей (совість, честь, права, порядність) та гуманного ставлення до особи військовослужбовця.

5 Послідовність, систематичність та єдність виховних впливів.

Суть принципу полягає в тому, що цілеспрямований вплив на військовослужбовця характеризується єдністю вимог командирів, колективу, батьків.

6 Відповідність віковим (призовним) та індивідуальним особливостям воїнів. Реалізуючи цей принцип, офіцер-вихователь повинен урахувати:

- фізичні дані (різний стан здоров'я);
- психологічні дані (темперамент, особливості характеру, інтереси, нахили, задатки);
- інші дані (звідки призваний військовослужбовець, набутий досвід, уміння, навички тощо).

7 Свідомість, самодіяльність та активність воїнів. Суть принципу впливає із засад демократизації нашого суспільства і передбачає формувати свідому, творчу особистість воїна, вимагає його активної самодіяльності та політичної активності.

8 Принцип правової домінантності командира у виховній діяльності – основа керівництва виховною роботою. Вона відповідно до вимог цього принципу

повинна мати активний, динамічний характер.

Основними його учасниками є командири всіх ступенів, підлегли та військовий колектив, які одночасно є і суб'єктами, і об'єктами виховання.

2.3 Основні напрямки індивідуально-виховної роботи з особовим складом підрозділу

Серед багатьох форм та методів виховання військовослужбовців важливе місце належить індивідуальній виховній роботі. У діяльності командирів (начальників) її організації та проведенню необхідно надавати важливого значення, враховуючи її дієвість у вихованні та неможливість охопити масовими формами виховної роботи весь особовий склад.

Під індивідуально-виховною роботою потрібно розуміти комплекс індивідуальних, аналітичних і виховних заходів стосовно конкретної особистості з урахуванням вікових, соціальних, психологічних та інших особливостей. Її проводять із метою всебічного розвитку та підготовки військовослужбовця до виконання навчально-бойових завдань.

У процесі організації та проведення індивідуально-виховної роботи вирішуються такі завдання:

- глибоке та всебічне вивчення життєвого досвіду, індивідуальних і психофізіологічних особливостей військовослужбовця, оцінювання ступеня їх розвитку;

- визначення та оцінювання результатів службової діяльності військовослужбовця;

- підвищення рівня професійних навичок командного складу, озброєння його сучасними методами управління підлеглими;

- визначення форм і способів індивідуально-вихо-

вного впливу на військовослужбовців, охоплення повсякденним систематичним і цілеспрямованим виховним впливом усіх офіцерів, прапорщиків, сержантів та солдатів;

– формування необхідних для службової діяльності соціально-психологічних характеристик військовослужбовців, ціннісно-мотиваційних основ їх діяльності, установок на досягнення конкретних її результатів, попередження на основі знання індивідуальних особливостей військовослужбовців негативних вчинків, порушень військової дисципліни;

– найбільш доцільним є військово-професійне використання військовослужбовців за фахом, що відповідає їх можливостям та здібностям. Надання допомоги під час адаптації військовослужбовців до різноманітних видів бойової діяльності, умов військової служби, зняття стресових станів, психологічного розвантаження після виконання навчально-бойових завдань;

– правильна організація виховного впливу військового колективу на особистість кожного військовослужбовця.

Для забезпечення високої дієвості індивідуально-виховної роботи командир і його заступник із гуманітарних питань повинні створити систему її організації – продуману послідовність пов'язаних між собою заходів. Під час цього необхідно керуватися такими правилами, які потрібно розглядати як **принципи організації індивідуально-виховної роботи:**

1 Охоплення індивідуальним виховним впливом усіх без винятку військовослужбовців незалежно від посади, поведінки, досягнень та ставлення до службових обов'язків.

2 Організація індивідуально-виховної роботи згідно з вимогами статутів: начальник навчає та виховує своїх

підлеглих.

3 В організації індивідуально-виховної роботи необхідно враховувати:

- стан справ у підрозділі, рівень згуртованості, наявність, склад і спрямованість мікрогруп;

- умови розташування підрозділу, частини, специфіку населених пунктів, склад та особливості місцевого населення;

- особливості військовослужбовців різних періодів служби;

- стан військової дисципліни та внутрішнього порядку, специфіку і частоту порушень.

4 Уміння бачити в діяльності людини, у виконанні нею свого військового обов'язку особистість. Розвиток, виховання та перевиховання здійснюються шляхом організації відповідної діяльності воїна. Ратна праця та навчання, якщо вони добре організовані, поєднуються з активною виховною роботою, організованим дозвіллям, мають велику виховну силу.

5 Систематичність, цілеспрямованість індивідуальної виховної роботи.

Для того щоб створити в частині (підрозділі) систему індивідуального виховання військовослужбовців, необхідно:

- а) визначити, хто з ким індивідуально працює, періодичність та форми цієї роботи. Практика роботи показує, що кожна посадова особа повинна працювати з певною категорією військовослужбовців, наприклад:

- **командир дивізіону (батареї) з метою підвищення ефективності індивідуальної виховної роботи повинен знати ділові та психологічні якості офіцерів, прапорщиків, сержантів підрозділу, а командир батареї – військове звання, прізвище, термін служби, посаду, фах та сімейний стан кожного військовослужбовця. Крім того, командир**

підрозділу індивідуально працює з офіцерами, прапорщиками, працівниками Збройних сил України, сержантами підрозділу, з недисциплінованими військовослужбовцями та «групою ризику»;

– **командир взводу** індивідуально працює з особовим складом взводу і повинен досконально знати ділові та моральні якості, а також ім'я, прізвище і рік народження, рід занять до військової служби, сімейний стан, досягнення та недоліки кожного військовослужбовця в бойовій та гуманітарній підготовці;

б) забезпечити систематичність навчання офіцерів, прапорщиків та сержантів з організації та проведення індивідуальної роботи з військовослужбовцями. У практичному вихованні особового складу використовують такі форми роботи: командирську та гуманітарну підготовку, семінари, збори, дні молодого офіцера, інше. В умовах підрозділу основною формою є індивідуальне навчання кожного військовослужбовця;

в) організувати оперативну та продуману службову інформацію. Кожний офіцер, прапорщик і сержант повинен чітко знати, про що, кого і з якою періодичністю він інформує. Мета інформації – вивчення настроїв, думок військовослужбовців і колективу в цілому, а також виховної діяльності в підрозділі. На основі цього командир і заступник із виховної роботи аналізують стан виховної роботи, вживають заходів із попередження негативних явищ, вносять корективи в систему виховання;

г) постійно узагальнювати та поширювати досвід індивідуальної виховної роботи в підрозділі. Узагальнення та поширення досвіду є, з одного боку, одним із напрямів навчання, а з іншого – формою інформації про процес та ефективність виховної роботи в підрозділі;

д) забезпечити постійний контроль за процесом та результатами індивідуальної роботи.

2.4 Форми та методи індивідуально-виховної роботи

Оволодіння методами виховання та їх системне використання дозволяють командирів не лише чітко уявляти собі, що робити повсякденно з підлеглими, а й визначати перспективу виховної роботи, виявляти ефективні засоби для досягання її мети.

На вибір конкретних педагогічних методів впливає багато факторів. З одного боку, це *ситуативні фактори*:

- 1) стан підлеглого і військового колективу;
- 2) психологічні особливості командира-вихователя;
- 3) зовнішні обставини тощо.

З іншого боку, *дія факторів сталого характеру* обумовлює усвідомлений та спланований вибір методів виховання. Це:

- 1) рівень свідомості воїна;
- 2) зрілість військового колективу;
- 3) ступінь духовного і морального розвитку військовослужбовця;
- 4) засвоєний стиль виховання;
- 5) потреба у використанні нових методів взаємовідносин вихователів та воїнів тощо.

Комплексний підхід до виховання, будучи скоординованою взаємодією всієї різноманітної педагогічної діяльності посадових осіб, суспільних організацій та військових колективів у процесі ратної праці та дозвілля особового складу, передбачає використання системи методів – сукупності взаємозв'язаних методів, об'єднаних єдиною метою.

Отже, *методи виховання* – це засоби впливу на свідомість, волю, поведінку і систему відносин військовослужбовця з метою формування активних громадян незалежної України

Форми
індивідуально-
виховної роботи:

- метод спостереження;
- метод вивчення документів;
- метод діагностичної бесіди;
- метод узагальнення незалежних характеристик;
- **діагностичний експеримент**

Метод виховання поділяють на окремі елементи, які називають *прийомами* виховання. В одних умовах метод є самостійним шляхом вирішення педагогічного завдання, в інших – прийомом (бесіда як метод формування поглядів та переконань і бесіда як прийом методу навчання).

Виховання – двосторонній процес, що поєднує діяльність командира і діяльність військовослужбовця. Щоб сформувати активну готовність до виховного впливу, необхідно поставити воїна в певні умови.

Засобами виховання називають *доцільно організовані методичні шляхи* вирішення виховних завдань. Це можуть бути предмети, військова техніка, наочні посібники, книги, радіо, телебачення і види діяльності: засоби мистецтва, живе слово педагога, навчання в полі, громадська робота.

Перша група методів формування суспільної свідомості – **методи всебічного впливу** на свідомість, почуття і волю військовослужбовців для формування в них загальнолюдських, національно-патріотичних якостей, поглядів і переконань.

Пояснення – найбільш поширений метод. Його мета – розкрити соціальний, моральний, естетичний зміст тих

чи інших вимог до військовослужбовця, його служби та обов'язків, подій і явищ, допомогти йому правильно оцінити сутність своїх дій та вчинків.

Розповідь – вибір теми визначається її актуальністю. Ефект досягається тоді, коли є впевненість і переконаність командира в тому, що розповідь досягне поставленої мети.

Бесіда – теми різні: етичні, політичні, пізнавальні тощо. Під час бесіди командир спирається на досвід військовослужбовців.

Лекція – це розгорнуте та організоване в доступній формі системне викладення того чи іншого соціально-політичного, військово-патріотичного, морального, ідейно-естетичного змісту. Логічним центром лекції є якийсь теоретичне узагальнення, а конкретні дані – ілюстрацією.

Лекція повинна характеризуватися:

- а) переконливістю доказів та аргументів;
- б) обґрунтуванням і композиційною чіткістю;
- в) пафосом;
- г) таким викладенням, яке повинене сприяти ідейно-патріотичному, емоційному впливу.

Диспут – це метод формування думок, оцінок, переконань, що базуються на закономірності й знаннях, одержаних у процесі зіткнення думок, різних точок зору і завжди відрізняються високою мірою узагальнення, стійкості та гнучкості. Призначення диспуту – створювати орієнтовану основу для творчих пошуків і самостійності рішень.

Приклад – військовослужбовці дуже схильні до наслідування у зв'язку з недостатнім життєвим досвідом, складною ситуацією в суспільстві, відсутністю стійких звичок поведінки.

Громадська думка – вихователь намагається, щоб його вимога стала вимогою колективу. Для формування здорової суспільної думки командир залучає всіх

вихованців (воїнів) для обговорення подій у колективі, країні, різних явищ тощо.

Привчання – організація планомірного і регулярного виконання військовослужбовцями статутних настанов із метою перетворення їх на звичні форми військової та суспільної поведінки.

Звичка – це той процес, за якого думка переходить у справу.

Вправа. Вправа містить у собі багаторазове повторення певних дій, вчинків, але це не механічне повторення, а свідомий творчий процес. У результаті вправ формуються вміння і навички, звички, нові знання, розвиваються розумові здібності.

Доручення – сприяє формуванню громадської активності. Щоб доручення виховувало, воїни повинні знати суспільну значущість доручення.

Друга група – методи організації діяльності військовослужбовців і формування досвіду поведінки.

Передбачає:

а) *педагогічну вимогу* – конкретне завдання для воїна, щоб виявити його ставлення до служби, вміння знайти нестандартне рішення;

б) *громадську думку* – думка військового колективу, який впливає на формування позитивних чи негативних рис особистості;

в) *створення виховних ситуацій*.

Третя група – методи стимулювання діяльності поведінки військовослужбовця. До цієї групи належать:

1 Методи залучення військовослужбовця до творчої діяльності:

- а) виконання творчих завдань;
- б) виготовлення муляжів, схем тощо;
- в) удосконалення військових тренажерів, приладів тощо;

г) участь у конкурсах, змаганнях тощо.

2 Методи заохочення:

а) система заохочень;

б) використання засобів масової інформації;

в) матеріальні стимули (відпустка, цінні подарунки, подяки, грамоти).

Основні прийоми виховання:

1) заохочення військовослужбовця до позитивної поведінки: подяка, занесення подяки до особової справи, складання позитивної характеристики з відправленням рідним, на підприємство, відпустка;

2) покарання: попередження, зауваження, оголошення усної догани, занесення догани до особової справи.

Четверта група – методи контролю:

а) облік результатів оцінювання поведінки командиром підрозділу;

б) написання характеристики;

в) ведення командиром щоденника виховної роботи та обліку дисциплінарної практики;

г) самоаналіз власної поведінки.

В основу виховного процесу покладені не самі методи, а їх система. Педагогічної майстерності набуває той командир – вихователь, який сприяє і знаходить оптимальну відповідність методів виховання закономірностям військового та індивідуального розвитку військовослужбовців.

2.5 Основні обов'язки командирів усіх ступенів щодо проведення індивідуально-виховної роботи.

Планування виховної роботи в підрозділі

Основні обов'язки командирів усіх ступенів щодо проведення індивідуально-виховної роботи визначені

Статутом внутрішньої служби Збройних сил України.

Відповідно до вимог цього статуту командир батареї (роти) зобов'язаний:

– із пошаною ставитися до підлеглих, дбати про виховання рядових, сержантів і згуртування військового колективу;

– знати військове звання, прізвище, строк служби, посаду чи спеціальність, родинний стан, ділові якості та морально-психологічний стан кожного військовослужбовця роти (батареї), постійно проводити з ними індивідуально-виховну роботу;

– виховувати особовий склад на усвідомленні кожним військовослужбовцем свого військового обов'язку та вірності Військовій присязі;

– піклуватися про підлеглих, знати їх потреби, порушувати перед старшими начальниками питання про задоволення їх потреб.

Заступник командира батареї (роти) з гуманітарних питань зобов'язаний:

– забезпечувати соціально-психологічну адаптацію військовослужбовців до умов служби з урахуванням їх спеціальності та індивідуально-психологічних особливостей;

– знати кожного військовослужбовця, його ділові, професійні якості, морально-психологічний стан, запити, настрої, сімейний стан і відповідно до цього проводити виховну роботу;

– проводити заняття з сержантами з основ педагогіки та психології, навчати їх методів і форм індивідуальної роботи з підлеглими;

– здійснювати морально-психологічну підтримку військовослужбовців та їх підготовку до екстремальних умов під час бойових дій, формувати в них стійкість до психологічного і морального впливу противника;

– проводити виховну роботу з особовим складом батареї (роти), призначеним до варти (бойового чергування);

– дбати про створення соціальних і психологічних передумов гармонійного розвитку особистості кожного військовослужбовця;

– піклуватися про поліпшення матеріально-побутових умов підлеглих, їх соціальний і правовий захист, знати потреби й запити військовослужбовців, уживати заходів щодо задоволення скарг і заяв, підтримувати зв'язок із сім'ями особового складу батареї (роти).

Командир взводу зобов'язаний:

– із повагою ставитися до підлеглих, дбати про виховання рядових та сержантів і згуртування військового колективу;

– знати військове звання, прізвище, ім'я та по батькові кожного підлеглого, число, місяць і рік народження, віросповідання, ділові якості та морально-психологічний стан, захоплення, рід занять перед військовою службою, родинний стан, адресу батьків (рідних), успіхи й недоліки на службі, постійно проводити індивідуальну роботу з виховання, складати іменний список особового складу взводу;

– виховувати особовий склад взводу в дусі поваги до військової служби;

– неухильно стежити за додержанням військовослужбовцями військової дисципліни у взводі;

– піклуватися про підлеглих, знати їх потреби, порушувати перед старшими начальниками питання про задоволення їх прохань, дбати про їх здоров'я, вживати заходів щодо його зміцнення;

– своєчасно доповідати командирові роти про потреби підлеглих, а також про застосовані заохочення і накладені стягнення на рядових, сержантів взводу.

Таким чином, індивідуальна виховна робота є одним з основних напрямів діяльності командирів та заступників із гуманітарних питань. Її дієвість та ефективність обумовлюються вмільм, науково обґрунтованим підходом, створенням і функціонуванням продуманої системи індивідуально-виховної роботи. Вона складається з двох взаємозв'язаних психолого-педагогічних процесів: вивчення індивідуальних особливостей військовослужбовців та організації їх виховання. Постійне цілеспрямоване вивчення особистих якостей є вирішальною передумовою успіху індивідуальної роботи.

Командир та його заступник із гуманітарних питань зможуть якісно організувати та проводити індивідуальну виховну роботу лише тоді, коли будуть постійно працювати над підвищенням своєї професійної та фахової майстерності, наполегливо оволодівати методами виховання, знаннями у сфері військової психології та педагогіки.

2.6 Зміст планування основних заходів виховної роботи та зміцнення військової дисципліни

Дисциплінарний статут Збройних сил України визначає, що військова дисципліна – це бездоганне й неухильне додержання всіма військовослужбовцями порядку і правил, установлених військовими статутами та іншими законодавчими актами України.

Військова дисципліна ґрунтується на усвідомленні військовослужбовцями свого військового обов'язку, відповідальності за захист Вітчизни, незалежності та територіальної цілісності України, на їх вірності Військовій присязі.

Під час планування роботи щодо зміцнення

військової дисципліни командир, заступник командира з виховної роботи повинні проаналізувати стан військової дисципліни попереднього місяця та визначити завдання, які стоятимуть перед підрозділом наступного місяця.

Першочерговими завданнями, на які необхідно спрямовувати зусилля, є: викорінення з життя військовослужбовців нестатутних взаємовідносин, злочинів проти порядку підлеглості, ухилень від військової служби, безчинств до місцевого населення, попередження загибелі особового складу, профілактика самогубств та інших проявів девіантної поведінки серед усіх категорій військовослужбовців (пияцтва, наркоманії), попередження правопорушень під час несення вартової служби, недопущення катастроф та аварій військової техніки.

Особливу увагу необхідно звертати на збереження державного і військового майна, зброї та боєприпасів, вибухових речовин, на профілактику порушень чинного законодавства у господарській сфері. Вживати рішучих заходів щодо оздоровлення морально-психологічного клімату у військовому колективі.

Уся ця робота організується і проводиться з урахуванням особливостей різних категорій військовослужбовців.

Діяльність командира щодо підтримання військової дисципліни оцінюється не кількістю накладених ним дисциплінарних стягнень, а виконанням обов'язків із додержанням вимог законів і військових статутів, повним використанням дисциплінарної влади для наведення порядку і запобігання порушенням військової дисципліни.

Планування роботи щодо зміцнення військової дисципліни здійснюється:

- в з'єднаннях, ВЗВО – на період (семестр) навчання;
- у військових частинах – на квартал;
- у підрозділах – на місяць.

Під час планування передбачається складання:

- типового місячного плану – системи роботи керівного складу щодо зміцнення військової дисципліни;
- особистих планів роботи командирів та їх заступників із виховної роботи всіх рівнів щодо зміцнення військової дисципліни.

План основних заходів виховної роботи та зміцнення військової дисципліни дивізіону на період (семестр) навчання має таку структуру:

- організаційні заходи;
- морально-психологічне забезпечення навчально-виховного процесу;
- інформаційно-пропагандистське забезпечення та гуманітарна підготовка;
- культурно-виховна і просвітницька робота;
- військово-соціальна робота;
- медичне забезпечення;
- заходи щодо зміцнення військової дисципліни (профілактика правопорушень та правової поведінки особового складу, заходи щодо збереження життя і здоров'я військовослужбовців, морально-психологічне забезпечення військової дисципліни, організація служби військ, матеріально-побутове забезпечення особового складу).

План виховної роботи на місяць

Структура цього плану:

- заходи щодо забезпечення бойової і мобілізаційної готовності, якості навчання;
- заходи щодо інформування, культурно-виховної і просвітницької діяльності;
- заходи щодо зміцнення військової дисципліни.

У своїй роботі командир батареї (взводу) щодо

організації служби військ і виховання особового складу застосовує різні методи та форми роботи, які передбачають:

1) знання вимог керівних документів щодо організації та проведення гуманітарної підготовки і зміцнення стану військової дисципліни;

2) планування цієї роботи;

3) якісне виконання поставлених завдань підрозділу, організацію проведення занять із бойової підготовки, надійне збереження зброї та боєприпасів, військового майна і техніки;

4) повне і якісне виконання своїх функціональних обов'язків, високий авторитет командира;

5) ефективну дисциплінарну практику та її контроль;

6) використання військово-соціологічних досліджень у практичній роботі з виховання особового складу;

7) високий рівень організації служби військ, спроможність добового наряду підтримувати статутний порядок;

8) додержання військовослужбовцями зовнішніх форм дисциплінованості;

9) підтримання статутного внутрішнього порядку всіма військовослужбовцями;

10) повне, якісне і своєчасне постачання військовослужбовців установленими видами забезпечення;

11) систему проведення аналізу стану військової дисципліни і служби військ у підрозділі та її підсумків;

12) проведення наполегливої повсякденної організаційної і виховної роботи (правове інформування, збори особового складу, огляди, конкурси, зустрічі з батьками, аналіз стану профілактики травматизму серед особового складу, вечори запитань і відповідей, навчання та обмін досвідом роботи щодо практики зміцнення військової дисципліни за категоріями, навчально-

показових, інструкторсько-методичних занять з організації служби військ, підтримання внутрішнього порядку в підрозділі та ін.);

13) ефективну індивідуально-виховну роботу командира з усіма категоріями військовослужбовців як одну з основних складових частин зміцнення військової дисципліни;

14) контроль та надання допомоги підрозділам (підлеглим).

Факторами роботи загального соціально-психологічного вивчення якостей та психологічних особливостей військовослужбовців, які залучаються до несення служби, можуть бути:

- загальні збори військовослужбовців підрозділу;
- підбиття підсумків стану військової дисципліни;
- вечори запитань та відповідей (повинні проводитися щоквартально);

- інструктивні або інструкторсько-методичні заняття з питань організації роботи щодо зміцнення військової дисципліни, обміну досвідом кращих;

- тематичні вечори;
- випуск сатиричної газети підрозділу;
- випуск бойових листків, «листків-блискавок», присвячених кращим воїнам;

- вікторини, конкурси на краще знання положень статутів, інших керівних документів із питань зміцнення військової дисципліни;

- бесіди з визначенням тематики;
- правове інформування, доведення вироків військових судів за злочини, скоєні військовослужбовцями, та ін.

2.7 Система роботи командира підрозділу щодо зміцнення військової дисципліни та правопорядку

Система роботи командира батареї (роти) щодо зміцнення військової дисципліни та правопорядку наведена в таблиці 2.1.

Таблиця 2.1 – Система роботи командира батареї (роти) щодо зміцнення військової дисципліни та правопорядку

Щодня	Щотижня	Щомісяця
1	2	3
<p>Приймає доповідь чергового підрозділу, перевіряє усунення недоліків.</p> <p>Приймає доповідь старшини підрозділу та командирів взводів про виконання розпорядку дня, стан військової дисципліни та правопорядку, про порушення військової дисципліни, доповідає командирові дивізіону(батальйону).</p> <p>Уточнює завдання на день</p>	<p>Організовує навчання сержантів із практики виховання особового складу.</p> <p>Планує роботу з виховання особового складу, навчання, підготовки до виконання завдань у добовому наряді.</p> <p>Перевіряє розклад і підбір особового складу варті, проводить практичні заняття з підготовки військовослужбовців до несення вартової служби</p>	<p>Разом із командирами взводів і старшиною проводить перевірку всіх приміщень зберігання майна.</p> <p>Планує на місяць основні заходи роботи щодо зміцнення військової дисципліни та служби військ, затверджує план виховної роботи на місяць.</p> <p>Веде облік порушень військової дисципліни та громадського порядку військовослужбовцями батареї (роти)</p>
<p>Разом із старшиною підрозділу перевіряє внутрішній порядок у приміщеннях, утримання в чистоті діляниць, закріплених за підрозділом</p>	<p>Підбиває підсумки несення вартової та внутрішньої служби особовим складом батареї (роти). Перевіряє стан зберігання зброї</p>	<p>Перевіряє службові картки та робить відповідні записи.</p> <p>Проводить аналіз, підбиває підсумки стану військової дисципліни та правопорядку за 1 місяць (на загальних зборах особового складу)</p>

Продовження таблиці 2.1

1	2	3
Здійснює контроль за несенням служби особами добового наряду	Проводить аналіз, підбиває підсумки стану військової дисципліни та правопорядку за 1 тиждень (на загальних зборах особового складу)	
Особисто проводить індивідуальну виховну роботу з 2–3 солдатами. Підбиває підсумки роботи з командирами взводів, ставить завдання на наступний день. Організовує доведення до особового складу заходів безпеки під час занять із бойової підготовки, робіт на техніці та озброєнні	Проводить нараду із сержантами з питань зміцнення військової дисципліни, ставить завдання на наступний тиждень. Проводить індивідуальну роботу з 1–2 офіцерами, прапорщиками, з 2–3 сержантами	Проводить загальні збори особового складу. Проводить вечір запитань та відповідей. Звіряє облік особового складу підрозділу з обліком дивізіону (батальйону)
Веде облік особового складу підрозділу. Організовує контроль за додержанням особовим складом правил особистої гігієни. Контролює додержання особовим складом правил носіння військової форми одягу, стежить за зовнішнім виглядом військовослужбовців	Контролює організацію проведення занять та робіт, додержання заходів безпеки. Надає практичну допомогу молодим офіцерам і сержантам з організації роботи з підлеглими	

Система роботи командира взводу щодо зміцнення військової дисципліни наведена в таблиці 2.2.

Таблиця 2.2 – Система роботи командира взводу щодо зміцнення військової дисципліни

Щодня	Щотижня	Щомісяця
<p>Заслуховує доповіді молодших командирів.</p> <p>Контролює виконання розпорядку дня.</p> <p>Стежить за додержанням внутрішнього порядку.</p> <p>Перевіряє наявність особового складу, додержання правил носіння військової форми одягу.</p> <p>Стежить за виконанням наказів.</p> <p>Спостерігає за правильним навчанням підлеглих сержантським складом.</p> <p>Вимагає виконання заходів безпеки.</p> <p>Проводить індивідуальну бесіду з 1–2 військовослужбовцями.</p> <p>Підбиває підсумки за день</p>	<p>Підбиває підсумки бойової і гуманітарної підготовки, стану військової дисципліни, ставить завдання на наступний день.</p> <p>Готує молодших командирів до занять з особовим складом і проведення виховних заходів.</p> <p>Перевіряє наявність і справність зброї, бойової техніки, боєприпасів та майна особового складу взводу.</p> <p>Періодично буває присутнім на ранковому підйомі та вечірній перевірці особового складу взводу.</p> <p>Проводить заходи відповідно до виховного плану з особовим складом взводу</p>	<p>Підбиває підсумки роботи молодших командирів, оцінюючи дієвість їх системи виховної роботи, діяльність кожного, ставить завдання на наступний місяць.</p> <p>Доповідає командирові батареї (роти) про потреби підлеглих, заохочення і накладені стягнення на особовий склад взводу.</p> <p>Перевіряє наявність документів у військовослужбовців і правильність їх оформлення.</p> <p>Проводить стройовий огляд.</p> <p>Проводить бесіди з кожним підлеглим.</p> <p>Організовує і проводить одне і більше загальних зборів особового складу</p>

2.8 Основний зміст аналізу стану військової дисципліни в підрозділі. Облік дисциплінарної практики в підрозділі

Основним змістом аналізу є з'ясування того, якою мірою стан військової дисципліни забезпечує підтримання високої бойової готовності частин та підрозділів, виконання поставлених перед ними завдань.

Під час аналізуванню стану військової дисципліни командир робить висновок про:

- дійсний стан справ щодо морально-психологічної та військової дисципліни в підрозділі, частині;
- характер порушень;
- категорії військовослужбовців, які допустили порушення військової дисципліни;
- обставини, за яких створені правопорушення;
- причини, що призвели до того чи іншого порушення;
- ступінь вини посадових осіб, а також військово-службовців, які скоїли порушення;
- вжиті заходи та їх ефективність;

Таблиця 2.3 – Підготовка аналізу стану військової дисципліни

Порядок визначення даних про стан військової дисципліни	Визначити основні чинники правопорушень, злочинів, грубих порушень
1	2
Зібрати і систематизувати дані про стан військової дисципліни	Ухилення від військової служби: <ul style="list-style-type: none"> – недоліки в обліку особового складу; – порушення дисц. практики командирами; – відсутність наполегливості, безкарність; – приховування порушень

Продовження таблиці 2.3

1	2
Класифікувати події, злочини, грубі дисциплінарні проступки	Нестатутні взаємовідно-сини: – неприйняття заходів недопущення цих явищ; – приховування фактів нестатутних взаємовідносин; – запущеність виховної роботи; – приниження ролі сержантів; – кругова порука, невміння виявляти конфлікти; – вживання спиртних напоїв
З'ясувати кількість і характер порушень	Порушення правил несення вартової (внутрішньої) служби: – поганий добір і підготовка особового складу для несення служби;
Згрупувати за видами події, злочини, грубі порушення, що впливають на: – бойову та мобілізаційну готовність; – навчальний процес; – службу військ; – загальний стан військової дисципліни; – морально-психологічний стан особового складу	– занедбаність роботи з офіцерами і прапорщиками; – приниження вимогливості до зовнішньої форми дисциплінованості; – незнання індивідуальних якостей підлеглих; – безпечність і недостатня навченість особового складу щодо володіння зброєю

На основі висновків командир (начальник):

- 1) розробляє комплекс додаткових заходів із попередження порушень військової дисципліни;
- 2) доводить заходи до підлеглих командирів, ставить їм завдання щодо зміцнення дисципліни;
- 3) забезпечує впровадження в життя намічених засобів та зміцнює контроль.

До системи аналізу військової дисципліни входять:

- термін його проведення;
- категорія військовослужбовців, яких залучають до

проведення аналізу;

- методи аналізу і використання вихідних даних його проведення;

- система обліку порушень.

Командири (начальники) аналізують і підбивають підсумки стану військової дисципліни в такі терміни:

- командир частини, ВЗВО – щомісячно;
- командир дивізіону (батареї) – щотижня;
- командир взводу, відділення – щоденно.

Підсумки стану військової дисципліни підбивають:

- командири відділення з особовим складом щодо кожного солдата;

- командирами взводів з особовим складом та окремо із сержантами (старшинами), командирами відділення, яким ставлять завдання на наступну добу, визначають місце за рейтингом кожного відділення;

- командири батарей з особовим складом батареї на загальних зборах батареї та окремо з командирами взводів із визначенням рейтингу між взводами й відділеннями батареї;

- командири дивізіонів з особовим складом дивізіону на загальних зборах та окремо з командирами батарей з визначенням рейтингу між взводами й батареями дивізіону.

Крім того, командир (начальник) періодично заслуховує доповіді окремих командирів підрозділів їх заступників про стан справ із дисципліною.

Облік порушень ведуть згідно з вимогами ст. ст. 104–109 Дисциплінарного статуту Збройних сил України, наказу МО України.

Облік заохочень та дисциплінарних стягнень ведуть в усіх підрозділах (від батареї й вище) і військових частинах. Усі заохочення та дисциплінарні стягнення, передбачені цим Статутом, заносять за тижневий термін до службової

карти військовослужбовця.

Службові картки ведуть:

а) у батареї – на рядових та сержантів;

б) у штабі військової частини – на прапорщиків та офіцерів.

Облік правопорушень ведуть:

– облік злочинів і подій – штаб частини в журналі обліку злочинів і подій;

– облік грубих дисциплінарних порушень – командири, від батареї до частини, у відповідних журналах обліку грубих дисциплінарних провин.

Командири дивізіонів та нарівні з ними посадові особи зобов'язані періодично переглядати службові картки військовослужбовців для перевірки правильності застосування заохочень та накладення стягнень.

Кожний військовослужбовець один раз на рік, а також у разі переведення до нового місця служби повинен ознайомитися зі своєю службовою картою й розписатися про це. У разі переведення військовослужбовця службова картка пересилається до нового місця служби.

Без суворого обліку всіх порушень дисципліни неможливо провести детальний аналіз стану військової дисципліни.

Аналіз стану військової дисципліни і служби військ доцільно проводити в такій послідовності.

Основним джерелом інформації для збирання даних про стан військової дисципліни і служби військ є:

– особисте спостереження командирів (начальників) за несенням служби і поведінкою підлеглих;

– контроль виконання в підрозділах конкретних положень законів України, вимог військових статутів, директив, вказівок і розпоряджень;

– доповіді та донесення про стан дисципліни і служби військ;

– індивідуальні бесіди та опитування різних категорій військовослужбовців;

– вивчення документів та ін.

Під час організації збирання, узагальнення і вивчення даних про стан військової дисципліни та служби військ першочергове значення мають об'єктивність, повнота, конкретність і своєчасність, а також правильність класифікації злочинів, пригод та грубих порушень.

Крім того, командир повинен вивчити рівень військової дисципліни і служби військ, а саме:

а) вивчити кількість і характер скоєних злочинів, пригод, дисциплінарних провин офіцерами, прапорщиками і військовослужбовців служби за контрактом, сержантами й старшинами строкової служби, солдатами (за період служби);

б) виявити причини та мотиви порушень, що залежать від індивідуальних особливостей військовослужбовців (морально-психологічних, духовних якостей тощо).

Такими мотивами можуть бути:

- конкретні цілі;
- риси характеру;
- схильність до негативних традицій і звичок;
- викривлення дисциплінарної практики;
- зловживання службовим положенням;
- негативне ставлення до підлеглих тощо;

в) виявити причини порушень, що залежать від діяльності командирів, водночас звернути увагу на:

– організацію виховання у військовослужбовців високих морально-психологічних і бойових якостей, свідомого виконання службових обов'язків;

– організацію і якість проведення занять із бойової та гуманітарної підготовки;

– організаторську роботу й особисту участь командирів (начальників) у підтриманні суворого статутного порядку

відповідно до вимог статутів;

- піклування про побут і здоров'я військовослужбовців, їх своєчасне забезпечення потрібними видами постачання;

- організацію та цілеспрямованість під час проведення всього комплексу виховної роботи з формування зрілої особи військовослужбовця;

- застосування найбільш ефективних форм і методів виховної роботи з особовим складом;

- організацію, проведення та додержання заходів безпеки під час роботи з озброєнням тощо;

- особистий приклад командирів щодо виконання своїх службових обов'язків, законів військових статутів, наказів і розпоряджень старших начальників;

г) визначити характер та ефективність заходів, застосовуваних командирами, їх заступниками з виховної роботи:

- з розроблення комплексних планів і прийняття своєчасних заходів щодо забезпечення військової дисципліни, поліпшення служби військ та їх результативності;

- із реагування на факти порушення військовослужбовцями правил та порядку, встановлених законами України та військовими статутами;

- з ефективності системи контролю та інформації.

У взводі командир взводу та нарівні з ним посадові особи аналізують стан військової дисципліни щоденно з особовим складом взводу й окремо із сержантами, командирами відділень.

Під час аналізування доцільно визначити:

- позитивні приклади виконання військовослужбовцями взводу службових обов'язків;

- відділення, яке досягло найкращих показників із військової дисципліни, визначити місце за рейтингом

кожного відділення;

- кількість і характер дисциплінарних порушень за 1 тиждень та конкретних порушників;

- характеристику і причини порушення військової дисципліни незалежно від його тяжкості, в який час та ким скоєно;

- стан внутрішнього порядку і виконання розпорядку дня;

- додержання правил військової ввічливості, військового вітання та дисципліни строю;

- стан бойової готовності взводу, ставлення особового складу до вивчення, експлуатації та утримання військової техніки і зброї;

- додержання правил щодо носіння форми одягу та вишколу військовослужбовців.

Із сержантами:

- передовий досвід роботи сержантів щодо зміцнення військової дисципліни;

- особистий приклад кожного сержанта щодо виконання службових обов'язків;

- організація індивідуальної виховної роботи у відділеннях, знання командирами відділень індивідуальних особливостей підлеглих і використання їх у повсякденній роботі з ними;

- вимогливість сержантів до підлеглих і до себе; піклування про особовий склад;

- участь сержантів у дисциплінарній практиці;

- установлення причин можливих конфліктних ситуацій між військовослужбовцями і визначення заходів щодо їх профілактики.

Командир взводу визначає заходи щодо подальшого зміцнення військової дисципліни, висновки з аналізу доповідає командирові батареї (дивізіону) та його заступникові з виховної роботи.

Під час підготовки аналізу стану військової дисципліни командир взводу повинен узагальнити особисті спостереження за військовослужбовцями, доповіді командирів відділень, суспільну думку особового складу про окремих військовослужбовців, реакцію порушників та колективу на стягнення, а також індивідуальні особливості підлеглих.

У дивізіоні (батареї) командир проводить аналіз військової дисципліни постійно.

Він аналізує:

1 Досягнуті результати зі зміцнення військової дисципліни, покращання служби військ та їх вплив на підвищення бойової готовності в підрозділі, ставлення особового складу до занять із бойової та гуманітарної підготовки, несення служби у варті та добовому наряді, підтримання статутного порядку в підрозділі, додержання розпорядку дня, правил носіння військової форми одягу і поведінки.

Називає кращі відділення та підрозділи, шляхи та методи досягнення успіхів. Визначає місце за рейтингом кожного відділення, взводу, батареї.

2 Кількість та характер правопорушень, за яких обставин вони скоєні, в який період служби.

3 Стиль, методи роботи командирів взводів, батареї, сержантів і старшин із виховання особового складу щодо підтримання військової дисципліни і твердого статутного порядку. Назвати гірші підрозділи в цьому плані, конкретні недоліки командирів та осіб добового наряду, з вини яких допущені порушення дисципліни.

4 Внесок кожного офіцера, прапорщика, сержанта в зміцнення військової дисципліни та поліпшення стану служби військ, їх приклад стосовно виконання свого службового обов'язку, вимогливості до особового складу щодо суворого додержання вимог статутів, виявлення

підкування щодо забезпечення особового складу необхідними видами постачання.

5 Конкретні заходи, терміни та відповідальних за усунення недоліків, подальше зміцнення дисципліни і статутного порядку.

Результати аналізу доводять до особового складу, окремо – до сержантів, офіцерів підрозділу під час підбиття підсумків військової дисципліни та ефективності роботи командирів щодо її зміцнення.

Доповідь містить:

- аналіз позитивних моментів, досвід роботи кращих командирів, підрозділів;
- кількість та характер проступків, їх причини, вплив на бойову готовність, бойову й гуманітарну підготовку;
- оцінювання заходів щодо зміцнення військової дисципліни, їх ефективності;
- участь в індивідуально-виховній роботі та дисциплінарній практиці сержантів, прапорщиків, офіцерів підрозділу;
- рівень організаційної та виховної роботи у взводах, відділеннях;
- стан організації дозвілля особового складу;
- роботу щодо згуртування військового колективу, виховання в дусі дружби й військового товариства;
- вплив порушень, скоєних офіцерами, прапорщиками, сержантами на загальний стан бойової готовності та військової дисципліни;
- недоліки щодо проведення аналізу військової дисципліни у взводах та відділеннях;
- причини випадків порушень військової дисципліни.

Висновки аналізу військової дисципліни щомісяця передають до штабу частини разом із відомостями про провини військовослужбовців.

Командир дивізіону спільно із заступником із виховної роботи та начальником штабу розробляє заходи щодо подальшого зміцнення військової дисципліни, дає вказівки підлеглим офіцерам стосовно проведення індивідуально-виховної роботи та підтримання статутного порядку.

Під час підбиття підсумків з аналізом стану військової дисципліни виступає заступник командира з виховної роботи, який повинен розкрити такі питання:

- морально-психологічний стан особового складу підрозділу, характер та ефективність проведених виховних заходів;

- оцінювання стану військової дисципліни, характер порушень та їх причин;

- робота командирів щодо зміцнення військової дисципліни та забезпечення особистої взірцевості;

- організація дозвілля особового складу, стан спортивно-масової роботи;

- спрямованість виховної роботи.

Підсумки стану військової дисципліни у військовій частині оголошуються наказом по військовій частині, який готують заступник командира і начальник штабу за участі заступника командира частини з виховної роботи.

Висновки до розділу 2

Можна зробити висновок, що постійна увага, якісна робота з аналізу та підбиття підсумків стану військової дисципліни та ефективність роботи командирів (начальників) щодо її зміцнення дають позитивні результати у вирішенні питань оздоровлення морально-психологічного стану та військової дисципліни в профілактиці правопорушень серед особового складу.

Оцінювання ефективності роботи командирів (начальників) під час підбиття підсумків стану військової дисципліни впливає на процес управлінської діяльності та є потужним важелем у підвищенні відповідальності військовослужбовців.

Навчальний тренінг. Основні поняття і терміни

Виховна робота, суб'єкти виховної роботи, об'єкти виховного впливу, процес виховання, принципи виховання, процес виховання, індивідуально-виховна робота, форми та методи виховної роботи, військова дисципліна, аналіз стану військової дисципліни, дисциплінарна практика.

Питання для повторення та самоконтролю засвоєння знань

- 1 Суб'єкти виховного процесу.
- 2 Об'єкти виховного процесу.
- 3 Сутність виховної роботи командирів підрозділів.
- 4 Складові частини процесу виховання.

- 5 Принципи виховання.
- 6 Структура процесу виховання.
- 7 Закономірності виховання.
- 8 Методи виховання.
- 9 Визначення військової дисципліни.
- 10 Шляхи досягнення військової дисципліни.
- 11 Структура плану виховної роботи на 1 місяць.
- 12 Зміст аналізу стану військової дисципліни в підрозділі.
- 13 Зміст доповіді командира підрозділу під час підбиття підсумків військової дисципліни.

РОЗДІЛ 3

ОСНОВИ МОРАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЗАСТОСУВАННЯ ПІДРОЗДІЛІВ СУХОПУТНИХ ВІЙСЬК

3.1 Зміст та завдання морально-психологічного забезпечення військ, його складові, їх характеристика

Забезпечення бойової готовності та боєздатності Збройних сил України до захисту суверенітету і незалежності потребують постійного вдосконалення якості й ефективності бойової підготовки особового складу.

Якісна військово-професійна підготовка військовослужбовців до виконання навчально-бойових (бойових завдань) розглядається як одна з найважливіших вимог, що висуваються указами Президента України, наказами Міністра оборони України, наказами, директивами і розпорядженнями начальника Генерального штабу – Головнокомандувача Збройних сил України.

У Законі України про оборону України визначається, що «обороздатність держави – це здатність держави до захисту в разі збройної агресії або збройного конфлікту. Вона складається з матеріальних і *духовних елементів* та є сукупністю військового, економічного, соціального й *морально-політичного потенціалу* у сфері оборони та належних умов для його реалізації».

У системі підготовки військ (сил) важливого значення набуває морально-психологічна і суто психологічна підготовка захисників держави. Моральний дух, психологічна та функціональна готовність особового складу, військових підрозділів значною мірою визначають

боєготовність і боєздатність військ, істотно впливають на формування та розвиток необхідних морально-бойових якостей особового складу.

Багатоплановий військово-педагогічний процес складається із взаємозв'язаних і нерозривних складових, якими є навчання, виховання, освіта, розвиток (розумовий та фізичний) та **психологічна підготовка**.

Досвід війни і локальних конфліктів кінця ХХ – початку ХХІ століття, а також досвід миротворчої діяльності Збройних сил України засвідчують, що змінилися як стратегія і тактика застосування різних родів Збройних сил, так і значення психологічної підготовки в загальній системі підготовки військ, веденні бойових дій, виконанні завдань з підтримання миру та безпеки.

Зростаючу роль саме психологічної підготовки особового складу у військово-педагогічному процесі обумовлюють такі обставини:

по-перше, підвищується обсяг, складність і значення завдань, які вирішують Збройні сили України, роль людського, морально-психологічного фактора у воєнному захисті держави;

по-друге, у зв'язку з подальшим розширенням взаємодії і співробітництва з арміями провідних країн світу виникає необхідність удосконалення системи навчання і виховання, психологічної підготовки військовослужбовців відповідно до вимог щодо виконання завдань із підтримання миру й безпеки, захисту загальнолюдських цінностей від можливої загрози агресії і проявів тероризму;

по-третє, на підвищення ролі психологічної підготовки особового складу істотно впливає ряд військово-технічних факторів сучасного етапу військового будівництва та розвитку військової справи. Одним з яких є

поява нової складної бойової техніки і зброї, нових родів військ, зміни в засобах ведення бойових дій.

Не менш важливою обставиною, що визначає необхідність підвищення якості психологічної складової професійної діяльності, є збільшення впливу на психіку воїна негативних умов служби, особливо під час ведення бойових дій.

Кінцевою метою психологічної підготовки (Ш) особового складу Збройних сил України є формування стійкої психологічної готовності до виконання поставлених завдань у процесі професійної діяльності.

Якісні зміни, що відбуваються в технічному оснащенні армії та флоту, у формах і способах збройної боротьби, значно підвищують роль та значення людини як основного фактора війни, висувають надзвичайно високі вимоги до її бойової та психологічної підготовки.

Узагальнюючи різні підходи до розроблення проблем психологічної підготовки особового складу до професійної діяльності і бойових дій, ми виходимо з таких принципових положень:

– підготовка психіки особового складу до можливої війни, діяльності відповідно до поставлених завдань (професійної діяльності) є об'єктивною необхідністю. Це викликано тим, що всі бойові дії веде людина, яка має індивідуальні психологічні якості та здібності. Впливаючи на людину, бойові дії впливають також і на рівень виконання бойових завдань цією людиною;

– формування психологічної готовності особового складу до професійної діяльності не є вихованням окремих якостей воїна, тому що ефективність дій у бою – це сукупне вираження твердих ідейних переконань, упевненості в необхідності захисту своєї країни, моральних і психологічних якостей, загального настрою

особистості та військового колективу на беззаперечне виконання свого військового обов'язку;

– психологічна готовність пов'язана з ідеологією і політикою держави, її формування проводиться в загальній системі бойової підготовки особового складу, здійснюється в усіх формах діяльності воїнів і військових підрозділів. Психологічна підготовка не обмежується проведенням лише спеціальних заходів, а є одночасно специфічним компонентом виховання і навчання воїнів у військовому середовищі, одним із завдань військово-педагогічного процесу;

– рівень і стан психологічної підготовки особового складу залежить та взаємозв'язаний із розвитком озброєння і техніки, військової науки, економічних та політичних чинників держави або військового блоку держав, а також залежить від ефективності психолого-педагогічних дій командного складу.

Таким чином, дослідження проблеми підготовки особового складу дає можливість зробити висновок про те, що організована, цілеспрямована та ефективна психологічна підготовка особистості військовослужбовців, малих груп і військових колективів до професійної діяльності є закономірною й нагальною необхідністю, а з урахуванням сучасних тенденцій ведення бойових дій набуває ще більшого значення.

Психологічна підготовка особового складу Збройних сил України.

Сутність, зміст, завдання та принципи

Психологічна підготовка особового складу Збройних сил України – це цілісний та організований процес формування у військовослужбовців психічної стійкості та психологічної готовності до дій у бою, в

складних і небезпечних умовах, в обстановці, що різко змінюється, під час тривалого нервово-психологічного напруження, подолання труднощів, пов'язаних із виконанням військового обов'язку як у военний, так і в мирний час.

Психологічна підготовка особового складу Збройних сил України до виконання завдань за призначенням відбувається в загальній системі підготовки військ і є одним з інтегративних компонентів військово-педагогічного процесу (рис. 3.1).

Структурно-змістова характеристика процесу всебічної підготовки особового складу, роль і місце психологічної підготовки зображено на рисунку 3.1.

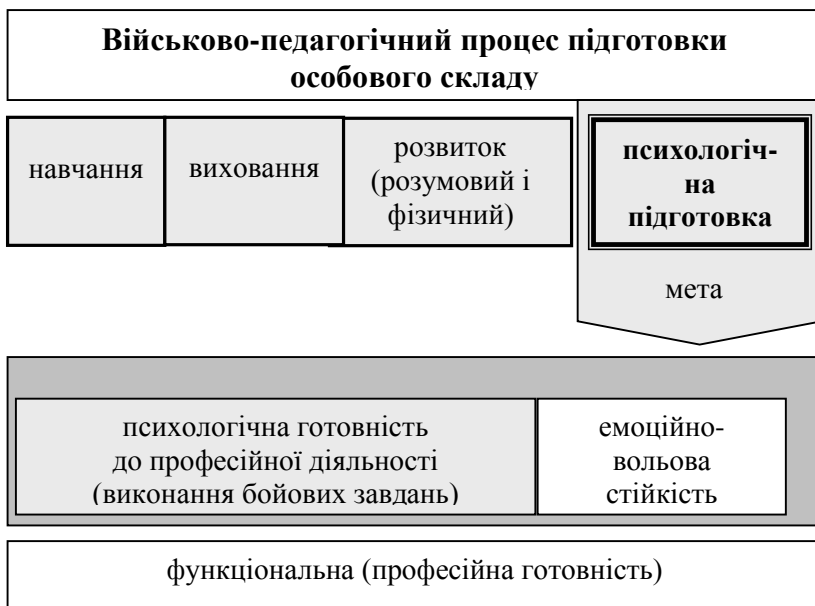
На кожному напрямку всебічної підготовки вирішуються переважно властиві йому завдання з використанням різних технологій.

СИСТЕМА ПСИХОЛОГІЧНОЇ ПІДГОТОВКИ В ЗБРОЙНИХ СИЛАХ УКРАЇНИ

Рисунок 3.1 – Система психологічної підготовки в Збройних силах України

Таблиця 3.1 – Психологічна готовність військовослужбовця в структурі військово-педагогічного процесу

Технологія психологічної підготовки особового складу – це навчальна система найбільш раціональних методів, способів, прийомів і форм досягнення цілей психологічної підготовки психіки військовослужбовців до стійкої індивідуальної практичної діяльності та в складі підрозділу на полі бою в умовах сучасної війни, що визначає найбільш раціональні й ефективні методики досягнення їх психологічної готовності та стійкості до впливу стрес-факторів бою (екстремальної обстановки).

Основною метою психологічної підготовки є формування в особового складу емоційно-вольової стійкості та психологічної готовності до бою (виконання завдань за призначенням) (табл. 3.2).

Формування психічної (емоційно-вольової) стійкості

Завчасно (до початку бойових дій) у солдатів формується **психічна стійкість** – це система психічних якостей військовослужбовця, що визначає його потенційну можливість долати труднощі й успішно виконувати поставлене бойове завдання.

Така система психічних якостей воїна охоплює:

- знання труднощів різних бойових ситуацій і способів управління своєю поведінкою за цих обставин;

- знання можливих дій противника і способів протидії йому;

- знання тактики дій своїх військ;

- поглиблене знання своїх обов'язків і можливостей бойової техніки та озброєння;

- стійкі навички та вміння долати труднощі бойових завдань, керувати своїми психічними станами й діями, визначати свої можливості, а також готовність до розв'язання поставлених завдань;

- погляди й переконання, мотиви та психічні установки на необхідність і можливість подолання труднощів та успішного виконання бойового завдання;

- особистісні якості воїна, що відображають його стійку здатність переборювати труднощі бойової операції, володіння своїми психічними станами і діями.

Зміст психічних якостей, що формуються, тісно пов'язаний із характером тих труднощів, які долають під час виконання бойового завдання.

Таблиця 3.2 – Структурно-змістова характеристика процесу всебічної підготовки особового складу

Види всебічної підготовки	Елементи та якості особистості, що переважно формуються	Якості особистості, що формуються	Структурні елементи діяльності, що забезпечуються	Специфічні види формування особистісних якостей	Форми підготовки	Кінцевий результат
Військово-професійна	Психічні процеси: досвід та знання, навички, вміння	Професійна пам'ять, професійне мислення, професійне уявлення, військова майстерність	Навички як вищий ступінь у розвитку дій (виконавча регуляція)	Навчання: повторювання, тренування, вправи	Бойова підготовка: технічна, тактична, вогнева та ін.	Всебічна підготовленість (ТРИВАЛА ГОТОВНІСТЬ)
Психологічна	Спрямованість, загартування мотивів, воля, емоційно-вольовий досвід	Психологічна стійкість	Спонукальна регуляція	Психологічне загартування: психологічні тренування, повторення, вправи	Бойова підготовка: моделювання бойових ситуацій	
Воєнно-ідеологічна	Спрямованість, переконання, світогляд, ідеали	Ідейна переконаність, патріотизм, ненависть до ворога та ін.	Потребово-мотиваційні елементи (спонукальна регуляція)	Виховання: ідейно-політичне, військово, правове та ін.	Воєнно-ідеологічна підготовка, культурно-виховна робота	
Фізична	Біологічна сторона особистості, організм	Сила, кмітливість, швидкість, витривалість	Виконавча регуляція	Фізичне виховання	Заняття з фізичної підготовки	

Таблиця 3.3 – Сфери впливу на особовий склад засобами психологічної підготовки

Сфера впливу	Бажана мета впливу	Кінцевий результат
Мотиваційна сфера	Формування відданості своїй Вітчизні, переконаності в пріоритеті національних інтересів і цілей своєї держави, вірність Конституції та військовому обов'язку, висока дисциплінованість, готовність за будь-яких умов виконати поставлені завдання	Формування психологічної готовності та емоційно-вольової стійкості
Емоційно-вольова сфера	Розвиток рішучості, наполегливості, емоційної стійкості під час виконання бойових завдань в екстремальних умовах, здатності до самоконтролю та саморегуляції власного емоційно-вольового стану	
Психо-фізіологічна сфера	Розвиток у військовослужбовців швидкості й точності сприйняття інформації, усвідомленої та суворої послідовності виконання оперативних функцій, точної реакції, здатності до швидкої зміни діяльності, всебічної фізичної загартованості	

Ці якості, що складають психічну стійкість, досягаються моделюванням під час бойової підготовки умов майбутньої бойової діяльності, які можуть мати місце в бойовій операції, вони характеризують ступінь теоретичної ознайомленості військовослужбовця і його практичну підготовленість до подолання різних стрес-факторів бойових ситуацій. Вона свідчить про його

психічну підготовленість до бойових дій, до першого бойового завдання.

Формування психологічної готовності

Здатність військовослужбовця виконати своє завдання так, як він уміє (виявити бойову майстерність), залежить насамперед від внутрішніх чинників: переконань людини; її здатності ефективно діяти в ситуаціях небезпеки, раптовості, невизначеності, дефіциту часу; емоційного стану воїна на даний момент часу; стану його здоров'я тощо. Сукупність усіх цих чинників називається **«психологічною готовністю»**.

Психологічна готовність воїна до бою – один з основних компонентів готовності підрозділу до негайних бойових дій.

Вона припускає, по-перше, усвідомлення воїном відповідальності за долю Батьківщини, рідних, близьких; упевненість у собі, своїх товаришах, бойовій техніці і зброї, по-друге, бажання боротьби, прагнення випробувати себе, подолати свої слабкості, добитися перемоги над противником.

Психологічна готовність військовослужбовців – це націленість і мобілізованість психіки воїнів на подолання майбутніх бойових труднощів, що забезпечує результативність та якість виконання бойових завдань, адекватно до їх складності, значущості та важливості.

Основними структурними елементами психологічної готовності воїна є:

мотиваційний – прагнення подолати труднощі майбутнього бою та розуміння необхідності їх подолання, оцінювання своїх можливостей щодо управління психічними станами й діями на основі раніше накопиченого досвіду;

пізнавальний – забезпечує необхідним обсягом відповідної інформації, який потрібен для цілеспрямованої діяльності в екстремальних умовах бойової обстановки;

емоційний – переживання почуття впевненості або сумніву у своїй готовності до подолання труднощів сучасного бою, вміння керувати своїми емоційно-вольовими процесами в екстремальних умовах.

вольовий елемент – забезпечує воїнам подолання труднощів сучасного бою.

Кожний із цих елементів передбачає націленість і мобілізацію психіки воїна на подолання труднощів сучасного бою. Визначається також можлива поведінка воїна, що свідчить про його готовність або неготовність виконувати бойове завдання.

Основними ознаками психологічної готовності воїна до бою є: відсутність метушливості або замкненості, обачлива, рівна поведінка; чітке, безпомилкове виконання наказів і команд; нормальний фізіологічний стан (частота пульсу, дихання, колір обличчя тощо).

Виділяють три рівні стану психологічної готовності до бою: низький, середній і високий.

Низький рівень виявляється в тому, що воїн не впевнений у собі, в нього відсутнє прагнення до протиборства, він нерішучий, зайве метушливий або замкнений, припускається помилок під час виконання простих команд.

Для **середнього рівня** характерне поєднання впевненості в собі та інших із недостатнім прагненням до протиборства і рішучих дій. Воїн припускається незначних помилок під час виконання команд, його фізіологічний стан близький до норми.

Високий рівень відрізняють бажання боротьби, відсутність сумнівів, прагнення випробувати себе, добитися перемоги над противником. На такому рівні

психологічної готовності воїн довго перебувати не може. Спрацьовують захисні механізми психіки і фізіології людини.

Сутністю психологічної підготовки є підвищення психічної стійкості та його психологічної готовності; перетворення факторів бою на знайомі, звичні, очікувані (адаптування); оволодіння військовослужбовцями необхідними знаннями та досвідом у подоланні психологічних навантажень; розвиток в особового складу здатності швидко перебудовуватися відповідно до обставин.

За змістом психологічна підготовка є системою заходів, спрямованих на завчасне формування та закріплення у військовослужбовців і військових підрозділів стійких психічних якостей, необхідних для виконання завдань військово-професійної діяльності й здійснюється на етапі організації підготовки військовослужбовців, військових частин до бойових дій (виконання завдань за призначенням).

Психологічна підготовка разом із професійно-психологічним відбором, прогнозуванням психологічного стану особового складу військ (сил), психологічним супроводженням бойової діяльності, психологічною реабілітацією військовослужбовців є **компонентами психологічного забезпечення діяльності та підготовки особового складу.**

Психологічне забезпечення разом з інформаційно-пропагандистським, соціально-правовим, культурологічним забезпеченням та захистом особового складу від негативного інформаційного впливу є **складовими морально-психологічного забезпечення повсякденної діяльності, підготовки і застосування військ (сил).**

Об'єктом психологічної підготовки є

військовослужбовець (свідомість), військові колективи чи підрозділи (суспільна свідомість).

Суб'єктом психологічної підготовки є командири (начальники), офіцери по роботі з особовим складом, інструктори, викладацький склад навчальних закладів (підрозділів).

Психологічна підготовка особового складу здійснюється в загальному процесі бойової підготовки, що також є основою її успішності.

Основні завдання психологічної підготовки:

– забезпечення стійкої психологічної готовності військовослужбовців до захисту Батьківщини, рішучих дій під час виконання навчальних завдань, готовності до ризику та зустрічі з небезпекою;

– формування у військовослужбовців психічної стійкості до психотравмувальних факторів сучасної війни, тривалих перевантажень;

– навчання їх методів попередження психотравмування, саморегуляції, виявлення ознак отримання психологічних травм;

– надання першої допомоги;

– створення передумов високої бойової активності військовослужбовців;

– адаптація військовослужбовців до бойових умов, їх навчання основним способам самозахисту;

– зниження психологічних травм, підвищення рівня професійних і бойових навичок та вмінь, фізіологічної й психологічної витривалості військовослужбовців.

Основними принципами психологічної підготовки є:

– патріотична спрямованість, формування негативних установок до противника;

– **моделювання** в процесі вирішення навчально-бойових завдань зовнішньої картини бою (бойових умов);

– **натуралізація** в створенні бойових умов, що викликає в особового складу реальні психічні стани бойової підготовки, яка передбачає включення під час виконання навчально-бойових (бойових) завдань елементів ризику та небезпеки;

– **психологічне загартування** – максимальне напруження духовних, психічних, психологічних і фізичних сил, недопущення розслаблення;

– **психологічне протиборство** разом із вогневим, тактичним та іншими видами впливу, забезпечення можливості з відчуття впливу на себе;

– **безпека дій** особового складу.

Свідоме, активне й творче використання військовослужбовцями цих принципів, а також методів і форм навчання, виховання є **основною умовою ефективності** психологічної підготовки як процесу.

У військовій практиці склалася така система **основних напрямів психологічної підготовки**:

– формування мотиваційних основ бойової діяльності воїнів;

– інформування особового складу про навчально-бойові завдання, способи і прийоми їх вирішення;

– залучення особового складу до активних практичних дій у процесі бойової підготовки в умовах, близьких до реального бою.

Складна структура системи психологічної підготовки воїна, багатоплановість факторів і завдань, що впливають на неї, потребують проведення психологічної підготовки різних **видів**.

*Під **видом** психологічної підготовки розуміють визначену сукупність цілей, завдань і засобів їх вирішення в умовах, що склалися.*

Залежно від мети розрізняють психологічну підготовку до військової служби в конкретному виді

збройних сил, роді військ, до вивчення бойової техніки, до виконання бойових вправ, того чи іншого виду бойових дій (наприклад, повітряний бій).

У зв'язку з тим що **об'єкти** психологічної підготовки є різними, виділяють психологічну підготовку воїнів, малих груп, рядового та командного складу, особового складу окремих спеціальностей і професій.

За терміном проведення розрізняють психологічну підготовку до бойової діяльності (попередню) і психологічну підготовку до виконання конкретного бойового завдання (безпосередню).

Залежно від цільових установок, ступеня охоплення особового складу, націленості застосованих засобів та методів на формування тих чи інших компонентів психологічної підготовленості розрізняють **загальну, спеціальну і цільову психологічну підготовку**.

Загальна психологічна підготовка – вид психологічної підготовки особового складу, завданням якого є формування та вдосконалення єдиних для військовослужбовців психологічних якостей згідно з вимогами сучасної війни.

Вона спирається на формування та розвиток в особового складу політичної свідомості, патріотизму, відповідальності за долю Батьківщини та бойових товаришів, волі до перемоги та впевненості в ній, бойової активності та готовності до самопожертви. Загальна підготовка єдина для всіх видів Збройних сил та родів військ.

Виконання завдань загальної психологічної підготовки досягається формуванням у військовослужбовців визначеної мотивації, спрямовується на навчання їх прийомів емоційно-вольової мобілізації, зняття негативних психічних станів, методів надання собі і товаришам по службі першої психологічної допомоги,

способів виживання в екстремальних умовах, згуртування, злагодження, підвищення соціально-психологічної сумісності та стійкості військових підрозділів.

Спеціальна психологічна підготовка – вид психологічної підготовки особового складу, завданням якого є розвиток специфічних військово-професійних якостей військовослужбовців відповідного роду військ, напрацювання високої бойової активності та психічної стійкості, навичок поведінки в екстремальних умовах.

Значна частина завдань спеціальної психологічної підготовки вирішується в процесі стрільб, пусків ракет, проведення тренувань та навчань в умовах, максимально наближених до бойових, із метою розвитку у військовослужбовців сприяння професійній увазі, професійній пам'яті, здатності протистояти стресорам, характерним для конкретного роду військ (сил).

Цільова психологічна підготовка – вид психологічної підготовки особового складу, завданням якого є адаптація психіки воїна до умов виконання бойового завдання, формування бойового психічного стану, напрацювання чіткої внутрішньої установки на підготовку до конкретного бою (виконання завдань за призначенням). Цільову психологічну підготовку проводять в інтересах адаптації психіки військовослужбовця до умов виконання конкретного бойового завдання, формування бойового психічного стану, напрацювання чіткої внутрішньої установки на підготовку до конкретного бою. Її здійснюють в комплексі з тактичною (тактико-спеціальною) підготовкою особового складу.

Цільова психологічна підготовка може бути поділена на ряд етапів: 1-й етап (перед виконанням бойового завдання) – відбувається мобілізація особового складу на виконання завдання;

2-й етап (безпосередньо в процесі виконання бойового завдання) – підтримання бойової готовності, бажання до прояву ініціативи, попередження негативних психічних станів;

3-й етап (після виконання бойового завдання) – зняття психічної напруженості, відновлення бойової готовності, підтримання пильності, попередження благодушності й розслабленості, мобілізація особового складу на виконання нових бойових завдань.

3.2 Методи морально-психологічного забезпечення в різних видах бойових дій

Завдання психологічної підготовки вирішуються за допомогою **засобів і способів**. Основою їх пошуку і розроблення є ідея максимального наближення навчань та занять до умов сучасного бою, вирішення не умовних, а близьких до реальних бойових завдань.

Засобами психологічної підготовки є:

– загальний процес бойової підготовки військ та його основні складові (вогнева, технічна, фізична, спеціальна, медична підготовка та ін.);

– заняття на тренажерах, у спеціально обладнаних класах, смугах, у центрах психологічної підготовки.

Способи психологічної підготовки залежать від конкретної мети та матеріальної бази, специфічних вимог до підготовки особового складу конкретного виду і роду Збройних сил, специфіки виконання завдань. Деякими з них є:

– вмiла імітація вогню противника, створення реальної картини бою;

– створення в обстановці навчань та польових занять елементів небезпеки й раптовості;

– створення умов, коли необхідно вирішувати завдання за обмежений термін, у разі нестачі часу;

– виконання вправ неповним підрозділом, недостатньо озброєними та дієздатними військовослужбовцями.

Способи психологічної підготовки відображені в основних методах, які поділяють на вербальні та практичні.

Методи психологічної підготовки – систематизована сукупність дій, прийомів і способів для вирішення визначених завдань або досягнення визначеної мети психологічної підготовки.

Вербальні методи умовно складаються з методу переконання, методу навіювання та психологічного консультування військовослужбовців.

Практичні методи вбирають у себе моделювання психологічних факторів (чинників) бою, психологічні вправи і тренування, метод аварійних ситуацій, метод стресових впливів, метод вольової регуляції.

З погляду групового й індивідуального сприйняття, осмислення і закріплення в логічній пам'яті військовослужбовця важливе значення мають **вербальні (словесні, мовні) методи** – переконання, навіювання і психологічна консультація. Їх основне призначення в тому, щоб викликати бажані зміни в психіці воїна та психології колективу і на цій основі сформувані стійкі звички поведінки.

Вербальними методами може успішно користуватися той командир підрозділу, який майстерно володіє словом, письмовою та усною мовою, вміє грамотно складати бойові накази і віддавати усні розпорядження підлеглим, переконувати й вимагати, вселяти впевненість і надавати психологічну допомогу тим, хто цього потребує.

Метод переконання є цілісною системою словесно-наочного впливу командира підрозділу на свідомість воїна

і загальну думку колективу, яка забезпечує добровільне ухвалення наказів і перетворення їх на мотиви поведінки військовослужбовців.

Психологічний механізм переконання полягає в тісному його зв'язку із світоглядом та волею воїна. Переконання безпосередньо впливають на зміст мотивів діяльності воїна та формують його установку. Переконаність – основа таких вольових рис, як мужність, рішучість, вірність ідеалам, стійкість, що допомагають йому успішно оволодівати необхідними навичками, долати труднощі військової служби.

Мета **методу навіювання**, що поєднується з переконанням і роз'ясненням, – активізувати приховані резерви людської психіки, сформувати установки правильної поведінки та соціально-етичної орієнтації. Словесне навіювання може бути у вигляді мотивованого, наказового і негативного навіювання.

Психологічна консультація – це один із найважливіших методів психологічної підготовки і допомоги, що сприяє зняттю психічної напруженості в колективі та поведінці окремого воїна, пошуку оптимальних моделей поведінки в критичних ситуаціях. Психологічне консультування за допомогою спеціально організованого процесу спілкування сприяє усвідомленню воїном ситуації, висвітленню її причин, актуалізації додаткових сил і резервів для її подолання.

У процесі бойової підготовки командир підрозділу зобов'язаний створити єдиний комплекс **практичних методів моделювання психологічних факторів (чинників) бою**. Їх складовою є методи психологічних вправ і тренувань, аварійних ситуацій та стресових дій.

Психологічні вправи і тренування є системою багатократних повторень спеціальних дій і вчинків, що постійно ускладнюються, з метою формування у воїнів

необхідних особистих якостей та підвищення психологічної надійності колективу.

Вони вміщують:

- вправи і тренування на спеціальних тренажерах, імітаторах, навчальних постах;
- комп'ютерні ігри;
- вправи з подолання спеціальних смуг перешкод, інженерних загороджень, завалів, водних рубежів тощо;
- спеціальні спортивні ігри та змагання;
- психологічні вправи для розвитку пізнавальних, емоційних і вольових якостей;
- соціально-психологічні тренування, рольові ігри, практикуми щодо згуртування бойових груп, формування їх психологічної сумісності й злагодженості.

Метод аварійних ситуацій – це сукупність прийомів і засобів, що моделюють діяльність підрозділу та окремого військового фахівця в складних умовах (відмови технічних пристроїв та озброєння, несправності засобів зв'язку й електроживлення, аварії і передумови до аварій тощо).

Моделювання аварії здійснюється за допомогою технічних і фізичних пристроїв, а також апаратурою імітаційного моделювання. Це дозволяє уявити будь-яку реальну ситуацію і визначити оптимальні способи дій у ній окремих воїнів та всього особового складу підрозділу.

Одним із простих видів моделювання аварійної ситуації є створення, імітація різних перешкод (несправність особистої зброї, приладу наведення, короткого замикання в електросистемі тощо).

Метод аварійних ситуацій може бути реалізований за допомогою алгоритмів, що складаються на основі інструкцій, вказівок, аналізу помилкових дій та інженерно-психологічних рекомендацій. У короткій і наочній формі вони повинні містити логіку необхідних заходів і оптимальних прийомів для усунення відмови, помилки,

несправності або будь-якої непередбаченої ситуації. Алгоритми легше запам'ятовуються в процесі психологічної підготовки особового складу, а потім швидко відновлюються в пам'яті за необхідності діяти в складній обстановці. Алгоритм складається з двох основних частин. Перша – характерні аварійні ситуації або типи несправностей (відмов) – називається визначальним алгоритмом. Друга частина (вирішуваний алгоритм) – це окремі шляхи усунення несправності або відповідні дії, спрямовані на ліквідацію аварійної ситуації. Під час вивчення алгоритмів командир підрозділу повинен зосередити увагу підлеглих на розвитку рухових (моторних) і розумових навичок, від яких залежать швидкість та якість виконання окремих операцій вирішуваного алгоритму, а також правильність вибору дій відповідної ключової точки логічної схеми.

Засвоєння алгоритмів і формування на їх основі професійно-бойових якостей воїнів сприяють підвищенню психологічної надійності військового колективу. Для цього необхідно добиватися від воїнів повних і добре осмислених знань, що виключають як недооцінку можливих ситуацій, так і перебільшення їх небезпеки. Для створення позитивного емоційного фону діяльності військовослужбовців необхідно формувати в них активність, що виключає відчуття невпевненості й страху.

Людина, яка потрапила в аварійну ситуацію, без відповідної підготовки діє або імпульсивно, або орієнтується на прямі показники і приладову інформацію. А психологічно підготовлений воїн підсвідомо сприймає не лише прямі показники, а й непрямі ознаки. Він може в умовах неповної або спотвореної інформації швидко прийняти рішення і діяти правильно. У цьому полягає перевага психологічно надійної людини перед автоматикою, яка в аварійному режимі видає єдине, іноді

неправильне, рішення, оскільки інформація, що надходить до неї, може бути спотворена.

Формами психологічної підготовки особового складу до бойових дій (виконання завдань за призначенням) є:

психологічна просвіта – систематичне та організоване поширення серед військовослужбовців психологічної інформації з метою формування в них розуміння закономірностей функціонування людської психіки і поведінки людей в екстремальних умовах бойової обстановки, знання шляхів та способів управління можливостями власної психіки й надання психологічної допомоги іншим військовослужбовцям;

заняття з предметів бойової підготовки, орієнтованих на розвиток необхідних психологічних якостей та станів;

спеціальні форми: психотренінги, прийоми психологічної саморегуляції тощо.

Форми психологічної підготовки – встановлений зразок, сукупність прийомів і засобів проведення психологічної підготовки.

В основу способів психологічної підготовки покладені принципи внесення до процесу бойової підготовки елементів напруженості й раптовості, небезпеки та ризику, властивих реальній бойовій обстановці, і багаторазове тренування особового складу щодо виконання прийомів та дій у цих умовах.

У той самий час для формування відповідних якостей психічних процесів, особливо уваги, пам'яті й мислення, необхідно в усі заняття, тренування та навчання вносити елементи активності й творчості, що сприяють розвитку в особового складу кмітливості, спритності, самостійності, ініціативності, а також збільшувати питому вагу практичних дій на бойовій техніці, зброї, на тренажерах,

макетах тощо з одночасним вирішенням розумових завдань у різних умовах обстановки.

Для формування у воїнів психологічної готовності до війни важливе значення має створення в них чіткого уявлення картини сучасного бою і виховання впевненості у зброї та засобах захисту, що перебувають на озброєнні військ.

Велике значення для психологічної підготовки особового складу має використання існуючих і розроблення нових комплексів вправ щодо формування емоційно-вольової стійкості (обкат особового складу танками, легководолазна підготовка та водіння танків під водою, стрибки у воду, подолання вогневих смуг, тренування щодо відпрацювання способів захисту від запальних речовин тощо) і застосування різноманітних тренажерів для вироблення професійних якостей уваги, пам'яті, мислення.

Напруженість у процесі бойової підготовки досягається збільшенням фізичних та нервово-психічних навантажень шляхом створення обстановки за наявності різноманітних труднощів і позбавлень:

- інтенсивності світлових та звукових подразників, характерних для бою;
- відсутності достатньої інформації й часу;
- проведення робіт і виконанням функціональних обов'язків у складних погодних та кліматичних умовах місцевого театру воєнних дій (дощ, сніг, заметіль, піщані бурі, спека, холод, низький атмосферний тиск тощо);
- тривалості активної діяльності в засобах захисту;
- безперервності денних та нічних дій;
- проведення занять і стрільб у нічних умовах;
- постійної протидії супротивника;
- наявності «втрат» щодо живої сили та техніки;
- наочності зовнішньої картини бойової дійсності

(втрати, руйнування, пожежі тощо);

- необхідності тривалого і частого подолання характерних для театру воєнних дій перешкод, загороджень, зон заражень та осередків пожеж;

- тривалого виконання обов'язків в умовах ізоляції від колективу, в складних умовах обстановки, за наявності елементів небезпеки тощо.

Раптовість під час проведення занять та навчань забезпечується засобами імітації, що застосовуються несподівано й на незначній відстані від особового складу, а також:

- створенням «несправностей» і «виходом із ладу» зброї, бойової техніки, номерів розрахунків, членів екіпажів тощо;

- швидкою зміною ввідних та обстановки, які вимагають від воїнів негайних та активних дій;

- прихованою підготовкою та несподіваним застосуванням різноманітних перешкод і загороджень у моменти активних дій особового складу;

- активними заповзятими діями супротивника;

- несподіваним проведенням бойових тривог;

- проведенням занять і навчань на незнайомій місцевості тощо.

Внесення до процесу бойової підготовки елементів небезпеки та ризику досягається:

- подоланням різноманітних складних перешкод в умовах безпосередньої фізичної небезпеки;

- рухом в атаку за розривами снарядів та мін;

- киданням бойових гранат в атаці на ходу, без зупинення;

- рухом в атаку на лижах шляхом буксирування особового складу за танками;

- стрибками у воду в повному спорядженні та форсуванням водних перешкод вплав і на підручних

засобах;

- переміщенням під водою як із використанням ізолюючого протигазу, так і без нього;

- подоланням заболочених ділянок місцевості та водних перешкод по льоду;

- водінням танків під водою та зануренням під воду для інженерних робіт;

- стрільбою штатним снарядом та проведенням стрільб у нічний час;

- активним захистом від запальних засобів;

- проведенням робіт та забезпеченням позицій в умовах реального зараження місцевості навчальними рецептурами імітаційних засобів чи дегазацією зараженої зброї та бойової техніки;

- десантуванням і спішуванням із транспортних та бойових засобів на ходу;

- обкатуванням танками і пересуванням десантом на танках;

- установленням та розмінуванням мінно-вибухових загороджень з бойовими запальниками;

- лазінням по скелястих стінах значної крутості та по ділянках із негативними кутами.

Створення за заняттях і навчаннях обстановки напруженості, раптовості, небезпеки та ризику не є самоціллю. Підвищуючи гостроту реакції воїнів, вона повинна привчати їх активно діяти в умовах підвищених психічних навантажень і тим самим набувати необхідного досвіду вольових дій щодо подолання труднощів та негативних психічних станів, формувати в них комплекс таких вольових якостей, як самовладання, стійкість, рішучість, сміливість, мужність, які в умовах цілеспрямованої діяльності стають одним із джерел героїзму.

Запровадження до навчальної обстановки різноманітних труднощів і небезпечних ситуацій повинно здійснюватися стосовно конкретних умов театру воєнних дій та нарощуватися поступово з набуттям особовим складом досвіду й емоційно-вольових навичок щодо переборення страху.

Створення під час бойової підготовки обстановки **активності й творчості досягається** засобами, що спонукають особовий склад до розумової праці та самостійності:

- порушенням перед тими, хто навчається, питань причинно-наслідкового характеру, що дозволяють творчо застосовувати свої знання та заглиблюватись в сутність матеріалу, який вивчається, а також розвивають здатність робити самостійні висновки;

- збільшенням обсягу практичних дій для тих, хто навчається, щодо вирішення вступних, різноманітних завдань розумового або рухливого характеру з внесенням елементів змагання;

- виконанням нормативів в умовах, наближених до бойової дійсності;

- виконанням функціональних обов'язків і самостійних завдань у складній обстановці, що швидко змінюється;

- вмільм визначенням супротивника;

- постійним контролем за діями особового складу і докладним розбиранням наявних позитивних сторін та недоліків у їх діяльності.

Уявлення про картину сучасного бою в особового складу формується на тактичних навчаннях, заняттях і тренуваннях щодо вивчення сучасних видів зброї та способів захисту від неї, в результаті словесного опису бойових дій, перегляду спеціальних кінофільмів та діафільмів, плакатів, малюнків, а також читання художньої літератури на військову тематику.

Однак копіювання однієї зовнішньої картини бою не забезпечує створення психологічної обстановки, наближеної до бойової. Наближати умови навчання до бойових – це означає передусім створювати на навчаннях і заняттях обстановку, змушуючи тих, хто навчається, виконувати весь той обсяг заходів і дій, яких вони повинні будувати робити на війні.

Виховання впевненості в зброї та в надійності індивідуальних засобів захисту досягається:

- демонстрацією зброї, бойової техніки, засобів захисту та їх можливостей;

- високою якістю занять щодо вивчення зброї, бойової техніки, засобів захисту та гарним знанням їх особовим складом;

- проведенням стрільб, водінь та інших заходів на добре пристріляній, перевіреній зброї та полагожденій бойовій техніці, а тренувань щодо захисту від зброї масового ураження супротивника – в налагоджених і перевірених засобах захисту;

- початком виконання стрільб, водінь і дій щодо захисту від зброї масового ураження з особистого демонстрування керівником занять (командиром) чи найбільш підготовленими сержантами і солдатами;

- систематичними тренуваннями щодо нормативних дій зі зброєю (бойовою технікою) та в разі тривалого перебування в засобах захисту в умовах цілеспрямованої діяльності.

Крім того, впевненість у надійності індивідуальних засобів захисту з великою ефективністю формується в результаті проходження через камеру (намет) технічної перевірки протигазів і виконання функціональних обов'язків у засобах захисту на місцевості, зараженій рецептурами навчальних імітаційних засобів, а також показу відповідних навчальних кінофільмів.

3.2.1 Морально-психологічне забезпечення оборони

Урахування психологічних особливостей бойових дій щодо оборони, вирішення проблеми психогенних втрат є важливими передумовами досягнення перемоги над противником.

Підготовку психіки військовослужбовців будувати з урахуванням специфіки цілей, завдань, засобів і способів оборонного бою. Вона повинна зберігати патріотичне піднесення, викликати максимальне напруження фізичних і духовних сил, запобігати почуттю страху і відчаю у зв'язку із загрозою життю.

За оцінюванням зарубіжних спеціалістів, у сучасних конфліктах із застосуванням звичайних видів зброї бойові **психологічні травми** становитимуть у середньому 20 %. У загальній структурі **санітарних втрат** розлади психіатричного профілю можуть дорівнювати 10–14 %, або 0,3–0,5 % від кількості особового складу, який бере участь в активних бойових діях. У цьому разі більшість становлять особи з короточасними і незначними проявами порушень, тобто з психіатричними стресовими та короточасними невротичними реакціями.

Оборонні бойові дії сприймаються особовим складом як момент втрати ініціативи, досягнення противником бойової переваги, тобто той, хто готується до оборонних дій знає, що противник сильніший за нього і диктує свою волю.

Істотною особливістю психології оборонних дій є те, що можливості противника зазвичай перебільшуються. У разі вмілого й активного психологічного впливу противника на підрозділи, що обороняються, в них може сформуватися міф про його непереможність.

З емоційної точки зору оборонні бойові дії відрізняються тим, що пропорційно їх тривалості зростає

невпевненість особового складу, що обороняється у своїх можливостях, відбувається розвиток стану безвихідності, безсилля. Це може вплинути негативно на авторитет командирів (начальників), сприяти розвитку станів роздратованості, песимізму в частини особового складу тощо.

Масовані артилерійські, ракетно-бомбові удари противника, розриви снарядів у розташуванні підрозділів, руйнування інженерних споруд і загороджень, пожежі, щільний автоматичний вогонь противника, поява поранених та вбитих підсилюють негативний психологічний вплив.

Цей вплив виявляється у виникненні значного психологічного напруження у військових колективах. Напруження *спричиняє такі стани*, як занепокоєність, страх, афекти, фрустрацію і паніку. Підраховано, що оборона закінчується невдачею за темпу зростання втрат 0,4 % від особового складу за 1 годину.

В обороні створюються умови для підвищення впливу ефективності психологічних операцій противника (розповсюдження листівок, радіомовлення), поширення панічних чуток і настроїв. Це може відбуватися в умовах поспішного заняття оборони, під час відсутності часу на її створення, в умовах ізоляції підрозділів, потужного психологічного тиску противника, під час бою в умовах ізоляції від своїх підрозділів, зараженої місцевості.

З іншого боку, в обороні у військовослужбовців може виникати така позитивна реакція, як «ілюзія закриття». Зміст її полягає в тому, що смертельна небезпека породжує намагання військовослужбовця до закритих місць в обороні (ліс, укриття, бугри, траншеї тощо, які закривають від противника, хоча й не оберігають від ураження вогнем). Така ілюзія сприяє збереженню в бою духовних сил військовослужбовців. Вважаючи себе прикритими від

спостереження противника, вони почуваються достатньою мірою захищеними від вогневого впливу противника.

Щодо поведінкового відношення, оборонні бойові дії характеризуються деяким зниженням керованості, військової дисципліни військовослужбовців, згуртованості військових підрозділів.

До основних негативних психологічних факторів оборонного бою належать небезпека, напруженість, дефіцит інформації та часу (раптовість, новизна обстановки, інформаційне перевантаження, збільшення темпу діяльності тощо), висока відповідальність, втрата бойових товаришів, необхідність знищення противника та інші. У разі вклинення противника та розчленування оборони зазвичай втрачається зв'язок із підрозділами, зростає ізольованість окремих груп військовослужбовців, що може призвести до появи «синдрому оточенця».

У разі відступу підрозділів може розвинути почуття провини перед цивільним населенням, відступ завжди різко підриває моральний дух, відступ навіть за наказом негативно впливає на сусідів.

Досвід оборонних бойових дій свідчить про те, що психічні стани і поведінка військовослужбовців в обороні *повною мірою визначаються* якістю інженерного обладнання позицій, забезпеченням боєприпасами, засобами індивідуального захисту, гарним достатнім харчуванням, своєчасним відпочинком, недопущенням поширення негативних настроїв, пияцтва, бездіяльності тощо.

Важливе значення для формування стійкості в обороні мають глибоке роз'яснення її цілей, завдань підрозділів і кожного військовослужбовця, груповий аналіз попередніх бойових дій, організація бойової та психологічної підготовки з урахуванням набутого досвіду попередніх боїв тощо.

Особливу увагу звертають на подолання таких негативних явищ, як боязнь танків, літаків тощо.

Метою психологічного забезпечення оборонного бою є формування в особового складу високої готовності психіки до відбиття наступу сил противника, які переважають; завдання йому максимальних втрат; підтримання у військовослужбовців стійкості, витримки, ініціативи, активності під час утримання смуги оборони, захоплення й утримання психологічної переваги над противником та створення умов для проведення контратак.

На організацію психологічного забезпечення оборони істотно будуть впливати конкретні умови, в яких підрозділи переходитимуть до оборони.

Перехід до оборони може бути передбаченим, вимушеним і тимчасовим.

Найважливішим завданням психологічної підготовки особового складу до оборонного бою є формування у військовослужбовців *бойової стійкості психіки* (адаптованої до психотравмувальних факторів сучасного оборонного бою).

Практика засвідчує, що найчастіше просто знання тих психологічних явищ, з якими може зіткнутися військовослужбовець у складних умовах оборонного бою, дозволяє психологічно підготуватися до зустрічі з несприятливими подіями.

Ознайомлення особового складу з типами можливих реакцій на бойові стрес-фактори виконує функцію своєрідного «щеплення», що діє за принципом «попереджений – захищений», знижує рівень психічних переживань, почуттях тривоги і страху.

Так, учасники бойових дій у Чечні свідчать про те, що багато хто з них зовсім не очікував запеклого опору з боку бойовиків у Чечні та психологічно не був готовим до

тяжких кровопролитних оборонних боїв. Мало хто думав про можливість участі в бойових діях мирних жителів.

Вивчення бойової практики армій провідних країн світу доводять, що *діючою формою психологічної освіти воїнів є «показ поля бою»*.

Використання на навчальному полі бою імітаційних засобів, магнітофонних записів стогонів пораних, муляжі з кров'ю і нутрощами. Спочатку в процесі занять на таких полях психічно нестійкі солдати можуть знепритомніти. Але, занурившись у «бруд полігонної війни», військовослужбовці більш впевнено й ефективно діють під час оборонного бою.

Основними негативними психологічними факторами оборонного бою є небезпека, напруженість, дефіцит інформації та часу (раптовість, новизна обстановки, інформаційне перевантаження, збільшення темпу діяльності тощо), висока відповідальність, втрата бойових товаришів, необхідність знищення противника та інші.

Перед оборонним боєм свідомість військовослужбовців істотно звужена і «завантажена» думками про себе, тому командири повинні терпляче й наполегливо роз'яснювати підлеглим, що, як, коли, в якій послідовності, у взаємодії з ким і де зробити.

Дії військових частин та підрозділів в обороні здійснюються на фоні зниження впливу на особистість військовослужбовця соціальних цінностей та емоційно забарвлених загальнодержавних ідей, водночас достатньо тривалий час зберігаються мотиви військового обов'язку, професіоналізму, колективізму (внутрішньогрупові цінності, традиції, норми, самооцінка, санкції, стосунки та ін.), бойового азарту, суперництва з противником, особистої помсти та ін.

Збереження належного емоційного настрою – це не лише джерело психічної енергії, а й умова якості дій

військовослужбовців. Доведено, що сприятливий емоційний стан підвищує ефективність дій приблизно на 20 %, м'язову силу – до 90 %, чутливість зору і слуху – на 35–65 %, дозволяє в 5–10 разів зменшити кількість помилок у воїнів деяких бойових спеціальностей.

Ведення бойових дій в обороні

Початок оборонного бою розпочне спричиняти в особового складу появу негативних психологічних явищ.

Необхідно пам'ятати, що **появі негативних психологічних явищ і станів в обороні сприяють:**

- поранення, контузія і смерть товаришів;
- крики й стогони поранених;
- психічні та фізичні перевантаження і виснаження;
- невпевненість у собі, зброї, бойовій техніці, в командирах, товаришах і підлеглих;
- відсутність інформації про противника (тактики, прийомів ведення ними наступу, сильних і слабких сторін);
- ведення бойових дій уночі;
- раптовість ударів противника;
- застосування противником нових невідомих видів зброї і способів ведення бойових дій;
- бойові дії у відриві від своїх частин і підрозділів;
- недостача боєприпасів;
- недовіра командирам;
- шумові ефекти бою;
- неточні команди командирів, їх нерішучість;
- відсутність бойового досвіду;
- інформаційно-психологічний вплив противника;
- несприятливі кліматичні умови тощо.

Про психічні стани підлеглих в обороні можна робити висновок за зовнішніми ознаками: виразом обличчя, жестикуляцією, рухами, змінами дихання, кровообігу та дій особового складу.

Зовнішніми проявами змін у психічному стані військовослужбовців є:

– **мімічні прояви** (тремтіння пальців рук, порушення координації рухів, асиметрія в позі, поява непотрібних рухів або виражена скутість);

– **мовні зміни** (зміни тембру голосу, переважання в ньому низькочастотних або високочастотних складових, заїкання, порушення звичайного темпу мови);

– **вегетативні реакції** (часте серцебиття, посилення потовиділення, порушення ритму дихання, почервоніння шкіри, обличчя або поява блідості, підвищений артеріальний тиск, блювання, зникнення голосу, відчуття комка в горлі, хвилювання);

– **практичні дії** (прагнення ухилитися від участі в бою, сховатися, ведення непорядкованої стрільби, зниження рівня бойової майстерності, ефективності застосування зброї, метушливість, нерішучість, втрата почуття безпеки, суперечки, скарги).

Для попередження та усунення негативних психічних явищ оборонного бою, відновлення бойової активності, подолання дезорганізуювальних факторів необхідно своєчасно надавати допомогу тим, хто дістав **психологічні травми**, тобто травми, одержані не від куль та осколків, а від порушення психіки, проходження психічних процесів і негативних душевних станів.

Психологічна допомога в обороні – це система дій, спрямованих на безпосереднє подолання психотравмального впливу оборонного бою на психіку військовослужбовців і психологію військових колективів, відновлення їх боєздатності.

Визначені способи надання психологічної допомоги:

- медикаментозні;
- психофізіологічні (гіпноз, тренування, відпочинок, сон);
- комунікативні (інформування, консультування, психокорекція, схвалення словом, репліка, гумор, жарт);
- аутогенні (саморегуляція, самокорекція, самоаналіз);
- організаційні (переміщення особового складу, переформування, зміна керівництва, виведення з бою, включення в групу, підтримання найбільш досвідченого, заборона підходити до трупів, пропаганда передового досвіду);
- стимулювальні (окрик, накази, особистий приклад, забезпечення всім необхідним для бою);
- активізувальні (заняття з бойової та психологічної підготовки);
- психотерапевтичні (реабілітація та інше).

Під час виявлення у військовослужбовців таких симптомів, як надмірне м'язове напруження, пітливість, часте сечовипускання, пронос, занепокоєність, необхідно відволікти увагу військовослужбовця від його внутрішнього стану, зобов'язати його виконати легку роботу, роз'яснити сенс майбутніх дій, організувати його спілкування з товаришами. Не рекомендується приділяти зайву увагу обговоренню його симптомів, підкреслювати серйозність положення, висміювати або залишатися байдужим.

У випадках, якщо військовослужбовці перебувають у стані ступору (сидять або стоять без рухів, роблять безрозсудні спроби до втечі, метушаться, плачуть, виявляють непотрібну активність), рекомендується налагодити «м'який» контакт із потерпілим, оцінити його стан, проявити участь до зміни його стану, надати легку роботу, забезпечити теплим чаєм, їжею, сигаретами, дати

можливість виговоритися. Вважається неприпустимим виявляти жалість, грубість, обливати водою, акцентувати увагу на стані військовослужбовця, призначати заспокійливі засоби.

У разі якщо у військовослужбовця спостерігається неконтрольований параліч, необхідно евакуювати його до медичної установи. Не рекомендується сварити і висміювати потерпілого, говорити про те, що з ним нічого серйозного не трапилось, акцентувати увагу на симптомах його стану.

Потенційним джерелом реактивних станів, що розвиваються за деяких екстремальних умов, є військовослужбовці з нервово-психологічною нестійкістю. Тому робота з цією категорією військовослужбовців потребує особливої уваги. За результатами обстежень військовослужбовців федеральних військ Росії, в Чечні лише 26 % обстежених були практично здорові, у решти виявлено різні приховані непатологічні форми порушень психічної діяльності, з яких у 40 % – нервово-психічна нестійкість.

Отже, психологічне забезпечення оборонного бою має чітко визначене коло завдань, форм і методів, сил та засобів психологічного впливу на особовий склад напередодні оборонного бою, значного обсягу заходів загальної, спеціальної і цільової психологічної підготовки військовослужбовців до нього. Психологічну підготовку підрозділів необхідно проводити задовго до безпосередньо оборонних дій. Вона призначена для подолання психотравмувального впливу оборонного бою на психіку військовослужбовців і психологію військових колективів, відновлення їх боєздатності.

3.2.2 Морально-психологічне забезпечення наступу

Під час підготовки до наступу визначають такі психологічні *закономірності емоційних проявів*, що відображають динаміку психічних станів воїнів: наступ спричиняє бойове збудження, азарт, душевне піднесення, пригнічує в людині страх, вагання, загострені реакції на пригнічувальні чинники бойової обстановки. Наступ мобілізує всі можливості воїнів, їх волю, посилює почуття ненависті до ворога.

У той самий час виконання значної кількості завдань, що стоять перед військовослужбовцями і пов'язані з підготовкою озброєння та військової техніки, зброї, спорядження до бою, на якийсь час відволікають їх від психотравмувальних переживань.

Підготовка до наступальних бойових дій накладає свій **відбиток на поведінкову активність воїнів**:

а) енергія, динаміка наступального руху сприяють розвитку масового героїзму, творчої бойової ініціативи воїнів. Цьому значною мірою сприяють процеси психічного зараження і наслідування. Вони є основою відомої психологічної закономірності: на фоні загальних бойових успіхів, масового бойового ентузіазму навіть нерішучі люди виявляють активність і самостійність. За деякими даними, навіть рани, одержані в наступі, загоюються швидше, ніж в обороні;

б) учасники бойових дій завжди зазначали, що перехід до наступу супроводжується помітним посиленням та активізацією соціально-психологічних зв'язків між військовослужбовцями, підвищенням «керованості», дисципліни серед особового складу.

Взаємовідносини колективізму, взаємодопомоги, взаємовиручки психологічно ніби «втягують» воїнів у вирішення складних і небезпечних завдань, зокрема і з

меншими психологічними витратами, створюючи для цього додаткову мотивацію;

в) досвід воєн та інших збройних конфліктів свідчить про те, що воїни віддають перевагу наступу ще й тому, що під час наступу використовують психологічний ефект раптовості, який, за деякими даними, є причиною перемоги в 65 % боїв та операцій;

г) під час наступу істотно знижується психологічна «вага» бойових втрат. Результати досліджень військових фахівців засвідчують, що в середньому атакуючі війська припиняють наступ лише тоді, коли їх втрати вдвічі перевищують втрати тих, які обороняються, тоді як ті, які перебувають в обороні, зазнають поразки, коли втрати становлять лише 25 % від втрат тих, які наступають.

Перелічені психологічні особливості поведінки під час підготовки наступальних бойових дій дозволяють зробити висновок про те, що вони сприяють формуванню у воїнів бойових установок, високого наступального пориву.

Тому психологічна **підготовка займає важливе місце в загальній системі** психологічного забезпечення наступу.

Необхідно зазначити, що за видами психологічну підготовку поділяють на *загальну, спеціальну і цільову*.

Загальна психологічна підготовка під час підготовки наступального бою має на меті формування у військовослужбовців:

- світогляду, способу життя і мислення військовослужбовця як воїна-бійця;
- всебічних уявлень про сучасний наступальний бій;
- вольових якостей і навичок регуляції власних емоційно-вольових станів під час наступу.

Спеціальна психологічна підготовка до наступального бою спрямовується на формування і розвиток у військовослужбовців психічних функцій,

необхідних для ефективного виконання ними специфічних завдань, обумовлених особливостями їх військової спеціальності під час наступу.

Основне завдання цільової психологічної підготовки до наступу – це максимальна деталізація динамічного образу наступального бою у військовослужбовців, які готуються до виконання конкретних бойових завдань.

Особливості психологічного забезпечення наступального бою насамперед визначаються особливостями бойових завдань; умовами їх виконання; морально-психологічним станом усіх категорій військовослужбовців; наявними силами та засобами, що є в розпорядженні командира для виконання поставлених бойових завдань; інтенсивністю та змістом інформаційно-психологічного впливу з боку противника на війська і населення району бойового застосування.

Ведення бойових дій у наступі

Із психологічної точки зору наступальні дії характеризуються низкою психологічних труднощів та особливостей.

По-перше, внаслідок того, що наступ здійснюють на території, займаній противником, чимале значення має чинник невідомості. Тим, хто наступає, важко припускати, з яким вогневим опором, системою інженерних загороджень, різного роду «пастками» вони зіткнуться в глибині оборони противника. Тому кожний кущ, горбок, зруйнований об'єкт під час наступу воїни сприймають як джерело небезпеки. Особливо складними в цьому плані є бойові дії в місті.

По-друге, беручи участь у наступальних бойових діях, кожний військовослужбовець повинен однозначно

зробити вибір – йти назустріч ризику, небезпеці. Практика показує, що це дуже складно. У дослідженнях російських, американських, німецьких і французьких військових фахівців зазначається те, що в бою лише 20–25 % воїнів виявляють необхідну активність (ведуть прицільний вогонь, доцільно переміщуються на полі бою тощо), інші проявляють активність, лише знаходячись на очах у командира. За його відсутності вони ховаються в безпечне місце, імітують вихід із бою техніки, зброї, психологічну або фізичну травму, «супроводжують» у тил поранених товаришів по службі.

У цих умовах велике психологічне навантаження покладається на сержантсько-старшинський склад підрозділів. Молодші командири покликані не лише всіма способами спонукати підлеглих до активних бойових дій, а й самі демонструвати приклад безстрашності.

У процесі підготовки до наступального бою необхідно звертати увагу на психічний стан та психічну готовність до бою командирів підрозділів.

Локальні війни показують, що під час виконання наступальних завдань командир підрозділу виконує майже одночасно безліч різноманітних дій: здійснює постійне коректування дій своїх підлеглих, виходячи зі змін умов наступу та вогневого впливу противника, підтримує взаємодію між підрозділами, здійснює заміну вибулих зі строю військовослужбовців та перерозподіл під час виконання наступальних завдань, особисто веде вогонь по противнику зі стрілецької зброї.

У бойовій обстановці молодший командир відчуває вплив безлічі ситуаційних чинників, які значно ускладнюють його діяльність.

На першому місці за психологічним впливом відзначена *відповідальність* перед товаришами і командуванням за надійне виконання дорученої справи.

Іноді чинник відповідальності так сильно впливає на командира підрозділу, що він починає необґрунтовано хвилюватися в виявляти негативні емоції. Якщо військовослужбовці добре підготовлені до виконання бойового завдання, цей чинник сприяє концентрації уваги й чіткості дій. Часто відповідальність за життя підлеглих витісняла в сержантів страх за своє життя. Результати дослідження показали, що 89,7 % військовослужбовців за своє життя боялися менше, ніж за життя підлеглих і товаришів.

Невизначеність як суперечність між обсягом наявної та необхідної інформації супроводжує діяльність підрозділів у більшості бойових ситуацій і займає друге місце за значенням. Специфіка наступального бою часто накладає жорсткі обмеження на можливості ведення спостереження, збирання додаткових даних про дії противника, про навколишню місцевість та ін.

На третьому місці відзначається чинник *раптовості (несподіванки)* за часом, місцем та умовами. У наступі раптовий вогонь противника супроводжується різким підвищенням інтенсивності когнітивної і моторної діяльності військовослужбовця на фоні емоційного сплеску (переляку).

Небезпека командиром підрозділу сприймається як об'єктивно існуючий збіг обставин, що загрожують життю і здоров'ю його та підлеглих. Вона може бути реальною або уявною, її можна як недооцінити, так і перебільшити. У процесі виконання бойового завдання воїнам доводиться постійно балансувати на межі потенційної і реальної небезпеки, що вимагає постійно й адекватно оцінювати ситуацію. Чинник небезпеки в командирів на відміну від їх підлеглих витісняється чинниками, пов'язаними з необхідністю керівництва особовим складом (відповідальністю, невизначеністю, раптовістю).

Між припущенням про хід майбутньої бойової діяльності та її реальним розвитком існує невідповідність. Це – *новизна обстановки (нестандартність)*, яка є на сьомому місці. По суті справи, військовослужбовці постійно діють у новій обстановці, оскільки змушені весь час пересуватися на полі бою, змінювати місце дислокації, а за рахунок цього змінюється простір, що їх оточує (рельєф місцевості тощо). Новизна наявна також і в діях противника, який прагне вдосконалювати способи й засоби активної протидії. Посиленню цього чинника можуть сприяти упущення під час підготовки до наступу.

Погодно-кліматичні умови (неприємні фізичні відчуття, психологічний дискомфорт, прагнення до більш комфортних умов) займають десяте місце. Майже всі військовослужбовці, які брали участь у наступальних бойових діях, виділили цей чинник. Це пов'язано з тим, що в ситуаціях повсякденної діяльності військовослужбовцям доводиться постійно зіштовхуватися з цим чинником, і у зв'язку з цим він для них незначущий.

Сукупність перелічених вище особливостей створює психологічне навантаження на сержантсько-старшинський склад підрозділів під час виконання завдань наступального бою. Його розмір у кожній конкретній ситуації залежить від сумарного впливу чинників, але з обов'язковим домінуванням у загальному навантаженні окремих із них. У наступі найбільше стресове напруження створюють чинники відповідальності й невизначеності. Найбільшу складність для командира підрозділу під час виконання наступальних завдань становлять такі інтелектуальні завдання, як прогнозування подальших змін у тактичній обстановці, визначення характеру найімовірніших дій противника. Командир підрозділу вирішує ці складні інтелектуальні завдання в умовах обстановки, гострого

дефіциту часу та недоліку інформації, що динамічно розвивається.

Необхідно враховувати, що на психічні процеси напередодні наступального бою природно накладається такий світоглядний феномен, як **фаталізм**. Ступінь фатальності пропорційний об'єктивній можливості людини впливати на динаміку свого життя, змінювати її.

Одним із чинників формування фаталізму є поведінка противника, що надійно не прогнозується. Для воїна на полі бою противник зі своїм прагненням до життя – це втілення образу смерті, як і сам воїн для свого противника.

У бойових умовах фаталізм – це трансформація особистості, що відіграє швидше позитивну, ніж негативну роль. Фатальні установки зовсім не є девіантною поведінкою, вони були притаманні різним народам і в будь-які часи. Військовослужбовець може мати високу готовність прийняти смерть під час наступального бою, коли він одержує високу моральну оцінку суспільства. Смерть друзів, бойових товаришів разом із гіркотою втрати романтизується. На рівні суспільної свідомості та особливо моральності загибель воїнів у бою набирає форми соціально значущого, трагічного, але необхідного явища, подвигу. На особистісному рівні виникає відчуття втрати і вини, що трансформується напередодні наступу в почуття обов'язку.

Досвід локальних війн на початку 21-го століття засвідчує намагання армій провідних країн світу вести «мережні наступальні бойові дії». Для цього здійснюється розподіл підрозділів на «трійки», «п'ятірки» на чолі з досвідченими, вольовими військовослужбовцями, здатними психологічно підтримати та мобілізувати товаришів під час атаки. У такому разі кожний воїн перебуває на очах у товаришів і тісно пов'язаний із ними взаємовідносинами функціональної залежності.

По-третє, науково встановлено, що практично всі військовослужбовці відчувають під час атаки **сильний стрес**.

Стресовий стан досягає піку на той момент, коли воїн ухвалює рішення йти в наступ, покинути укриття. У цей період він потребує додаткових спонукань. І тут велике значення мають не лише емоційно та етично забарвлений заклик, бойовий клич, приклад товаришів по службі, а й уміння воїна виконати прийоми екстреної вольової мобілізації, психічної саморегуляції.

Як свідчать учасники бойових дій, момент виходу з укриття і вступу до бою багато разів прокручується в свідомості, що обумовлює його істотне звуження і зосередження на одному – двох об'єктах бойової обстановки. На цей момент воїн перебуває в особливому нервовому стані, який можна назвати **«шоком»**.

Водночас **шок** – це не повне вимкнення свідомості, втрата чутливості та загальмованість нервової системи, що спостерігається при тяжких пораненнях і психологічних травмах, а деяке відчуття, подібне до стану сп'яніння, що цілком поглинає людину. Це відчуття швидкоплинне. Військовослужбовці беруть участь у спільній бойовій діяльності без чіткого контролю свідомості, автоматично і практично некеровані. Їх орієнтування в обстановці бою може бути неадекватним, що спричинить посилення внутрішніх труднощів, зростання кількості помилок у діях.

У міру наближення до противника уявна небезпека зростає, вплив бою з часом збільшується, воїн усе більше перетворюється на суб'єкт групових, масових дій, поступово знижується його свідома діяльність, підвищується навіюваність, людина «перетворюється на автомат». Коли на відстані приблизно 200 кроків до супротивника бійці кидаються бігом, у них розвивається

сила, що рухає вперед, долаючи будь-які перешкоди, вони вже не відступлять.

Після атаки зазвичай настає сильна амнезія. Учасники бойових дій відзначають, що не «зустрічали жодної особи, яка б могла зв'язно і послідовно розказати, про що вони думали і що відчували під час битви». У цей період особливе значення мають авторитет, особистий приклад і психологічна підтримка командира, бойового активу, досвідчених психічно стійких воїнів.

Особливу увагу необхідно приділити тому, щоб у разі успішного наступу, переслідування, оточення супротивника у воїнів не виникло стану ейфорії, недооцінення можливостей супротивника, зниження пильності та бойової настороженості.

Важлива психологічна закономірність наступу полягає в тому, що «порив не терпить перерви». Під час наступального бою особливості діяльності військовослужбовців визначаються їх індивідуальними характеристиками, рівнем підготовленості, згуртованості відділень (груп), екіпажів, розрахунків, авторитетом командирів, розвитком бойових подій, обсягом і співвідношенням втрат, характером дій противника тощо.

Як свідчать учасники наступальних бойових дій, момент виходу з укриття і вступу в бій багаторазово програється у свідомості, що обумовлює його істотне звуження і зосередження на одному – двох об'єктах бойової обстановки.

У військовій психології немає єдиної класифікації психічних реакцій і станів воїнів у бойовій обстановці. Останнім часом психологи все частіше сходяться на тому, що **стан, який переживає воїн у бою, – це стрес** (психологічне напруження). *Під стресом* розуміють різні стани людини, що є відповіддю на різноманітні несприятливі дії – стресори (стрес-фактори). *Це комплекс*

біохімічних, фізіологічних, психологічних, поведінкових реакцій людини на все, що для неї шкідливе. Стресом є неспецифічна відповідь організму на будь-яку висунуту йому вимогу, що допомагає пристосуватися до стресу, справитися з труднощами. Стрес супроводжується енергійною мобілізацією організму і спричинює значні зміни в серцево-судинній, дихальній, м'язово-руховій та ендокринно-біологічній функціях. Одночасно відбуваються зміни в проходженні психічних процесів, емоційні, мотиваційні зсуви та ін. Помірний стрес сприяє мобілізації фізичних і психічних можливостей, захисних сил організму, активізує інтелектуальні процеси, створює оптимальне бойове збудження, інтенсифікує доцільну діяльність воїна. Тривала й інтенсивна дія негативних бойових чинників, висока їх значущість для військовослужбовця здатні породжувати непродуктивні стресові стани (дистрес).

Дистрес виникає за таких варіантів стресу, за яких мають місце безпорадність, безсилля, безнадійність, пригніченість. Він нерідко супроводжується порушенням психічних процесів – відчуттів, сприйняття, пам'яті, мислення; виникненням негативних емоцій (страх, байдужість, агресивність); збоями в координації рухів (метушливість, тремор, заціпеніння та ін.); тимчасовими або тривалими особистісними трансформаціями (пасивність, втрата інтересу до життя, впевненості в перемозі, довіри до товаришів і командирів по службі; схильність до шаблонних дій та примітивного наслідування; надмірний прояв інстинкту самозбереження та ін.). Дистрес може спричинити різні психогенні патологічні реакції і психологічні розлади. Стрес суб'єктивно усвідомлюється як переживання страху, тривоги, гніву, образи, туги, ейфорії, відчаю, нелюдської переваги тощо. Значне місце в широкому діапазоні

негативних переживань воїна в бою в стані стресу займає страх.

Страх являє собою емоцію, що виникає в стані загрози біологічному або соціальному існуванню людини, спрямовану на джерело реальної або уявної небезпеки. Емоція страху – це корисне надбання людини в процесі філо- та онтогенетичного розвитку. Він є попередженням для людини про майбутню небезпеку, дозволяє мобілізувати внутрішні сили і резерви для її уникнення або подолання. За змістом переживання страх виявляється у вигляді страху смерті, болю, поранення, страху залишитися калікою, страху втрати боєздатності та пошани товаришів по службі.

Стан страху може варіюватися в широкому діапазоні переживання. Виділяють такі форми страху:

- переляк;
- тривогу;
- боязнь;
- афектний страх;
- індивідуальну і групову паніку.

Кожна з форм страху виконує свою функцію, має специфічну динаміку прояву.

Переляк – це миттєва реалізація природної, інстинктивної програми дій для збереження цілісності організму в ситуації впливу загрозливих подразників. Якби люди не мали цієї охоронної, захисної реакції, вони загинули б, не встигнувши оцінити загрозливої небезпеки.

Тривога – це емоційний стан, що виникає в ситуації невизначеної небезпеки і виявляється в очікуванні несприятливого розвитку подій. Її нерідко називають безпричинним страхом, оскільки вона пов'язана з неусвідомлюваним джерелом небезпеки. Тривога не лише сигналізує про можливу небезпеку, а й спонукає воїнів до пошуку і конкретизації її джерел, активного дослідження

обстановки бою. Вона може виявлятися як почуття безпорадності, невпевненості в собі, безсилля перед небезпекою, що насувається, та перебільшення загрози. Стан боязні є ніби конкретизованою тривогою і реакцією на безпосередню небезпеку.

Афективний страх (тваринний жах) – найсильніший страх, спричинений надзвичайно небезпечними, складними обставинами, що паралізують на якийсь час здатність до довільних дій. У кожної людини існує індивідуальна межа психічного напруження, після якого починають переважати захисні реакції: камуфляж (спроба сховатися, замаскуватися), прагнення ухилитися від небезпеки, покинути загрозливу обстановку, ніби зменшитися в розмірах, зайнявши ембріональну позу. Відчуваючи афективний страх, воїн або ціпеніє, не може зрушити з місця, або біжить нерідко в бік джерела небезпеки.

Військовою психологією встановлено, що безстрашних психічно нормальних людей не буває. Вся справа в миттєвостях часу, необхідного для подолання розгубленості, для раціонального ухвалення рішення під час цілеспрямованих дій. За оцінками американських експертів, близько 90 % військовослужбовців відчувають у бою страх в явно вираженій формі. Причому у 25 % страх супроводжується нудотою, блюванням, у 20 % – нездатністю контролювати функції сечовипускання і кишечника. Реакція на страх, як наголошувалося раніше, залежать як від особливостей нервової системи, так і від рівня психологічної підготовленості військовослужбовців до зіткнення з небезпекою, від характеристики їх мотиваційної сфери.

Індивідуально-психологічна специфіка реагування людей на небезпеку виявляється і в тому, що вони випробовують пік негативного переживання в різний час.

У збройних конфліктах встановлено, що приблизно 30 % воїнів відчувають найбільший страх перед боєм, 35 % – у бою і 16 % – після бою.

Особливо небезпечною реакцією на бойові чинники наступу може бути групова паніка. Це стан страху, що оволодів групою військовослужбовців, який поширюється й нарощується в процесі взаємного охоплення і супроводжується втратою здатності до раціонального оцінювання обстановки, мобілізації внутрішніх резервів, доцільної спільної діяльності. Бойова обстановка створює благодатний ґрунт для розвитку панічних настроїв. Цьому сприяють раптові, несподівані дії противника, його могутні вогневі удари, психологічна, психотронна, психотропна зброя та її вплив, надмірна втомленість, перенапруження військовослужбовців, поширення деморалізувальних чуток, настроїв за відсутності офіційної інформації та ін. Каталізаторами паніки є панікери-військовослужбовці, які мають істеричні риси особи з підвищеною зарозумілістю, помилковою впевненістю в доцільності своїх дій, високою психосоматичною провідністю, виразними рухами та гіпнотичною силою крику. Вони здатні за короткий час «інфікувати» панічними настроями велику кількість людей і повністю дезорганізувати їх діяльність.

У груповій паніці можна виділити несподіване загальне сум'яття з миттєвою втратою боєздатності, втрату волі до боротьби і втечу від дійсної або уявної небезпеки, припинення взаємодії, тимчасову кризу морально-психологічної стійкості підрозділів.

Знання природи страху, динаміки його прояву, умов виникнення групової паніки дозволяє командирам доцільно планувати бойові дії, диференційовано підходити до розстановки людей і розподілу бойових завдань, прогнозувати реакції та поведінку військовослужбовців у

бою, розробляти й здійснювати експрес-програми попередження та подолання негативних психічних станів військовослужбовців.

Основними завданнями психологічного забезпечення супроводження наступального бою є постійний аналіз змін підрозділів, особливо тих, що діють у 1-му ешелоні, вжиття заходів із підтримання їх морально-психологічного стану, оперативне доведення змін щодо обстановки, організація практичної допомоги офіцерам підрозділів із питань наступу, пропаганда передового досвіду, своєчасне надання медичної та психологічної допомоги.

Процес і результат наступу багато в чому визначають поведінку і психічні стани військових після бою. У цей період зазвичай спостерігаються поступове повернення спроможності воїнів критично мислити, прагнення відвернутися від переживань бою шляхом виконання якої-небудь роботи (робота на бойовій техніці, обслуговування зброї, упорядкування спорядження й одягу, написання листів та ін.), деяке зниження комунікативної активності, сонливість, бажання відпочити. У випадку невдалого завершення наступу у військових можуть розвиватися стани *невпевненості* у своїх силах і перемозі над противником, у компетентності командирів та ін. Ці переживання набувають великої гостроти в разі великих втрат людей і бойової техніки.

Подоланню таких станів сприяють: роз'яснення військових причин невдач, шляхів і засобів відновлення боєздатності; активна підготовка особового складу до подальших дій; збудження ненависті до ворога; надання психологічної допомоги військовим, які зазнали психологічних травм; актуалізація широких соціальних мотивів поведінки воїнів тощо.

Про зміни психічного стану військовослужбовців свідчать також їх практичні дії та негативні психічні явища

і стани: прагнення ухилитися від участі в бою, сховатися; неупорядкована стрільба; зниження рівня бойової майстерності, ефективності застосування зброї; метушливість, нерішучість; втрата почуття безпеки; суперечки, скарги.

Для попередження та усунення негативних явищ наступального бою, відновлення морально-психологічного стану особового складу, його бойової активності, подолання дезорганізувальних факторів необхідно своєчасно надавати допомогу тим, хто зазнав психологічних травм, тобто травм, одержаних не від куль та осколків, а від порушення психіки та особливостей проходження психічних процесів і душевних станів.

Способи надання психологічної допомоги:

- медикаментозні;
- психофізіологічні (гіпноз, тренування, відпочинок, сон);
- комунікативні (інформування, консультування, психокорекція, схвалення словом, репліка, гумор, жарт);
- аутогенні (саморегуляція, самокорекція, самоаналіз);
- організаційні (переміщення особового складу, переформування деяких підрозділів, зміна керівництва, виведення з бою, включення в групу, підтримка найбільш досвідченого, заборона підходити до трупів, пропаганда передового досвіду);
- стимулювальні (окрик, накази, особистий приклад, забезпечення всім необхідним для бою);
- активізувальні (заняття з бойової і психологічної підготовки);
- психотерапевтичні (реабілітація та ін.).

Первинну психологічну допомогу надають у підрозділах, у пункті первинної психологічної допомоги і реабілітації при медичній роті.

Отже, наступальні бойові дії мають низку своїх психологічних особливостей. Їх урахування дає можливість якісно підготуватися до наступу, ефективно впливати через позитивний стан психіки військовослужбовців, військових колективів на виконання бойових завдань.

3.3 Науково-психологічні основи вивчення особистості військовослужбовця

Управління підрозділом, частиною, навчанням і вихованням особового складу в сучасних умовах здійснюється на основі комплексного підходу, повного та всебічного обліку всієї сукупності завдань, умов обстановки, найближчих та віддалених наслідків. Однією з основних вимог комплексного підходу є облік якостей і стану воїнів та військових колективів.

Знання людей необхідне для управління ними та їх виховання. У Збройних силах України завжди приділяли велику увагу вивченню особливостей людини.

Вивчення особового складу об'єктивно обумовлене самим характером роботи офіцера, його призначенням як керівника, організатора, вихователя своїх підлеглих. Щоб підтримувати постійну бойову готовність, організувати повсякденну службу, бойову підготовку, а також бойову діяльність підрозділу, командирів потрібно знати:

- якою мірою воїни володіють якостями, необхідними для виконання одержаних завдань, на кого з підлеглих можна покластися в підготовчій роботі та в процесі виконання завдань, кому і яку допомогу необхідно надати, в якій формі потрібно застосовувати вимоги, щоб забезпечити сумлінне й відповідальне ставлення до справи;
- з ким і яку підготовчу роботу потрібно провести, які

недоліки необхідно усунути, які методи та форми навчання і виховання потрібно застосовувати.

У командирській практиці постійно постають питання, вирішення яких без знання підлеглих неможливе. Тому вивчення особового складу проводиться систематично. Послідовно накопичується й поглиблюється інформація про індивідуальні особливості кожного з підлеглих, про напрями і темпи їх розвитку для наявності психологічної інформації, необхідної для ухвалення рішення. В окремий період (прибуття нового поповнення, підбір та призначення на вакантні посади, комплектування груп для виконання конкретного завдання) вивчення підлеглих є особливо відповідальною та напруженою справою. В усіх випадках зміст і критерії цієї роботи визначаються характером поставлених завдань підтримання постійної бойової готовності підрозділу, частини.

Науковою основою вивчення особового складу є сучасні теоретично обґрунтовані погляди та уявлення про закономірності поведінки людей в умовах служби мирного і воєнного часу. Важливим інструментом тут є методи військової психології. Спираючись на загальні закономірності воєнної психології, вміло використовуючи методи вивчення особистості й колективу, командир одержує достовірні дані про своїх підлеглих, що дає йому можливість приймати рішення про їх доцільне призначення для виконання різних навчальних і бойових завдань, конкретизувати мету й завдання навчання і виховання та здійснювати індивідуальний підхід у повсякденному спілкуванні з ними.

На цій основі будують:

- а) програму вивчення особового складу;
- б) методика збирання даних про особистість воїна;
- в) систему накопичення, оброблення та узагальнення

психологічної інформації.

Роль програми вивчення особистості відіграє психологічна теорія особистості воїна.

Вивчення особового складу в сучасних умовах є все більш складною справою для офіцера. Це пояснюється підвищенням вимог до морально-психологічних якостей і бойової підготовки воїнів, відносно коротких термінів перебування їх у колективі, а також зростанням духовних інтересів та культурного рівня. У цих умовах потрібні подальше удосконалення методики вивчення особового складу, розвиток відповідних навичок і професійних якостей офіцера. Характерними особливостями цієї, по суті, пізнавальної, дослідницької роботи є її діловитість, орієнтація на конкретні завдання, на забезпечення заходів, що проводяться з психологічного боку.

Важливими напрямками вдосконалення системи вивчення особового складу є володіння офіцерами даними психологічної науки, методами психологічного дослідження, вивчення відповідного досвіду передових командирів.

Залежно від спрямованості, мети, яку офіцери ставлять перед собою, використовують такі форми вивчення особового складу:

а) постійне і всебічне накопичення даних про особовий склад відповідно до вимог, які висуваються до особистості та військового колективу умовами війни і бойових дій та військової служби (вивчення на перспективу);

б) виявлення психологічних причин конкретних вчинків, подій у підрозділі, успіхів та недоліків у військовій діяльності (психологічна діагностика);

в) вивчення воїнів для прогнозування їх поведінки в майбутньому, наприклад під час виконання нового завдання, змін умов служби, в процесі розвитку бойової обстановки (психологічне прогнозування).

Основою всієї системи прогнозування є повсякденне,

напружене збирання та узагальнення фактичних даних, урахування різних індивідуальних та групових проявів. Психодіагностика і прогнозування можливі й ефективні, якщо командир володіє вагомими даними про особовий склад, зібрані всі відомості про кожного воїна і психологію колективу в цілому.

Відповідальним і напруженим є період першого вивчення воїнів, що розпочинається, частіше за все, з часу прибуття їх до підрозділу. У цей час вирішуються питання їх розподілу, розстановки та призначення на конкретні посади, включення нового поповнення в уже діючі колективи, адаптація до нових умов життя і служби, початкового навчання та забезпечення високої бойової готовності підрозділу. Звісно, що для вирішення цих завдань потрібно спиратися на аналіз індивідуальних особливостей прибулих воїнів, за короткий термін одержувати відправні дані для прийняття відповідних рішень. Необхідно нагадати, що в цей час вивчення поповнення відбувається не лише командиром, а й особовим складом підрозділу, який приймає молодих військовослужбовців і формує колективну думку про кожного з прибулих.

У процесі початкового знайомства особливо необхідні продумана система роботи, використання різних методів, що доповнюють один одного і в разі необхідності виправляють допущені помилки. Корисно обмінюватися одержаними враженнями з колегами, створювати умови, в яких би молоді воїни могли виявити свої можливості, розкрити себе.

Вивчення особового складу в різних умовах і з різною метою виконується з використанням спеціальних методів. Методи вивчення воїнів, колективів (методи психології) являють собою науково обґрунтовані та практично випробувані способи дій із метою одержання

достовірної психологічної інформації. Основними з яких є спостереження, бесіда, опитування, експеримент, психологічний аналіз результатів діяльності та документів, а також метод узагальнення оцінних даних.

Ці методи дають початкову інформацію, яку, перш ніж практично використовувати, узагальнюють, надають зручного для користування вигляду. Для цього використовують методи логічного аналізу, а також математичний і статичний способи оброблення початкових даних.

Широкого використання у військових умовах набув **метод психологічного спостереження**, що являє собою спосіб одержання психологічної інформації за мінімального впливу на воїна, якого вивчають, шляхом цілеспрямованого сприйняття його дій, слів, жестів, виразу обличчя та інших зовнішніх проявів психічної активності. Спостереження як спосіб пізнання особистості й колективу більш ефективне, якщо залучено до складу дослідницької групи офіцера іншого напрямку та службової діяльності. Для того щоб воно давало позитивний результат, від офіцера вимагають спостережливості та психологічної проникливості, розвиненої здібності визначати та дешифрувати зовнішні характеристики поведінки підлеглих. Цих якостей набувають цілеспрямованою працею. Постійно спілкуючись із підлеглими, фіксуючи у своїй пам'яті різноманітні елементи їх поведінки, порівнюючи спостереження з інформацією, одержаною з інших джерел, можна істотно розвинути навички розуміння людей. Ефективно спостерігати – це означає бути уважним, не відриватися від того, що робиться навколо, прагнути розгадати логіку поведінки підлеглих.

Великі пізнавальні можливості мають **метод бесіди** і подібні йому методи (опитування, анкетування та інші). Без бесіди, відкритої розмови не можна пізнати внутрішні рушійні сили поведінки воїна, глибинні джерела його

активності або причини пасивності щодо служби, його особисте сприйняття світу й оцінювання всього оточуючого.

Необхідними передумовами ефективної бесіди є доброзичливі взаємовідносини між начальником та підлеглим, авторитет старшого, його моральна чистота і шляхетність. Важливу роль відіграють також мистецтво ведення розмови, уміння офіцера практично реалізувати свою щирю зацікавленість долею підлеглого. Уміння вести бесіду передбачає додержання ряду рекомендацій:

а) ретельно підготувати бесіду, вивчити дані про співрозмовника, одержані з різних джерел, наприклад з особистої справи воїна, визначити мету бесіди, тему розмови, продумати послідовність питань, передбачити можливі варіанти поведінки воїна. Визначити зручне місце для бесіди, відвести потрібний час, виключити все те, що може перервати чи порушити атмосферу бесіди;

б) початковий етап переслідує мету залучити підлеглого до передбачених розмов, зацікавити його, зняти можливе напруження і скутість, надати бесіді невимушеного і довірливого та водночас серйозного й ділового характеру;

в) уважно вислуховувати відповіді, підтримувати зацікавленість співрозмовника до бесіди, стежити за досягненням поставленої мети в бесіді, спостерігати характерні особливості поведінки підлеглого, враховувати ділові пропозиції, давати відповіді на запитання. Не допускати, щоб бесіда залишила у свідомості підлеглого негативний відтінок;

г) проаналізувати процес і результат бесіди, записати потрібні дані, оцінити ступінь відкритості підлеглого, достовірність одержаної інформації, зробити висновки про подальшу роботу з воїном і своє ставлення до нього.

Дуже поширеним і практично цінним є **метод узагальнення оцінних роздумів**, думок інших осіб про

досліджуваного воїна або колектив. З огляду на все те, що думають і говорять про ту чи іншу людину товариші, сержанти, вихователь доповнює ці дані особистими враженнями. Успіх у застосуванні цього методу залежить від уміння знайти людей, які добре знають даного воїна, здатності відокремити точні судження від помилкових й упереджених. Вивчаючи особовий склад, офіцер спирається на своїх підлеглих, особливо на тих, хто має якості спостереження, об'єктивності, вміння розбиратися в людях.

Особливу роль відіграють активні методи вивчення особового складу, в основу яких покладена ідея **психологічного експерименту**. Загальною рисою експериментальних методів є цілеспрямований вплив на воїнів та умови, у яких вони живуть і діють, для того щоб оцінити їх якості й стан. Експеримент відрізняється від інших методів вивчення особистості. В експерименті створюються умови для об'єктивного оцінювання наявності необхідних рис. Можливості застосування експерименту істотно збільшуються в міру розвитку сучасних технічних засобів.

Серед багатьох різновидів військового експерименту виділяється формульовальний експеримент. Він припускає:

– пошукові, пробні завдання підлеглим із метою розкриття їх здібностей і схильностей та виявлення таким чином того місця в структурі підрозділу, де той чи інший із них буде найбільш корисним. Ці завдання виходять із припущень про самостійність, дисциплінованість, ініціативу, відповідальність та інші якості воїнів. Зрозуміло, що найкраще виявити їх шляхом поставлення воїнів у такі умови, в яких можуть виявитися потрібні якості;

– експериментальне навчання. Воно полягає в тому, щоб установити наявність у воїна даних, необхідних для

оволодіння тією чи іншою спеціальністю шляхом безпосередньої роботи з приладами, устаткуванням, характерним для даної спеціальності (наприклад, із далекоміром), а також за допомогою оцінювання швидкості засвоєння спеціальних знань і набуття навичок;

– перевірку припущень про психологічну сумісність, рівень розвитку колективізму, вміння працювати в групі. З цією метою створюють групи воїнів різного складу для вирішення самостійних завдань. Призначення одного з військовослужбовців старшим у такій команді є гарним засобом оцінити його організаторські здібності, вміння керувати, впливати на своїх товаришів;

– послідовне застосування різних способів впливу на підлеглого (колектив) у процесі керування, навчання й виховання з метою знайти підхід, який найбільшою мірою відповідає індивідуальним особливостям воїна (колективу). Підбір варіантів індивідуального підходу повинен мотивуватися певними припущеннями про особливості особистості й коригуватися залежно від одержаного результату.

У роботі з воїнами активно використовують **звичайний експеримент**. Його сутність – у раціональному використанні в інтересах більш глибокого пізнання підлеглих природно сформованих значущих ситуацій, у яких воїни розкривають нові, раніше невідомі якості. Важливим для звичайного експерименту є психологічний аналіз рішень, прийнятих офіцером, і впливів, зроблених ним на підлеглих у випадках, коли ці рішення й впливи спочатку не планувалися як пізнавальні. Самокритично оцінюючи своє поведіння в умовах спілкування з підлеглими, з огляду на їх реакцію щодо своїх дій офіцер розкриває важливі сторони психології воїнів, краще розуміє їх і свої відносини з ними.

У вивченні особового складу широко

використовують психологічний аналіз результатів діяльності, а також тих документів, де вони відображені (плани та облік заходів, протоколи, наочна агітація, стінна преса та ін.). Оцінюючи результати бойової та гуманітарної підготовки, підсумки змагання, виконання окремих завдань і доручень, офіцери намагаються визначити особистий внесок, який зробив досліджуваний воїн у загальний успіх підрозділу, розкрити ті психологічні умови, які привели до цього результату, насамперед мотиви. Вони враховують не лише найближчі, зовнішні, вже одержані показники, а й можливі наслідки, а також те, якою ціною досягнутий результат.

Такий далеко не повний арсенал методів, уміле застосування яких забезпечує командирові виконання своїх статутних обов'язків, пов'язаних із усебічним вивченням підлеглих. У сучасних умовах методика вивчення особового складу швидко вдосконалюється. Розвивається й збагачується матеріальна база. У військових частинах і навчальних закладах широко використовують форми лабораторного дослідження з використанням сучасного психологічного устаткування, складних методик і спеціальних тестів. У ряді частин організують зовнішні психологічні лабораторії, що істотно допомагають командирам у вивченні підлеглих, призначенні їх на відповідні посади, в удосконаленні методів навчання й виховання.

Поліпшується також **система фіксування, аналізу й узагальнення даних** про особовий склад. У ряді випадків це завдання вирішується за допомогою педагогічних щоденників, розроблення різних узагальнювальних документів, таблиць, схем, графіків, доповідей. Усі ці матеріали корисні тим, що дають інформацію для з'ясування й прийняття рішень, визначення системи роботи з колективом. Безумовно, істотні дані про

особистість воїна повинні надійно зберігатися в пам'яті командира, а документи мають значення як матеріал, що збагачує пам'ять офіцера знаннями особливостей воїна й колективу.

Таким чином, вивчення особового складу – це психологічно тонка, відповідальна й трудомістка робота офіцера. Успіху досягає той, хто має відповідні елементи професійної майстерності, добре знає психологічну теорію й методи дослідження, близький до підлеглих, виявляє турботу щодо їх потреб і запитів. Вивчення особового складу не є самоціллю й не повинне перетворюватися на формальне проведення заходів. Вивчення дає відчутну користь, якщо воно із самого початку планується як органічна складова частина процесу керівництва колективом, організації бойової та гуманітарної підготовки.

3.4 Психологічні властивості особистості воїна. Спрямованість особистості військовослужбовця

У психологічній науці не існує загальноприйнятого визначення природи особистості. Важливим теоретичним завданням психологічної науки є розкриття психологічних засад тих психологічних властивостей, які характеризують людину як індивіда, особистість та індивідуальність.

Поняття «індивід» (від лат. *individuum* – неподільне) визначає родову належність людини. Цим поняттям позначається окремий представник людського роду в єдності його набутих та природжених особливостей, носій індивідуально своєрідних психофізичних рис. Це – людина як одинична природна істота, представник *homo sapiens*, продукт єдності вродженого й набутого, носій індивідуально своєрідних рис.

З'являючись на світ як індивід, людина включається в систему суспільних відносин і процесів, у результаті цього набуває особливої соціальної якості – стає особистістю. Це відбувається завдяки тому, що людина, включаючись у систему суспільних зв'язків, є суб'єктом – носієм свідомості, що формується та розвивається в процесі діяльності. Для філософії, соціології, психології та інших наук основним об'єктом дослідження є особистість людини, яка стала фокусом переплетення економічних, політичних, духовних, релігійних граней життя суспільства.

Узагальнюючи відомі підходи, можна визначити, що особистість – це конкретна людина, взята в системі її стійких соціально зумовлених психологічних характеристик, які виявляються в суспільних зв'язках і відношеннях, визначають її моральні вчинки та мають істотне значення для неї самої та оточення.

Неповторність поєднання природних та соціальних якостей індивіда, що втілюється в проявах його темпераменту, характеру, здібностей, специфіці потреб та інтересів, стиля діяльності, визначається поняттям «індивідуальність».

Отже особистість за своєю суттю і походженням та її значущістю оцінюється критеріями суспільних інтересів. У той самий час особистість – це складний комплекс індивідуальних своєрідних психічних процесів, властивостей і переважного настрою. Особистість має свої зміст і структуру.

Під змістом поняття особистості розуміють духовний світ людини, її індивідуальну свідомість, що є своєрідним відображенням суспільного, соціального та природного середовища. Його елементами є уявлення, знання, поняття, погляди і переконання.

У психології та філософії уявлення – це чуттєво-наочний образ предметів або явищ дійсності, що зберігається і відтворюється у свідомості людини поза безпосереднім впливом їх на органи чуттів.

Знання – це система відображених у голові людини і закріплених пам'яттю відомостей про навколишній світ та саму людину і здатність використовувати їх для досягнення поставленої мети.

Поняття – форма мислення, що відображає істотні властивості, зв'язки і відношення предметів та явищ в їх суперечності й розвитку.

Погляди – думки, міркування про той чи інший предмет, явище, подію і т. ін.

Переконання – вірування в дещо без жодного відтінку сумніву.

Індивідуальна свідомість є відображенням у голові людини окремих сторін, рис та зв'язків зовнішнього світу, а також сукупність її почуттів, настроїв і поглядів на світ. Зміст індивідуальної свідомості залежить від індивідуальних особливостей психіки людини, тобто її природжених задатків, здібностей, схильностей; від особливостей її виховання, навчання та освіти. Індивідуальна свідомість окремих людей є передусім індивідуальними особливостями сприймання ними різних явищ суспільного життя, тобто індивідуальні особливості їх поглядів, інтересів та ціннісних орієнтацій. Вони ж породжують особливості їх дій і поведінки. У ній виявляються особливості людського життя й діяльності у суспільстві, особистісний життєвий досвід, а також особливості характеру, темпераменту, рівень духовної культури та інші об'єктивні й суб'єктивні сторони соціального буття людини. Усе вищеперелічене формує неповторний духовний світ окремих людей, проявом якого є їх індивідуальна свідомість.

Духовний світ людини – це складне соціально-психологічне явище, яке можна визначити як сукупність індивідуальних якостей та засвоєних індивідом цінностей суспільної свідомості й духовної культури суспільства.

Духовний світ людини – це її свідомість і самосвідомість, її «я», те, в чому відбивається багатство, чи бідність особистості, що визначає її соціальну поведінку. До духовного світу входить і здатність керувати своєю поведінкою, тобто воля. Основну частину духовного світу військовослужбовця становить світогляд. Світогляд – це сукупність поглядів та уявлень людини про світ, які визначають її ставлення до різноманітних явищ дійсності, життєву позицію та ціннісні орієнтації.

Світогляд – складна і суперечлива єдність знань, ідеалів, мрій, цілей, сподівань, інтересів, бажань, надій, вірувань, переконань, емоцій, почуттів, поглядів на сенс і мету життя, що визначають аспекти мислення та норми діяльності особи. Через світогляд завжди відшукується смислова основа буття та відбувається прилучення до духовного світу як предків, так і сучасників.

Світогляд – багатовимірне і складне утворення, що характеризує активне самовизначення людини, динаміку її певного способу життя й думки. Це – необхідна складова людської свідомості взагалі, що поєднує різні шаблі як загальнолюдського, так і особистісного досвіду.

Основними поняттями світогляду є світ та людина. Він відображає не стільки об'єктивне бачення, скільки суб'єктивне. Основним завданням постає формування загальної картини світу. У своїй основі світогляд має таку структуру: світовідчуття (емоційно-психологічний рівень), світосприйняття (певний досвід формувань уявлень про світ із використанням наочних образів), світорозуміння (пізнавально-інтелектуальний рівень).

Зміст поняття особистості тісно пов'язаний з її

структурою. Структуру утворює впорядкована сукупність основних психічних якостей: спрямованість особистості, характер, здібності та темперамент. Ці якості, притаманні всім людям, наділені завжди конкретним змістом.

Основною властивістю особистості є спрямованість, тобто сукупність найбільш стійких життєвих і військово-спеціальних цілей, ставлення до істотних сторін служби та інших соціальних цінностей, а також провідних мотивів діяльності й поведінки. Ядром спрямованості воїна є його ідейні переконання і моральні принципи, світоглядні погляди на основні військово-політичні й соціальні проблеми. Спрямованість особистості є узагальненою характеристикою воїна з точки зору того, до чого він прагне, що він цінить у світі і як водночас сприймає зовнішній вплив. Знання змісту та структури спрямованості воїна дає уявлення про переважну орієнтацію його думок і прагнень, дозволяє правильно оцінювати і, що дуже важливо, прогнозувати його вчинки та їх мотиви.

Визначити спрямованість особистості означає встановити:

– рівень ідейно-політичного та морального розвитку воїна, зміст, міцність його переконань, їх активність і ступінь впливу на повсякденну поведінку;

– мету та мотиви особистих рішень та послідовність дій, спрямованих на їх реалізацію;

– зміст переважних індивідуальних потреб, пізнавальних та естетичних інтересів, духовних запитів.

На основі цих даних можна говорити про спрямованість особистості в цілому, а також її аспекти, такі як:

– визначеність, тобто виявлення основних напрямів особистості, наявність перспективних життєвих цілей і відповідних мотивів;

– відповідність особистих цілей та мотивів інтересам нашого суспільства і завданням підвищення боєздатності Батьківщини;

– індивідуальна структура спрямованості, взаємовідношення цілей і прагнення різного змісту, ступінь їх погодження.

Безпосередньо до спрямованості особистості належить характер, під яким розуміють здібність воїна діяти відповідно до своїх поглядів. Він є сукупністю рис, в яких закріплюються ставлення воїна до умов і вимог служби, а також відповідних способів реагування. Характер базується на ідейності, моралі та культурі особистості, що виявляються в основних професійних навичках і якостях, сформованих в умовах військової служби та потрібних для неї. Особливо чітко окреслюється характер у складних обставинах, коли ставляться підвищені вимоги, коли воїн повинен виявляти такі якості, як сміливість, самовідданість, мужність, стійкість, свідоме ставлення до військової служби, взаємодопомоги та інше.

Оцінюючи характер особистості, звертають увагу на ставлення воїна до служби, своїх товаришів та колективу, підрозділу, до різного роду матеріальних і духовних цінностей, а також до самого себе. Любов до праці, дисципліна, акуратність і пунктуальність та ряд інших професійно важливих рис характеризують воїна як спеціаліста. Сміливість, рішучість у бойовій обстановці є основою військового характеру. Колективізм, бажання добра, готовність до взаємодопомоги або, навпаки, індивідуалізм, ворожнеча, замкненість – усе це риси характеру воїна як члена колективу, його безпосередні соціальні якості.

Велике значення мають риси характеру, які закріплюють ставлення людини до матеріальних цінностей, насамперед до зброї та бойової техніки,

громадського і військового майна, а також до цінностей духовного порядку – державних законів, норм моралі, науки, мистецтва, культури. Важлива риса характеру – ставлення воїна до самого себе: його самооцінка, скромність, гордість, відчуття честі й особистої гідності, акуратність в одязі, турбота про зовнішній вигляд та інші якості.

Наступною властивістю особистості є здібності, тобто сприятливі можливості швидкого оволодіння тією чи іншою спеціальністю. Наявність відповідних схильностей у сфері військової справи сприяють надбанню за короткий термін необхідних для служби знань, навичок та інших елементів бойової майстерності. Кожна людина має відповідні здібності. Завдання командира полягає в тому, щоб своєчасно і правильно їх розпізнати, виявити їх предметну специфіку, рівень розвитку та створити умови для реалізації потенційних можливостей особистості у військовому колективі.

Командирові необхідно знати можливості своїх підлеглих. Призначення воїнів на відповідну посаду і надання пропозицій щодо призначення на більш відповідальну посаду, пошук індивідуального підходу в навчанні та вихованні кожного військовослужбовця, підбір і переміщення сержантів, формування активу підрозділу, комплектування груп, призначених для виконання конкретних завдань, – усе це питання, правильне вирішення яких передбачає врахування здібностей людей.

У процесі вивчення здібностей визначають такі показники, як рівень та можливий темп розвитку мислення і пам'яті, спостережливості й уваги, здатність органів зору, слуху. Військова служба вимагає від воїнів багатьох специфічних здібностей як у військово-технічній і тактичній сферах, так і в суспільній роботі. Виявлення цих навичок, уміння знаходити людей, які володіють ними, –

важлива умова правильної організації навчально-виховного процесу і військової служби загалом.

Оцінювання здібностей підлеглих – не одноразова діяльність командира. Систематичний контроль, спостережливість за тим, як розвиваються навички людей у процесі надбання військової майстерності, які з них і за яких умов не реалізуються повною мірою, – один із напрямів роботи щодо вивчення підлеглих. Найкращими передумовами успішного розкриття здібностей особи є призначення її на таку посаду, де сам характер роботи, обов'язки, які вона виконує, максимально відповідають її індивідуальним особливостям.

Таблиця 3.4 – Характеристика типів темпераменту

Вид темпераменту	Особливість нервових процесів			Тип вищої нервової діяльності
	за силою	за врівноваженістю	за рухливістю	
Сангвінічний	Сильний	Врівноважений	Рухливий	Жвавий
Холеричний	Сильний	Неврівноважений	Рухливий	Нестримний
Флегматичний	Сильний	Врівноважений	Малорухливий	Спокійний
Меланхолічний	Слабий	Неврівноважений	Малорухливий	Слабий

Істотну сторону особистості воїна складає його темперамент. Темперамент – властивість людини, яка характеризує динаміку проходження психічних процесів (рухливість, урівноваженість, активність, ступінь емоційності, імпульсивності) і поведінку в цілому. Темперамент доповнює облік особистості динамічними показниками і є вагомим фактором у загальній схемі

поведінки. Він тісно пов'язаний як із характером воїна, так і з його здібностями. За основними показниками динаміки нервово-психічних процесів (рухливість, імпульсивність, урівноваженість) розрізняють чотири типи темпераменту: сангвінічний, холеричний, флегматичний, меланхолічний.

Сангвінічний темперамент виявляється в гармонічному відношенні збудженості та рухливості психічних процесів, їх сили і рівноваги. Особи, які мають цей темперамент, легко спілкуються і знаходять спільну мову з іншими людьми, швидко пристосовуються до незвичних умов життя, плідно працюють, якщо зацікавлені якоюсь справою, але швидко «згасають» і починають нудьгувати, коли такої цікавої справи немає. Воїн сангвінічного темпераменту є енергійним та активним, особливо в умовах, коли він чітко розуміє мету і завдання, що стоять перед ним.

Холеричний темперамент відповідає специфічній збудливості, різкості в діях, здібності до максимального напруження сил і в той самий час недостатньо терплячий, якщо обстановка вимагає витримки і великих зусиль. У холерика виразна міміка, швидка мова, стрімкі рухи. Він із захопленням береться за справу, але швидко втрачає до неї інтерес і може покинути її.

Показники **флегматичного темпераменту** в основному зворотні показникам холеричного: невисока збудливість, інертність, схильність до сталих дій та умов життя, здатність до великих навантажень упродовж значного часу. Але необхідно пам'ятати, що за певних умов ці якості можуть перерости в байдужість до всього оточуючого і самого себе, перетворитися на лінощі та безвілля.

Меланхолічний темперамент характеризується повільним перебігом психічних процесів, пасивністю і замкненістю. У той самий час почуття меланхоліків

відзначаються глибиною, великою силою й тривалістю. Меланхоліки тяжко переносять невдачі, образи, важко пристосовуються до нових умов життя, схильні до самотності.

Навіть із цих стислих характеристик можна побачити, що кожний із названих типів темпераменту має як позитивні, так і негативні сторони. Враховуючи це, людина повинна обирати для себе такий спосіб діяльності й такі умови життя, які б дали можливість найповніше розкритися її кращим властивостям.

Такі основні психологічні характери особистості воїна, що відіграють важливу роль в його поведінці та діяльності. Вивчити духовний світ своїх підлеглих – це встановити особливості спрямованості, характеру, здібностей і темпераменту кожного з них, визначити виявлення їх у поведінці, а також бути спроможним прогнозувати майбутню поведінку, зокрема в умовах бойових дій.

Пізнання конкретної особистості в багатьох випадках полегшується, якщо брати до уваги належність її до визначеної соціальної групи, національності, професії, а також її ставлення до відповідної освітньої чи іншої категорії.

Оскільки члени однієї й тієї самої соціальної групи мають ряд подібних духовних якостей, які сформувалися в них у загальних умовах життя, діяльності та виховання, то знання психології класу, національно-психологічних, професійних і культурно-побутових особливостей багато дає офіцерові для розуміння підлеглих. У той самий час було б помилково переносити всі риси класу, нації, трудового колективу на конкретну особистість.

Ураховуючи ці обставини, роботу з вивчення особового складу доцільно проводити за такою схемою:

– визначити ступінь розвитку загальних рис,

- притаманних воїнам як представникам держави;
- визначити особливості внутрішнього світу, обумовлені віком;
  - визначити особливості, пов'язані з досвідом військової служби;
  - оцінити індивідуально-психологічні характеристики.

Ефективність цієї роботи багато в чому залежить від наявності відповідної теоретичної бази, вмілого володіння основами військової психології, необхідними для розроблення програм вивчення особистості воїна.

Військова психологія займається вивченням особистості військовослужбовця з урахуванням його суспільного стану. Як особистість військовослужбовець – повноправний громадянин нашої держави, який виконує передбачений Конституцією України обов'язок щодо захисту Вітчизни. Йому притаманні висока політична свідомість, моральна зрілість, психологічна готовність та майстерність щодо виконання навчальних, службових і бойових завдань.

Психологічна структура особистості

Індивідуальність кожної людини визначається і характеризується психологічною структурою її особистості. Сучасні психологічні дослідження свідчать, що окремі риси та властивості особистості не лише об'єднані в єдину соціальну структуру, а й утворюють певну ієрархію. Уся структура також визначається кожною складовою її частиною.

Структура будь-якого психологічного явища – це єдність елементів та їх всебічних зв'язків. Сучасна вітчизняна психологія має кілька підходів до поняття структури особистості. Так, психолог О. Г. Ковальов виділяв у структурі особистості п'ять підструктур:

спрямованість, здібності, характер, систему управління, психічні процеси.

На думку психологів, у структурі особистості існує дві підструктури: властивості індивіда (темперамент та індивідуально-психологічні особливості психічних процесів), властивості індивідуальності (мотиви і ставлення, характер та здібності).

Вивчаючи особистість, психологи дійшли висновку, що особистість – це саморегульовальна динамічна функціональна система властивостей, що постійно взаємодіють між собою, відносин та дій, які з'являються внаслідок онтогенезу людини.

Такий системний підхід до вивчення особистості як у статистиці, так і в динаміці її життєдіяльності дає можливість зрозуміти мотиви діяльності й поведінки індивіда як суспільного діяча, з дидактичної точки зору властивості та дії особистості можуть бути об'єднані чотирма тісно взаємозв'язаними функціональними підструктурами, кожна з яких є складним утворенням, що відіграє важливу роль у життєдіяльності особистості.

Перша підструктура – система регуляції. В її основу покладений сформований життям індивіда відповідний комплекс сенсорно-перцептивних механізмів та процесів зворотного зв'язку, що забезпечує, з одного боку, постійну взаємодію зовнішніх і внутрішніх причин та умов прояву й розвитку психічної діяльності, а з іншого – регуляцію поведінки індивіда як свідомого суб'єкта пізнання, спілкування та праці.

Друга підструктура – система стимуляції. Вона охоплює відносно стійкі психологічні утворення, які з'являються в людини вже в перші роки її продуктивної діяльності як свідомого суб'єкта. До них належать темперамент, інтелект, знання та взаємовідносини.

Третю підструктуру утворюють спрямованість, здібності, самостійність та характер. Таку структуру називають системою стабілізації. Система індикації, що являє собою четверту підструктуру, передбачає властивості, ставлення та дії, що відображають суспільні «думки і почуття» реальних особистостей, які визначають їх поведінку, – гуманізм, колективізм, оптимізм, любов до праці.

В основу динамічної функціональної структури особистості покладені критерії співвідношення соціального й біологічного у властивостях особистості (табл. 3.5).

Таблиця 3.5 – Динамічна функціональна структура особистості

Підструктура	Елемент, що входить до підструктури	Співвіднош. біологічного й соціального	Вид формування підструктур
1 Спрямованість особистості	Переконання, світогляд, ідеали, інтерес, бажання, покликання	Біологічного дуже мало	Виховання
2 Досвід особистості	Знання, навички, вміння, звички	Значно більше соціального	Навчання
3 Особливості психічних процесів	Воля, почуття, уявлення, мислення, сприймання, емоції, пам'ять	Частіше більше соціального	Вправи
4 Біопсихічні особливості	Темперамент, статеві, вікові, патологічні особливості	Соціального дуже мало	Тренування

Крім цих чотирьох підструктур, у структурі особистості відокремлюють дві загальні інтегративні підструктури: характер, здібності.

Військові психологи М. Ф. Феденко та М. І. Дяченко основними компонентами психологічної структури особистості вважають психічні процеси, психічні стани, психічні властивості, психічні утворення.

Структура особистості – цілісне утворення, сукупність соціально-значущих психічних властивостей, відношень та дій індивіда, яких набуто в процесі онтогенезу і які визначають його поведінку як соціального суб'єкта дії та спілкування. Тому під час визначенні психологічної структури особистості необхідно постійно мати на увазі, що *особистість* – це саморегульовальна динамічна функціональна система.

Також зрозумілим стає, що недоцільно розглядати психологічну структуру особистості лише на основі деяких психологічних властивостей або шляхом механічного об'єднання різних психічних явищ та рис у деяких структурах. Адже будь-яку якість, властивість особистості потрібно розглядати лише в контексті особистості. Водночас прояв кожної окремої риси змінюється залежно від мети, інтересів, потреб, стану, віку.

Таким чином, індивідуальність особистості характеризується змістом її структури. Вивчати особистість підозрюваного, свідка, потерпілого означає знайти ключ до розуміння їх дій, поведінки, думок тощо. Офіцеру-дознавачу, слідчому військової прокуратури, військовому судді необхідно мати на увазі, що особистість військовослужбовця являє собою єдине ціле всіх її різноманітних рис. Водночас кожна риса особистості невід'ємно пов'язана з іншими і тому набуває різного, інколи протилежного, значення залежно від усієї сукупності рис цієї особистості.

Звідси випливає, що коли йдеться про якість риси особистості, не можна говорити, добра чи погана вона сама по собі. Щоб правильно оцінити ту чи іншу рису особистості, необхідно розглядати її лише у взаємозв'язку з іншими рисами цієї особистості. Наприклад, така риса особистості, як наполегливість – уміння досягати мети, долати перешкоди, – може бути позитивною рисою, але лише коли вона поєднується з такими рисами, як моральна чистота, почуття соціальної справедливості. У цьому випадку можна чекати, що наполегливість військовослужбовців слугуватиме досягненню благородної мети. Якщо ж наполегливість поєднується з такими рисами, як егоїзм, неохайність, то ця наполегливість військовослужбовця стає негативною рисою, бо її буде спрямовано лише на особисте благополуччя за рахунок інших військовослужбовців, і вона буде на заваді всьому військовому колективу, що може призвести до формування протиправної поведінки.

Структура психології військового колективу

У процесі зміцнення й розвитку військового колективу досягається морально-політична й організаційна єдність особового складу підрозділу. Вона виявляється в чіткості та високій ефективності спільних дій зі зброєю і технікою, а також і в позаслужбовий час у різноманітних формах колективного духовного життя, у свідомості кожного воїна, який відчуває свою близькість і прихильність до товаришів та відповідальність перед ними.

Ця сторона єдності членів військового колективу відображається в його психології, що являє собою сукупність різних зв'язків та відносин. Від змісту, спрямованості й стійкості психології колективу залежить

якість виконання поставлених перед ним завдань.

Стосовно колективної діяльності психологія колективу являє собою комплекс соціально-психологічних умов, що забезпечують процеси взаємодії, спілкування, надання допомоги й підтримки, узгодження спільних зусиль під час вирішення загальних завдань. Практика доводить, що для успішних дій колективу в найбільш складній обстановці важливі насамперед такі умови:

- загальні та погоджені позиції членів колективу щодо основних питань суспільного життя й військової служби, що формуються на основі політико-моральної єдності воїнів, спільності їх світогляду, переконань і життєвих принципів;

- навички взаємодії й спілкування як у процесі діяльності, так і в побуті, пов'язані з чіткою та гнучкою структурою розподілу обов'язків, керівництва й підпорядкування, а також нормами та способами регуляції спільного життя і діяльності;

- військове товариство й бойова дружба, тобто взаємовідносини, обумовлені міжособистісними почуттями взаємної довіри, поваги та відповідальності один за одного.

Важливими умовами діяльності й розвитку колективу є традиції, бойові реліквії та військові ритуали.

Усе це в єдності та взаємозв'язку окремих ланок утворює комплекс соціально-психологічних явищ, або психологію військового колективу. Соціально-психологічними явищами, на відміну від психічних явищ називають зазвичай процеси спілкування людей і тих взаємозалежних змін в їх свідомості, психіці, які є результатом спілкування. Отже, механізмом формування й функціонування системи соціально-психологічних явищ є спілкування воїнів. Кожна ланка психології військового колективу так чи інакше виявляється в спілкуванні,

впливає на нього й сама випробовує вплив із його боку.

Система внутрішнього колективного спілкування – це сукупність різноманітних контактів між воїнами: службових та особистих, інформаційно-пізнавальних й емоційних, двосторонніх і багатосторонніх, виховних та партнерських тощо.

Засобом спілкування є взаємний обмін інформацією між воїнами (її повідомлення й сприйняття).

Спілкування характеризується:

- предметом і змістом (про що говориться);
- способом передавання інформації (усне мовлення, лист, використання немовних засобів – міміка, жести);
- погодженою єдиною мовою, яку розуміють однаково (зокрема, й умовна, штучна – переговорна таблиця, список умовних найменувань і сигналів).

Спілкування, як і будь-яка інша форма активності людей, має свої мотиви. Мотиви спілкування – явища міжособистісного, взаємного порядку, тому що прагнення до спілкування повинне «зустріти» аналогічне прагнення інших або хоча б доброзичливий відгук.

Акт спілкування є ефективним, якщо процес повідомлення, сприйняття й інтерпретації інформації привів до взаєморозуміння: не відбулося істотної втрати інформації і вона надана в тому розумінні, в якому вона була надана із самого початку, а також правильно були зрозумілі мотиви спілкування. Спілкування – явище складне, і не завжди ефективність його висока. Чим вищий рівень розвитку колективу, тим ефективніше спілкування між його членами. У спілкуванні виробляються єдині погляди, формуються взаємовідносини, навички взаємодії й спільної діяльності та інші елементи колективної психології.

Психологія колективу виявляється в психології індивіда, який належить до даної групи. Однак

індивідуальне, властиве лише даній людині, і те, в чому відображена психологія колективу, не завжди збігаються. Ступінь розбіжності залежить від міри належності даної людини колективу, від сили зв'язку з ним. Іноді, не вмючи виділити індивідуальне за вчинками окремих воїнів, роблять неправильне узагальнення про колектив у цілому.

Першорядним за значущістю й роллю в житті та діяльності колективу є ідеологічний елемент політико-моральної єдності воїнів і звідси загальні позиції, що впливають із конкретних актуальних питань. Ідейна єдність особового складу досягається в результаті зближення індивідуальних поглядів на основі наукового світогляду й моральності. У міру зміцнення колективу воїни все більше стають свідомими, ідейними одностайними, що і є основним джерелом спільних мотивів для колективної діяльності. Вирішальну роль в ідейному єднанні особового складу відіграє ідеологічна робота командирів.

Поняття групи і військового колективу

Групою прийнято називати певне об'єднання людей. Усе людське суспільство складається з безлічі груп, які розрізняються за цілим рядом ознак:

- за цілями і змістом діяльності. Відповідно до цього критерію виділяють трудові, бойові, навчальні та інші групи;
- за способом об'єднання, що дозволяє поділити їх на виробничі, побутові та ін.;
- за формою організації і виникнення групи можуть бути реальними, умовними, організованими, офіційними і неофіційними;

– за характером і контактністю спілкування, відносин до особи всіх інших членів групи поділяють на контактні (первинні) та дистантні (вторинні).

Крім того, виділяють великі й малі соціальні групи. Великі соціальні групи – це класи, прошарки, політичні групи (партії, професійні союзи, збройні сили), нації та інші (вікові, освітні) спільноти та об'єднання.

Малі соціальні групи – це військовий підрозділ, цех, шкільний клас, студентський курс. Подібні групи прийнято називати первинними. Вони відрізняються від великих тим, що в них здійснюються постійне міжособистісне спілкування, контакт, взаємодія. На його основі виникають різноманітні соціально-психологічні (в середині групи) явища, без урахування яких неможливе ефективне керівництво колективом.

Необхідно зазначити, що група – ширше поняття, ніж колектив. Водночас не кожна група може розглядатися як колектив. Основним критерієм колективу є наявність у групи соціально значущих цілей. Групи, цілі яких виникають лише із внутрішніх потреб та інтересів групи і не виходять за їх рамки, на відміну від колективу називаються корпораціями.

Колектив – це організована група людей, об'єднана загальними цілями, спільною соціально-корисною діяльністю. Колектив відрізняє також особливий тип відносин – відповідальної соціальної взаємозалежності й товариської співпраці. Саме цей тип відносин обумовлює можливість впливу колективу на окрему особу.

Відомо, що особа формується в праці та спілкуванні з іншими людьми. Проте характер і форми праці визначаються не лише особливостями макросередовища, яке включає соціально-економічні, політичні й виробничі відносини і багато в чому залежить від рівня науково-технічного прогресу, культури, ідеології та моралі, й

мікросередовищем як сукупністю умов безпосереднього соціального оточення людини. Таким чином, найближче соціальне оточення людини, колектив, мікросередовище є одними з найважливіших чинників, що впливають на формування особи.

Що входить до поняття найближчого соціального оточення? Передусім до найближчого соціального оточення необхідно віднести членів сім'ї. Сім'я, будучи малою соціальною групою, є первинним регулятором відносин між дитиною і батьками. Залежно від характеру сімейних відносин спочатку формуються особливості особи дитини. Водночас необхідно зазначити, що у вихованні дитини важлива участь обох батьків. Дуже часто в неповних сім'ях особа дитини формується неправильно, однобічно. Невипадково аналіз стану військової дисципліни показує, що найчастіше дисциплінарне порушення скоюють військовослужбовці з так званих неблагополучних, зокрема неповних, сімей.

Під час вступу дитини до школи ступінь впливу сім'ї на формування її характеру поступово знижується. Все більше значення для неї набуває те, як до неї ставляться однолітки. Особливо значущими ці відносини стають у старших класах. Саме в цьому віці дитина зазнає впливу соціального середовища у вигляді різноманітних груп. Одні з них – формальні (навчальні класи, спортивні секції та інші громадські організації) – сприяють розвитку соціально корисних якостей. Інші групи, так звані неформальні, роблять, виявляють, чинять сильніший, але не завжди позитивний, вплив на особистість.

Військовий підрозділ як певна соціальна спільність виникає на базі організаційної структури частини і вміщує низку підсистем, яким властиві свої соціально-психологічні особливості. Серед таких підсистем є як формальні, так і неформальні групи. До перших належать

стройові відділення, відокремлені бойові угруповання, екіпажі, варти, варта, до других – групи земляків, друзів, любителів музики, спорту та ін.

Не є секретом і те, що багато командирів зазнають великих труднощів у процесі впливу на неформальні й неофіційні групи. Той самий командир успішно вирішує бойове завдання в полі і не володіє ситуацією в казармі. Це значною мірою обумовлене тим, що управління соціальними групами вимагає певних знань про закономірності їх формування та розвитку.

У зв'язку з цим командир підрозділу зобов'язаний знати і враховувати основні закономірності розвитку малих груп, сприяти перетворенню стихійно виниклих груп на згуртовані автономні групи, стежити за їх розвитком і вживати заходів щодо запобігання їх трансформації в хибний колектив.

Військовий колектив – високоорганізована група дисциплінованих військовослужбовців, здатних автономно виконувати службові, навчальні, бойові та інші завдання. Ця група може входити до складу підрозділу і називатися первинним колективом, якщо йдеться про бойовий розрахунок, екіпаж або взвод, або вторинним колективом, коли мається на увазі рота або батальйон.

Важливими ознаками колективу є висока дисциплінованість, взаємодія, співпраця, злагодженість у роботі, доброзичливість.

Зв'язки, що поєднують різних за своєю індивідуальністю осіб в єдиний колектив, різноманітні і в сукупності є необхідною умовою для єдності дій.

Один із різновидів зв'язків усередині групи між воїнами полягає в подібності та збігу їх поглядів, думок, позицій, інтересів і переконань. Осіб, погляди яких із певних питань близькі або збігаються, називають однодумцями.

Другий різновид зв'язків, що об'єднують воїнів в єдине ціле, формується в процесі їх спільної діяльності, обслуговування колективної зброї, узгодження індивідуальних дій під час вирішення загальних спільних завдань. Ці зв'язки є навичками й уміннями взаємодії та співпраці, які є важливою стороною колективної військової майстерності.

Третій різновид зв'язків ґрунтується на почуттях, які воїни відчують один до одного, на взаємних оцінюваннях особистості й тієї ролі, яку кожний із них відіграє в житті та діяльності колективу. Переживаючи почуття пошани, поваги, довіри і симпатії до своїх товаришів, воїн виявляє прагнення до дружної роботи з ними, піклується про їх потреби, допомагає їм у службі й навчанні. Цей різновид зв'язків усередині колективу одержав назву взаємовідносин або військового товариства, бойової дружби, які спочатку формуються в рамках конкретного військового колективу.

У Збройних силах України існує велика різноманітність низових (первинних) колективів. У їх структурі та психології багато спільного. Усі вони – колективи військові. У той самий час подібно до того, як кожний воїн має свою індивідуальність, так і колективи відрізняються один від одного. Особливості, схожість і відмінність між військовими колективами зумовлюються низкою причин.

Основною причиною є різновид (форма, вид, тип) діяльності, тих завдань, для виконання яких цей колектив призначений, тобто його військово-професійні особливості. Оскільки колективна організація і зміст військової діяльності помітно відрізняються залежно від виду Збройних сил (роду військ, спеціальних військ), то колективи, що до них належать (механізовані, розвідувальні, аеромобільні, танкові, артилерійські,

авіаційні, військово-морські та інші підрозділи), правомірно розглядаються як такі, які мають значні соціально-психологічні відмінності. Виділяється категорія військово-навчальних колективів (курсантські, слухацькі та ін.). Їх психологія визначається в основному навчальною діяльністю і пов'язаними з нею чинниками. У навчальних закладах діють також військово-педагогічні (кафедральні) колективи.

Важливим критерієм диференціації військових колективів є поділ військовослужбовців на ряд службових категорій: офіцерів, прапорщиків, сержантів, солдатів. Оскільки для цих категорій характерні загальні, спільні, специфічні інтереси і проблеми, вони об'єднуються й утворюють своєрідні колективи: офіцерські, сержантські, колективи прапорщиків, окремих військових фахівців (навідників, механіків-водіїв та ін.).

Залежно від характеру діяльності, особливостей особового складу (однорідність – різнорідність) та інших об'єктивних умов військові колективи розрізняються і рядом психологічних ознак. Передусім це тип спілкування всередині колективу. В одних колективах ділове спілкування, взаємодія є основою колективної діяльності (насамперед там, де є колективна зброя, бойова техніка, що обслуговуються групами воїнів, які тісно взаємодіють один з одним). В інших колективах спілкування можливе в основному в проміжках між виконанням завдань, під час відпочинку, а також на навчальних заняттях, оскільки члени колективу зайняті індивідуальною діяльністю. У більшості підрозділів форми індивідуальної й колективної діяльності переплітаються, відповідно і спілкування має різноманітний характер.

Розрізняються колективи і за своїми якісними характеристиками: рівнем ідейно-політичної й етичної зрілості, згуртованості, рівнем колективної бойової

майстерності (злагодженості), станом дисципліни, морально-психологічного клімату, досягненнями і результатами діяльності.

У своєму розвитку військовий колектив проходить певні стадії. Найчастіше виділяють три основні стадії розвитку колективу: соціальної єдності, військового товариства і соціальної зрілості.

Перша, початкова, стадія розвитку військового колективу характеризується тим, що на цій стадії розвитку військовослужбовці встановлюють різноманітні контакти, необхідні для успішного виконання службових і суспільних завдань. Ця стадія проходить не завжди легко. Зазвичай, виникають певні труднощі щодо об'єднання колективу. Часті випадки, коли одне невелике угруповання аморальних солдатів стає джерелом нестатутних взаємовідносин і непереборною перешкодою на шляху подальшого розвитку військового колективу. Тому командир підрозділу повинен не лише контролювати процеси, що відбувається на даній стадії, а й брати безпосередню участь в об'єднанні колективу.

На другій стадії, стадії військового товариства зазвичай завершується процес взаємного вивчення, встановлюються позитивні відносини між військовослужбовцями, формується достатньо стабільна структура колективу, що включає колективну думку і настрої, взаємовідносини та згуртованість, дисциплінованість і колективні звички. Ця стадія створює дуже сприятливі умови для всебічного розвитку особистості воїна.

На цій стадії розвитку військового колективу командир зобов'язаний змінити стиль управління. Якщо на першій стадії офіцер сприймається колективом як зовнішня щодо них сила, то тепер він повинен стати керівником, який поєднує вимогливість із турботою про

підлеглих, єдиноначальність – з опорою на колектив. Тому під час проведення виховної роботи командир зобов'язаний активно використовувати бойові, службові, спортивні, побутові традиції, що стають звичними нормами поведінки більшості воїнів і сприяють досягненню високих результатів у службі.

Стадія соціальної та бойової зрілості є третьою стадією розвитку військового колективу. На цій стадії досягається єдність волі та дій, знань і переконань, інтересів та ціннісних орієнтацій. Відносини між військовослужбовцями характеризуються наявністю взаємодопомоги, взаємної підтримки, взаємної замінюваності й безконфліктності. У колективі, який досяг цієї стадії розвитку, переважає здоровий соціально-психологічний клімат, що благотворно впливає на всебічний розвиток особистості воїна.

Отже, грамотне управління процесами, що відбуваються у військових колективах, сприяє не лише цілеспрямованому формуванню професійно значущих особистих якостей військовослужбовців, а й забезпечує поступальний розвиток соціальної групи на шляху її перетворення на згуртований військовий колектив.

Структурними елементами психології колективу є:

- колективні думки;
- колективна мотивація;
- навички й уміння взаємодії;
- міжособистісні стосунки;
- настрої колективу.

Ідейна єдність воїнів підрозділу відображається в колективних думках із питань, що мають істотне значення в житті й службі особового складу. Предметом колективної думки можуть бути, наприклад, конкретна суспільно-політична подія, завдання бойової й ідеологічної

підготовки, вчинки окремих членів колективу, умови служби. У зрілому колективі завжди існують і діють тверді колективні погляди й думки з таких питань, як необхідність підтримання постійної бойової готовності, зміцнення військової дисципліни. Зрілий військовий колектив характеризується активним ставленням до всіх вимог служби, повагою до командирів і начальників, відповідальною й зацікавленою участю в суспільній роботі. Усе це – колективні думки.

Думка колективу з певного предмета або явища являє собою відомий ступінь згоди в поглядах та відносинах воїнів. У згуртованому, дружньому колективі індивідуальні думки зазвичай швидко досягають високого ступеня згоди й перетворюються, власне кажучи, на єдину думку. Сукупність основних колективних думок, що чітко визначилися і є стійкими й активними, характеризує спрямованість військового колективу, його загальну позицію стосовно актуальних питань військової служби. Це – ядро морального стану колективу.

Командирів важливо знати зміст і якість колективних думок, що існують у підрозділі: з яких проблем позиції визначилися й зблизилися, якою мірою вони відповідають завданням підвищення боєздатності підрозділу й виховання воїнів, які думки перебувають на стадії формування, як відбувається процес консолідації поглядів і відносин, яку роль відіграють у цьому процесі окремі члени колективу.

Залежно від ступеня єдності й згоди в динаміці суспільної думки військового колективу розрізняють три його основні стадії: дифузійну, поляризовану та єдину колективну думку. Дифузійна думка – це незбіжність у поглядах та думках. Воїни мають суперечливі точки зору і не погоджуються з основних позицій; деякі з них вагаються щодо визначення своєї точки зору, не можуть

об'єктивно оцінити думки товаришів та усвідомлено зайняти якусь позицію. Поляризована думка має місце, якщо провідні точки зору вже визначилися, внаслідок цього особовий склад розділився на дві–три групи, кожна з яких має свою точку зору й відстоює її. Цей стан може мати негативний наслідок, конфлікт. Єдина колективна думка характеризується максимальною згодою й наявністю однієї, спільної, свідомо сповідуваної всіма позиції.

Процес формування колективної думки можна спостерігати в різних формах спілкування воїнів: під час проведення зборів, у товариській бесіді під час відпочинку, під час обговорення кінофільмів, книг, матеріалів преси. Беручи участь у цих формах спілкування, спостерігаючи за тим, як досягається згода позицій і поглядів із питань, що хвилюють особовий склад, як переборюються розбіжності, командири роблять висновки про істотні морально-психологічні особливості колективу.

Важливим завданням у вивченні колективу є оцінювання його злагодженості, що залежить від прагнення й уміння воїнів погоджувати свої дії, підпорядковувати загальному плану, з'єднувати в єдиний процес виконання завдання, що постає перед підрозділом. Як відомо, на певному етапі бойової підготовки здійснюється практичне згладжування відділень, взводів, батареї й споріднених із ними підрозділів. На цьому етапі воїни вчаться взаємодіяти, працювати в єдиному ритмі як учасники одного процесу. Вони засвоюють загальну структуру колективної діяльності, її мету й свою роль у її реалізації, заглиблюються в суть завдання кожного зі своїх товаришів й особливо у стиль бойової роботи. Вони навчаються інформувати один одного, взаємно передбачати дії і здійснювати різні контакти, необхідні для узгодження своїх дій, вчаться ділового взаєморозуміння.

Погодженість і гармонійність дій особового складу підрозділу забезпечуються, з психологічної точки зору двома групами факторів:

- колективною мотивацією;
- навичками й уміннями взаємодії.

Колективна мотивація – це прагнення воїнів до узгодження своїх дій, взаємного підтримання й розвитку успіху, досягнутого товаришами. Це практичний прояв колективізму особистості. В основу колективної мотивації покладена ідейна, політико-моральна єдність воїнів. Прагнення воїнів діяти колективно, допомагати один одному є також результатом усвідомлення ними своєї взаємної залежності, необхідності підпорядкування своїх особистих успіхів успіху колективу. Великий вплив на колективну мотивацію чинять взаємовідносини, що склалися в підрозділі: дух дійсного товариства, відповідальності один за одного й за спільну справу або ж стан нездорового суперництва, прагнення до особистих показників і байдужість до результатів товариша.

Навички й уміння взаємодії полягають у тому, щоб кожного моменту спільної діяльності робити саме те, що впливає з логіки вирішення спільного завдання, причому робити це самостійно, на основі особистого оцінювання складної обстановки, без вказівок і прохань. Специфіка цих навичок та вмінь, їх відмінність від навичок й умінь індивідуального застосування зброї полягають у тому, що тут потрібна насамперед орієнтація на дії своїх товаришів, розуміння напрямку розвитку ситуації спілкування, особливо того, чого очікують інші учасники спільної діяльності.

Основними складовими вміння воїна діяти в контакті з товаришами є розуміння й прогнозування їх дій і намірів, швидке усвідомлення сутності спільно вирішуваного завдання, здатність висловлювати свої думки, пропозиції й

вимоги з урахуванням індивідуальних особливостей членів колективу й прийнятих у ньому норм.

Таким чином, високі рівні єдності дій забезпечуються єдиним прагненням усіх до загального колективного успіху (колективістська мотивація), а також умінням кожного воїна діяти з урахуванням дій і потреб своїх товаришів. Навички й уміння взаємодії спираються також на індивідуальну бойову майстерність кожного воїна, бездоганне знання ним своїх обов'язків, зброї й бойової техніки та вміння застосовувати їх у бою.

Особлива ланка в психології військового колективу – міжособистісні стосунки. Вони є своєрідною мережею зв'язків, що поєднують воїнів почуттями поваги, товаришкості, дружби, визнання авторитету й взаємною відповідальністю. Дослідження й повсякденна практика показують, що ефективність колективної діяльності багато в чому залежить від якості взаємовідносин, від того, якою мірою вони відповідають вимогам військових статутів.

Міжособистісні стосунки формуються в результаті зародження у свідомості воїнів почуття довіри й симпатії до своїх товаришів по службі. Вони створюються взаємними, переважно емоційними реакціями, що переходять у стійкі й міцні почуття товариства, взаємної прихильності й глибокої дружби. Основний психологічний компонент у структурі міжособистісних стосунків – це позиція воїна стосовно кожного зі своїх товаришів. Вона є комплексом почуттів й оцінювання роздумів, спричинених вчинками та якостями особистості іншої людини. Знайомлячись із товаришами по службі, оцінюючи їх вчинки, знання й бойову майстерність, воїн переймається повагою до них, готовністю до спільних дій. Позиція має, отже, і певну діючу сторону – готовність, прагнення до відповідних дій стосовно своїх товаришів по службі. У разі, якщо позиції людей характеризуються взаємністю,

між ними створюється міцний двосторонній соціально-психологічний зв'язок.

Думка командира про колектив буде неповною, якщо не виявлені традиції підрозділу й соціально-психологічні явища, що належать до них (колективні звички й військові ритуали). Зазвичай вони характеризуються своєю стійкістю й відносною незалежністю від змін в особовому складі. Традиція – це духовна цінність, завоювання, що, будучи спочатку справою рук одного з його поколінь, стає потім обставиною, яка впливає на діяльність і поведження наступних поколінь.

Джерелом традиції нерідко стає конкретна видатна подія в житті колективу – подвиг у бою, перемога в змаганні, спортивні досягнення. Досягнутий успіх є предметом гордості особового складу й своєрідним еталоном для оцінювання подальших вчинків. У свідомості колективу формуються суспільні вимоги й відповідні спонування до дій, гідних даних прикладів. Так створюється наступність у розвитку колективу, накопичуються досвід і норми, що регулюють поведження воїнів. Традиції кожного військового колективу перебувають в органічному зв'язку та єдності з бойовими й трудовими традиціями Збройних сил.

Традиційного характеру набирають систематично повторювані і які стали завдяки цьому звичними певні форми організації й види діяльності, побуту та відпочинку, організаційні й політико-виховні заходи. Створюються колективні звички, що задають діловий ритм у житті підрозділу, які вносять чіткість і визначеність в обставовку.

Важлива структурна ланка психології колективу – його настрій. Колективним настроєм називають спільні переживання тих чи інших подій, фактів, а також емоційний стан, що опанував на якийсь час усім

колективом (або його частиною) і впливає на його життя й діяльність. Оцінюючи колективний настрій ураховують будь-які форми емоційних реакцій, зокрема й короткочасні. Сукупність цих реакцій, що належать до конкретних подій, дає можливість визначити емоційні позиції та краще зрозуміти загальний настрій.

Настрій колективу має дві основні форми: пасивну й активну. Пасивна форма – це стан, властивий емоційній сфері колективної психології. Тут на перший план виходять емоційні реакції, що не спричиняють більш-менш значних дій.

Основу активної форми колективного настрою утворюють емоційні прагнення (мотиви) до конкретної дії. Із цієї причини тут більш доречно було б говорити про особливий стан мотиваційної сфери колективу, про перевагу й виразність емоційних мотивів відомої сили й спрямованості, готових у будь-який момент виявитися й проявитися в діях. Наступальний порив, почуття ненависті до противника, ентузіазм, що панує на навчальних заняттях, підйом, спричинений великою політичною подією, або ж, навпаки, занепад духу, панічний настрій – деякі приклади колективного настрою, що проявляється в активній формі.

Сам процес вивчення психології колективу будується на з'ясуванні характеру зв'язків між воїнами, оцінюванні їх духовної єдності, єдності в поглядах, їх вміння діяти узгоджено, як під час виконання навчальних і бойових завдань, так і у побуті. Багато дає для розуміння колективної психології контроль за динамікою психічного стану колективу, оцінювання настроїв, які зазвичай охоплюють усіх його членів.

Спостерігаючи за спілкуванням і спільною діяльністю особового складу в різних умовах й у складній обстановці, наприклад за умов дефіциту часу, під час

вирішення особливо відповідальних завдань і в обстановці відпочинку, можна помітити прояви почуттів, які воїни проявляють один до одного, оцінити міру взаєморозуміння, дух взаємодопомоги, міцність і гнучкість навичок взаємодії. Шляхом спостереження можна встановити також рівень авторитетності окремих воїнів, міцність їх зв'язків із товаришами. Практичну значущість як для організації служби, так і для виховання має виявлення осіб, положення яких залишається невизначеним. Положення таких військовослужбовців є тяжким і вимагає особливої турботи й уваги офіцера й усього колективу.

Під час роботи з особовим складом командири та офіцери-вихователі повинні проявляти особливу увагу до ознак, що свідчать про можливі відхилення у взаємовідносинах, про появу мікрогруп із негативною спрямованістю, про елементи нетовариського ставлення до молодих воїнів та інші прояви негативної моралі.

Розглянуті соціально-психологічні явища не вичерпують психології військового колективу. Їх доцільно розглядати як її основні, базові елементи. Крім них, у житті колективу важливу роль відіграють і деякі інші явища: окремо взята колективна думка з одного короткочасного питання, що існує доти, поки дане питання не було вирішене; окремі елементи колективної майстерності.

3.5 Особливості прояву темпераменту та характеру військовослужбовця у військово-виховному процесі

Психіка кожного воїна унікальна. Її неповторність пояснюється як особливостями соціальних зв'язків і контактів, так і особливостями біологічної та фізичної

будови й розвитку організму. До біологічно зумовлених підструктур особистості належать темперамент, а також статеві й вікові властивості психіки.

Темперамент – сукупність найбільш стійких індивідуально-психічних особливостей воїна, які проявляються в динаміці його поведінки й діяльності. Так, спостерігаючи за поведінкою і діяльністю воїнів, ми бачимо, що вони різні не лише зовнішні, а й за вчинками. Одні з них завжди спокійні, неговіркі, мляві, інші – дуже рухливі, говіркі тощо. Водночас слова в них супроводжуються активною жестикуляцією та відповідною мімікою. Така різниця в поведінці воїнів зумовлена їх темпераментом.

Перш ніж розглянути різні типи й особливості темпераменту, необхідно відразу зазначити, що немає кращих або гірших темпераментів – кожен із них має свої позитивні аспекти, тому основні зусилля повинні бути спрямовані не на його виправлення (що неможливо внаслідок природженості темпераменту), а на розумне застосування в конкретній військовій діяльності позитивних якостей і оптимальне врахування та нівелювання слабких боків.

Поняття «темперамент» вживається із V ст. до нашої ери, відколи грецький учений-лікар Гіппократ позначив таким чином стійкі індивідуальні особливості людини, динамічну своєрідність психічного, духовного життя.

У перекладі з латинської «темперамент» – належне співвідношення частин, змішування їх. Правильне змішування чотирьох рідин забезпечує здоров'я людини, неправильне спричиняє до хвороби. Виходячи з учення про чотири рідини, стихії, відомий лікар античності Клавдій Гален розробив першу типологію темпераментів, яка відома й сьогодні. Переважання крові (лат. – сангвіс) створює сангвініка, переважання слизу (грец. – флегма) –

флегматика, переважання жовчі (грец. – хом) – холерика, переважання чорної жовчі (грец. – мелана хом) – меланхоліка.

Існують різні підходи до типології темпераменту. Наприклад, конституційна типологія. Ці властивості темпераменту безпосередньо пов'язують з індивідуальними відмінностями в будові тіла.

Найвідомішим представником конституційної типології є Е. Кречмер (1888–1964), німецький психолог і психіатр. Основна ідея книги полягає в тому, що люди з певним типом тіла мають і певні психологічні характеристики та схильність до відповідних психічних захворювань.

Е. Кречмер відокремив чотири конституційні типи: лептосоматика (людина високого зросту, тендітної будови тіла з вузькими плечами, довгими тонкими ногами, витягнутим обличчям), пікніка (людина невеликого зросту, товсту, з круглою головою на короткій шії), атлетика (людина з розвиненою мускулатурою, міцною будовою тіла, широкими плечима і вузькими стегнами) та диспластика (будова тіла деформована, диспропорційна, наприклад, занадто великий зріст).

Відповідно до цих типів будови тіла Кречмер розрізняє такі темпераменти: шизотимічний, циклотимічний та іскотемічний. Шизотимік має лептосоматичне чи астеничне тіло. Замкнений, відлюдкуватий, він схильний до значних коливань емоцій – від роздратування до сухості. Це дуже вперта людина з досить ригідними настановами та поглядами. Циклотимік має пікнічну будову тіла. Він легко контактує з іншими, має реалістичні погляди, жваві емоційні реакції, що коливаються між радістю та сумом. Він завжди спокійний, не дуже вразливий. Його жести, міміка не досить виразні. Гнучкість мислення невисока. Він важко пристосовується

до нових ситуацій.

У загальному розумінні екстраверсія – це спрямованість особистості на оточення та події, інтроверсія – поняття, синонімічне стурбованості, – виявляється як емоційна нестійкість, напруженість, емоційна збудливість, депресивність.

Так, екстраверт, порівняно з інтровертом не переносить одноманітності, частіше відволікається під час роботи та ін. Типовими проявами в поведінці екстраверта є товариськість, імпульсивність, недостатній самоконтроль, висока пристосованість до середовища, відкритість у почуттях. Він чуйний, життєрадісний, упевнений у собі, прагне до лідерства, має багато друзів, нестриманий, схильний до розваг, полюбляє ризикувати, дотепний, не завжди обов'язковий.

Інтроверт часто заглиблений у свої думки, відчуває труднощі, налагоджуючи контакти з людьми та адаптуючись до реальності. Інтроверт здебільшого спокійний, урівноважений, миролюбний, його дії продумані та реальні. Коло друзів – невелике. Високо оцінює естетичні норми, зазвичай планує майбутнє, міркує над ним, як діятиме, не піддається моментальним спонукам, песимістичний, не виносить хвилювань, додержується усталеного життєвого порядку, обов'язковий.

Значний внесок у вивчення основ темпераменту зробили І. П. Павлов та його наукова школа. Учений вважав темперамент найбільш загальною характеристикою людини. Він звернув увагу на залежність темпераменту від типу нервової системи і відокремив такі основні типи: 1) сильний, урівноважений, рухливий; 2) сильний, урівноважений, інертний; 3) сильний, неурівноважений; 4) слабкий, загальмований тип. Цей поділ відповідає поділу, здавна усталеному в психології, відповідно до

якого розрізняють сангвінічний, флегматичний, холеричний, меланхолічний темпераменти.

І. П. Павлов чітко розумів, що описані ним типи нервової системи – не реальні портрети, оскільки жодна конкретна людина не має усіх ознак того чи іншого типу темпераменту. Людина не належить до одного з перелічених типів темпераменту в його чистому вигляді, оскільки такий темперамент трапляється в житті досить рідко і швидше в дитячому віці.

Це пов'язано з тим, що тип вищої нервової діяльності природжений. У зв'язку з цим тип темпераменту не змінюється з віком людини, але має тенденцію остаточного формування, набуття нових якостей під впливом життєвих обставин. Урівноваженість нервових процесів формується в підлітковому віці, й остаточно тип темпераменту набуває закінченості в юнацтві. Підбиваючи підсумки вищесказаного, можна підкреслити, що темперамент пронизує всі психічні прояви особистості (емоції, мислення, вольові та інші психічні процеси) і виражається в таких основних властивостях, як:

1 Сенситивність (чутливість). Про цю властивість роблять висновок із того, яка найменша сила зовнішніх дій необхідна для якихось психічних реакцій воїна. Сьогодні вже доведено, що найчутливішим типом є меланхолік.

2 Реактивність. Про неї ми можемо скласти уявлення з того, наскільки емоційно воїни реагують на зовнішні або внутрішні дії однієї і тієї самої сили. Найвища реактивність – це реактивність холерика.

3 Активність. Виражається ступенем впливу воїна на зовнішній світ, його здатністю долати перешкоди під час досягнення мети. Також характеризує здатність самостійно, свідомо керувати своєю поведінкою.

4 Темп реакції. Це швидкість перебігу різноманітних реакцій і процесів (швидкість рухів і розуму, темп мови,

кмітливість).

5 Пластичність – ригідність. Про цю властивість ми складаємо уявлення з того, наскільки легко і гнучко пристосовується воїн до мінливої реальності (пластичність) або, навпаки, наскільки інертна і млява його поведінка (ригідність). Таким чином, пластичність і ригідність є параметрами пристосування до зовнішніх впливів.

6 Екстраверсія – інтроверсія. За визначення цієї властивості враховують: від чого переважно залежать реакції діяльності воїна – від зовнішніх вражень, що виникають у даний момент (екстраверсія), чи від образів, уявлень і думок, пов'язаних із минулим і майбутнім (інтроверсія). Таким чином, вони свідчать про загальну спрямованість особистості зовні або всередину.

У процесі службової діяльності офіцерів доводиться прогнозувати поведінку своїх підлеглих, призначати їх на посади, виходячи з їх індивідуально-психічних особливостей. Але в той саме час він повинен контролювати особисту поведінку, враховуючи особливості власної психіки. Ось чому так необхідно знати основні прояви різних типів темпераментів.

Особи сангвінічного темпераменту рухливі та врівноважені. І. П. Павлов, характеризуючи їх, писав, що сангвінік – палкий, дуже продуктивний діяч, але лише тоді, коли в нього багато цікавих справ, тобто є постійне збудження. Якщо ж таких справ немає, він нудьгує, стає млявим. Для нього характерні легкість і швидкість виникнення нових почуттів та емоційних станів (горя, радості, ненависті тощо), які швидко змінюються й у пам'яті закарбовуються ненадовго. Зазвичай воїн із цим темпераментом має гнучкий розум, дотепний. Він безтурботний, легко пристосовується до нових умов, товариський, швидко налагоджує контакт із людьми і може

підтримати добрий настрій у військовому колективі. Сангвінік охоче береться за нову справу, але не завжди доводить її до кінця, може втратити інтерес до неї, а надто якщо ця справа потребує терпіння і тривалої копіткої праці.

Представники холеричного темпераменту відрізняються підвищеною рухливістю, неврівноваженістю поведінки, дій і вчинків. Воїн із холеричним темпераментом зазвичай агресивний, запальний, прямолінійний у стосунках з оточенням, енергійний.

І. П. Павлов зазначав, що це бойовий тип, завзятий, він легко і швидко дратується. Воїн із цим типом темпераменту вирізняється різкою зміною глибоких почуттів, що супроводжуються сильними емоційними переживаннями, що завжди зовнішньо виражаються в міміці, жестах, швидкій мові. Воїни з цим темпераментом продуктивні за умови неодноманітної роботи, там, де треба швидко приймати рішення, ризикувати, проявляти ініціативу. Особи з флегматичним темпераментом, на думку І. П. Павлова, спокійні, врівноважені, наполегливі й завзяті трудівники. Інертність нервових процесів у них створює умови для спокою і холонокровності. Флегматиків за будь-яких обставин вивести із себе практично неможливо. Ці якості виявляються і в стосунках із товаришами по службі. Ця людина в міру товариська, настрої її завжди рівний. Працездатна, вона ніколи не марнує сил, розраховує їх наперед, справу зазвичай доводить до кінця, нову інформацію засвоює повільно, але ґрунтовно. Флегматику важко переключитися з однієї діяльності на іншу, важко пристосуватися до нових умов, міміка невиразна.

Для воїнів із меланхолічним темпераментом характерна дуже висока емоційна чутливість; вони дуже вразливі, швидко втомлюються. Рухи в них сповільнені.

Емоційні переживання меланхоліків характеризуються великою глибиною, що часто накладає відбиток на особистість у цілому. Вони нерішучі, тяжко переживають невдачі, кожна з яких вони сприймають як особисту трагедію. Меланхоліки відлюдкуваті, часто ніяковіють, почуваються незручно, відчують розгубленість і нерішучість. Тепер звернімося до такого важливого аспекту проблеми, як взаємозв'язок темпераменту й поведінки воїна. З урахуванням властивостей темпераменту конкретного воїна, можна з певною імовірністю прогнозувати особливості його реагування в заданій ситуації. Темперамент позначається на способах спілкування, визначаючи, зокрема, більшу чи меншу активність контактів. Офіцер повинен пам'ятати про те, що темперамент не визначає характеру військовослужбовця, але він проявляється в стилі його діяльності, у взаєминах у військовому колективі, що природно, може позначатися на військово-професійних успіхах.

Відомо, що тип темпераменту залежить від спадковості, проте окремі показники темпераменту воїна можуть змінюватися від умов його учіння, виховання, самовдосконалення та життєдіяльності. Умови життя впливають на функціонування центральної нервової системи. Одні з них сприяють певному розвитку сили й рухливості психічних процесів, емоційній збудливості, інші, навпаки – повільності, стриманості тощо.

Так, спокійний, урівноважений флегматик за умови багаторазового повторювання одноманітних сильних емоційних подразників емоційно вибухає і поводить себе як холерик. А холерик під впливом певних факторів оточення може проявляти невпевненість, розгубленість, нерішучість як меланхолік.

У зв'язку з цим одним із основних напрямків позитивного впливу командира на темперамент підлеглих

є високий рівень організації бойової підготовки в підрозділі, змістовна і якісна виховна робота з підлеглими та чіткий статутний порядок у військовому колективі. Весь процес повсякденної життєдіяльності воїна, з одного боку, повинен сприяти загартуванню й розвитку позитивних рис типів темпераменту, а з іншого – допомагати позбутися певних слабких аспектів конкретного темпераменту.

Офіцер повинен зважати ще й на той факт, що особливості темпераменту воїна позначаються на їх службі та бойовому навчанні. Воїни з різними типами темпераментів відрізняються не рівнем можливостей психіки, а своєрідними її проявами. Наприклад, офіцер, доводячи своїм підлеглим завдання, повинен враховувати особливості його виконання кожним воїном, виходячи з особливостей типів їх темпераменту. Дослідження свідчить, що результативність військової діяльності також залежить від темпераменту. Справа в тому, що воїни з різними типами темпераментів досягають мети кожний по-своєму. Так, якщо завдання поділити на три етапи – підготовчий, виконавчий і контрольний, то процес виконання завдання залежатиме від темпераменту. Виявляється, що холерики і сангвініки мало часу приділяють підготовчим та контролювальним діям, а флегматики і меланхоліки – навпаки. Перші також можуть довго виконувати кілька завдань, не плануючи їх спеціально і не розподіляючи в часі. Другі, виконуючи завдання, розраховане на тривалий час, намагаються свою діяльність планувати. Вони беруться за нову справу лише тоді, коли залагодять попередню, краще справляються з монотонною роботою, але їм не вдаються такі види діяльності, в яких потрібно мати справу із сильними, несподіваними подразниками.

Рухливість та інертність нервових процесів можуть також впливати на якість праці воїна, її ефективність і

мають свої негативні та позитивні аспекти. Вивчення відмінностей між воїнами з більш жвавими й більш інертними темпераментами за опанування військової майстерності дало таку картину. Рухливі (холерики і сангвініки) у швидкому темпі виконували різні завдання, але дещо ненадійно, що проявилось у пропусках складових завдання. Інертні (флегматики) воїни краще виконують завдання, які вимагають повільних рухів. У них спостерігаються затримки в процесі роботи, але завдання завжди виконано чітко, що є безперечною перевагою. Також вони сильніше мотивовані на виконання більш простих дій, ніж рухливі, менше втомлюються і дратуються від їх повторення. У таких воїнів максимум мотивації проявляється в завданнях із великою імовірністю успіху.

Військова справа – така фахова діяльність, в якій саме від властивостей темпераменту може залежати її ефективність. Це зумовлює потребу в доборі воїнів за такими властивостями.

Цьому сприяє професійний добір, що допомагає виділити претендентів з найбільш відповідними для даної спеціальності психофізіологічними якостями. Наприклад, якщо офіцер вибирає воїна на сержантську посаду з трьох кандидатів із різними темпераментами (холеричний, флегматичний, сангвінічний), то він повинен зважати, що холерик імпульсивний, різкий у спілкуванні, підвищено збуджений, для сержанта це не оптимальний спосіб впливу. Флегматик – наполегливий, рівний із товаришами по службі, але повільно переводить увагу на інше завдання, малорухливий, його краще залучати до самостійної, незалежної від спілкування роботи. З цього дослідження випливає, що на посаду сержанта найбільше придатний сангвінік. Це, дійсно, так.

Особливості темпераменту виявляються і в розумовій

праці. Вони надають своєрідності стилю і манері діяльності. Тому офіцерові, наприклад, у навчально-виховному процесі підлеглих для оптимізації їх навчання корисно контролювати навчальну діяльність холерика, в роботі з ним недопустимі різкість, нестриманість, бо вони можуть спричинити негативну відповідну реакцію. У той самий час кожен його провину необхідно вимогливо і справедливо осуджувати. Щодо нього негативне оцінювання допустимо застосовувати в дуже енергійній формі, й так часто, як цього потрібно для поліпшення результатів його служби чи навчання. Перед сангвініком необхідно ставити нові, цікаві завдання, які потребували б від нього зосередженості й напруженості, також необхідно постійно залучати його до активної діяльності і систематично заохочувати. Флегматика також потрібно залучати до активної діяльності й зацікавлювати. Він вимагає систематичної уваги. Його не потрібно швидко відволікати від одного завдання для вирішення іншого. Стосовно меланхоліка недопустимі не лише різкість, грубість, а й просто підвищений тон, іронія. Про провину, скоєну меланхоліком, краще говорити з ним наодинці. До нього необхідно виявляти особливу увагу, своєчасно похвалити за успіхи, рішучість тощо. Негативне оцінювання потрібно використовувати якомога обережніше, усіляко пом'якшуючи її. Наприклад, для деяких воїнів ситуація іспиту може бути стресовою. Так, складаючи іспит, флегматик реагує на запитання повільно, і може скластися враження, що він не знає матеріалу і, щоб не вивести його з рівноваги, необхідне особливе терпіння. Зайва поспішність сангвініка або невинувата поривчастість холерика в цій ситуації можуть призвести їх до недостатньо обміркованих відповідей. За цих умов офіцер повинен багаторазово уточнювати, що, власне, вони хотіли сказати. Меланхолік – найчутливіший і

найуразливіший тип, із ним потрібно бути якомога доброзичливішим.

Військова праця – це колективна праця. Тому, організовуючи її, офіцер також повинен враховувати особливості прояву темпераментів. Динамічні риси темпераменту військовослужбовця найкраще впливають на результати, якщо разом служать воїни різних темпераментів і якщо потрібно сприятливе поєднання їх, і навпаки. Так, діяльність холерика стає більш ефективною, коли він працює разом із флегматиком або сангвініком. Працюючи з меланхоліком, а надто холериком, результати набагато гірші. Таким чином, не можна оцінювати значення властивостей темпераменту без врахування спільного характеру багатьох видів військової діяльності.

Також офіцер повинен пам'ятати про те, що для розвитку позитивних якостей темпераменту воїнів він повинен працювати над собою, займатися самовихованням. Це дуже необхідно, інакше військовослужбовець не може стати високоморальною, гармонійною особистістю. Отже, офіцер повинен допомагати воїну вивчити свій темперамент, знати його позитивні та негативні риси, а також озброїти його методикою роботи над собою щодо вдосконалення сильних боків свого темпераменту і звільнення від негативних аспектів.

За звичайних умов темперамент проявляється лише в особливостях індивідуального стилю, не визначаючи результативності діяльності. За екстремальних умов, а бойові дії завжди екстремальні для психіки, вплив темпераменту на ефективність діяльності посилюється, завчені й попередньо засвоєні дії стають неефективними, і знадобиться додаткова енергетична та динамічна мобілізація організму, щоб справитися з несподіваними або надсильними впливами. Тут багато чого залежить від

якості попередньої психологічної підготовки особового складу до бойових дій, а також озброєння воїнів різними прийомами самонавіювання, аутотренінгу, емоційно-вольової саморегуляції тощо.

Необхідно зазначити, що темперамент позначається на спрямованості особистості, характері воїна. Все це потребує комплексного підходу у формуванні й розвитку його особистості в бойовій підготовці. Від темпераменту залежить, як воїн реалізує свої дії в навчально-пізнавальній діяльності, екстремальних умовах бойової підготовки і бойової служби. Темперамент проявляється в динамічних аспектах поведінки особистості. Це біологічний фундамент, на якому формується особистість як соціальна істота. Тому його необхідно враховувати в індивідуальному підході під час виховання, навчання, психологічної підготовки воїнів.

Доведено, що тип темпераменту воїна є природженим, а від яких властивостей його природженої організації він залежить, ще остаточно не з'ясовано.

Наступна психічна властивість особистості воїна – характер, що визначає його поведінку і ставлення до оточення, праці, інших осіб і самого себе. Якщо в темпераменті виявляється ставлення воїна до подій, що відбуваються навколо нього, то характер – у ставленні до власної діяльності. Темперамент і характер не завжди чітко розрізняють. Проте саме характер, а не темперамент ми називаємо сильним, слабким, твердим, м'яким, тяжким, наполегливим тощо. Описів темпераменту значно менше.

На відміну від темпераменту, який залежить переважно від природженого типу вищої нервової діяльності, характер більше визначають умови навчання, виховання, стосунки в сім'ї, військовому колективі тощо. Основні риси характеру розвиваються передусім під впливом соціального середовища, тобто в процесі

соціалізації.

Тому в психології характер розглядається як сукупність істотних, стрижневих і найбільш стійких індивідуальних якостей особистості, що виявляються в діяльності, спілкуванні воїна та в його поведінці. Слово «характер» походить від грецького *character* – «карбування», «печатка», «риса». Пізнання характеру воїна дає можливість досить точно прогнозувати його поведінку, можливі вчинки та дії. Дуже важливо виявити і негативні риси характеру, такі як грубість, зарозумілість, жадібність, неправдивість, лицемірство тощо. У цілому вони проявляються у ставленні воїна до оточення, до себе, до праці, до речей. Але ми говоримо про риси характеру лише тоді, коли вони стали для воїна типовими, стійкими.

Впливаючи на динамічний стереотип, можна змінити характер людини, тобто немає характеру, який би неможливо було б змінити і переінакшити. Нарікання слабохарактерних на те, що «у мене такий характер, і я з собою нічого не можу вдіяти», з психологічного погляду цілком недоречно. Змінюючи обставини, життєдіяльність воїна, звички, можна впливати на формування його характеру.

Тип вищої нервової діяльності впливає на характер двояко:

по-перше, він може допомогти або ускладнити виховання певних властивостей характеру (наприклад, у воїна зі слабким типом нервової системи складніше виховувати впевненість у собі, ніж у воїна сильного і врівноваженого типу);

по-друге, коли в результаті соціальних умов у воїна склалися певні стосунки, то від типу нервової системи залежатимуть ті способи дій, за допомогою яких він буде проявляти їх (наприклад, працелюбність у флегматика і холерика проявляється по-різному, бо темперамент

водночас є динамічним боком характеру воїна).

Психічні якості особистості, які дають можливість з певною ймовірністю передбачати поведінку воїна в конкретних умовах, називаються рисами характеру. Маємо на увазі, що рисами характеру називаємо лише ті чи інші особливості поведінки воїна, які систематично проявляються в різних видах його діяльності. Їх поділяють на позитивні (мужність, сумлінність, дисциплінованість, ініціативність тощо) і негативні (боягузтво, безпринципність, халатність тощо).

Існує кілька типів характеру. Залежно від переважного впливу тих чи інших властивостей психіки на стосунки і діяльність воїна можна виділити інтелектуальні, емоційні та вольові риси характеру.

Інтелектуальними властивостями характеру вважають такі якості: теоретичний чи практичний склад розуму має воїн, володіє тонкою спостережливістю чи ні, має гнучкий розум чи йому, навпаки, притаманні точність та інертність.

Коли йдеться про емоційні риси характеру, то мають на увазі показник збудження, пристрасне або розсудливе ставлення до явищ дійсності, що він любить і що ненавидить тощо.

Залежно від вольової активності характеру поділяють на сильні та слабкі. Звичайно, воїни, які мають сильний характер, рішучі, цілеспрямовані, сміливі, готові до ризику, витримані й володіють собою. Їм притаманна відповідальність за власні дії; коли вони керують, то покладають на себе відповідальність за стан справ у колективі. Сильні особистості частіше трапляються серед сангвініків. Вольовими рисами воїна вважаються наполегливість, упертість, схильність до навіювання тощо.

Системи взаємозв'язаних психічних якостей називаються симптомокомплексами. Взаємозв'язані одна з

одною такою властивістю характеру, що зумовлені однаковим ставленням особистості до певної дійсності.

Існують чотири групи рис характеру, що створюють симптомокомплекси:

1 Риси, що характеризують ставлення воїна до колег, до військового колективу загалом, до суспільства (товариськість, чуйність, повага до інших воїнів, колективізм і протилежні їм риси – замкненість, байдужість, бездушність, презирство до товаришів по службі тощо).

2 Риси, що засвідчують ставлення воїна до військової праці (працьовитість, схильність до творчості, сумлінність, відповідальність, ініціативність і протилежні їм риси – лінощі, безвідповідальність, пасивність).

3 Риси, що засвідчують ставлення воїна до самого себе (почуття власної гідності, самокритичність, скромність і протилежна їй зарозумілість, яка деколи переходить у нахабство, пихатість, егоїзм, егоцентризм).

4 Риси, що характеризують ставлення воїна до речей (охайність чи неохайність, дбале або недбале ставлення до свого обмундирування, речей).

В індивідуальному плані особистість характеризується тим, як вона ставиться до власної особи. Одні люди вбачають причини успіхів або невдач у собі, своїх вчинках, інші ж – в обставинах, інших людях. Відоме твердження В. Гюго про те, що в людини три характери: 1-й – який їй приписують; 2-й – який вона сама собі приписує; 3-й – який є насправді.

Структура характеру в цілому також визначається такими властивостями:

– ступенем глибини (зв'язок рис характеру зі стрижневими стосунками особистості);

– цілісністю (внутрішня єдність характеру, відсутність у ньому протилежних рис, відповідність між

спрямованістю і діяльністю);

- рівнем прискіпливості (визначається мірою важливості мети і завдань, які особистість обирає і ставить перед собою);

- ступенем стійкості характеру (дає можливість дійти висновку про його визначеність);

- активністю (виявляється як постійна потреба воїна бути в діяльному стані);

- силою характеру (визначається тим, як енергійно воїн досягає мети в послідовності дій і завзятості тощо).

Офіцер повинен мати чітке уявлення про те, що характер можна виховувати, формувати, змінювати, загартувати. Характер людини змінюється впродовж усього її життя в процесі спілкування й діяльності. У зв'язку з цим основними факторами формування характеру воїна є: соціальне середовище, в якому воїн діє; діяльність; виховання; самовиховання. Тому завдання офіцера як вихователя полягає в тому, щоб всебічно підтримати прояви позитивних рис характеру підлеглих і не створити умов для розвитку в них негативних якостей.

Основними психологічними умовами формування і розвитку характеру військовослужбовців є:

- вивчення підлеглих і на цій основі формування змістовних і різносторонніх мотивів їх службової діяльності;

- цілеспрямована виховна робота з підлеглими;

- вибір серед товаришів по службі такої особи, яка для воїна стала б прикладом;

- психологічна насиченість бойової підготовки;

- залучення воїна до такої діяльності, де він зміг би розвинути свої риси характеру;

- керівництво самовихованням підлеглих;

- заохочення мужніх вчинків;

– статутна організація життєдіяльності воїнів тощо.

Можемо зробити висновок, що характер – це життєвий почерк людини, це каркас особистості. Відоме східне прислів'я: «Посієш вчинок – пожнеш звичку, посієш звичку – пожнеш характер, посієш характер – пожнеш долю». Характер воїна тісно пов'язаний з іншими психічними властивостями (наприклад, безпосередньо з темпераментом і спрямованістю), тому на нього можна також впливати через них.

3.6 Розвиток здібностей військовослужбовця під час навчання та в процесі виховання

Особистість воїна – її зміст і структура – не є чимось постійним. Навпаки, вона динамічна, тому що формується в процесі військової діяльності, навчання, виховання і самовиховання. Людина, яка приходить у підрозділ, уже є особистістю. Але в неї попереду ще великий шлях розвитку, щоб набути і закріпити ті моральні і бойові якості, які визначають сутність особистості воїна як озброєного захисника Вітчизни. Формування цих якостей, їх зміст залежить від міцності зв'язків воїна з тим колективом, в якому він проходить службу. Активною формою зв'язку особистості і суспільства є колектив, військова діяльність. Велику роль у забезпеченні єдності особистості та суспільства відіграє цілеспрямоване військово навчання і виховання, в ході якого передаються особистості високі суспільні цінності: ідеологія, мораль, культура, військові знання й уміння.

Військова служба впливає на особистість воїна такою мірою, якою він сумлінно і старанно виконує все, що йому доручають. Розвиток особистості відбувається і в повсякденній діяльності під впливом людей, зброї і

бойової техніки. Загальні обставини активного життя – навчання, чергування, вирішення складних непередбачених завдань. Воїн спілкується з іншими військовослужбовцями, обмінюється з ними знаннями, думками, досвідом, узгоджує свої дії, співпрацює з колективом.

Подібна робота інтелектуального напрямку позитивно впливає на розвиток пізнавальних процесів, збагачує емоційну сферу, особливо соціальну, морально-політичні відчуття, зміцнює волю. Оволодіваючи зброєю та бойовою технікою, воїн удосконалює свої технічні знання та практичні навички. До нього на службі ставляться складні військово-спеціальні та морально-політичні вимоги, під час виконання яких він розвиває суспільну свідомість, дисциплінованість, культуру поведінки, підвищує спеціальні знання та практичні навички.

Напруженість, відповідальність і велика значущість військової служби – впливові виховні фактори, що формують особистість воїна. Суспільна значущість військової діяльності, її складний зміст обумовлюють розвиток у нього високих рис захисника Вітчизни.

Розвиток особистості молодого воїна – це мужність 18–20-річного юнака. Сучасні психологічні висновки стверджують про те, що в цьому віці розвиток не лише не завершується, а й за багатьма напрямками активізується. Цей процес неможливо уявити як кількісне накопичення позитивних змін у поведінці. Він характеризується відомою суперечністю.

На початковому етапі служби відбувається адаптація особистості до нових умов життя та діяльності. Багато людей зі зміною життєвих обставин відчують обумовлений стрес. Напрацьовані раніше психофізіологічні механізми згладжування із зовнішніми

умовами тепер перестають забезпечувати необхідний баланс. Збільшується кількість завдань, які для свого вирішення потребують інтенсивного мислення, оскільки набуті раніше навички в нових умовах виявляються не завжди придатними.

Новизна обстановки завжди викликає у молодих військовослужбовців відчуття невпевненості і навіть хвилювання. Через деякий час, у міру того як формуються для даної обстановки способи поведінки, стан внутрішнього дискомфорту слабшає, що свідчить про завершення процесу адаптації в умовах військової служби. Під час цього відбуваються звичайні зворотні зміни в системі навичок повсякденної поведінки, на рівні функціонування особистості та основних життєвих функцій організму. Людина повинна звикати до розпорядку дня, підвищеного режиму навантажень, до нових форм спілкування і взаємодії з людьми, до форми одягу, умов побуту та відпочинку, а також нерідко, і до нових кліматичних, природних умов. Усе це несе велике навантаження для організму та психіки молодих воїнів. Істотно змінити весь склад життя і діяльності – завдання, з якими окремі військовослужбовці справляються важко.

Робота з молодими воїнами в процесі адаптації їх до служби має свої особливості. Необхідні уміле керівництво цим процесом, індивідуальна та групова допомога, створення таких умов для життя і служби, які б не травмували тих воїнів, для яких зміна обстановки виявилася надто хворобливою.

Із завершенням процесу адаптації молодого воїна починається активне оволодіння більш високими ступенями військової справи, свідоме становлення спеціаліста. Це виражається в розвитку специфічних якостей особистості, які обумовлені особливим характером військової діяльності, її визначенням, традиціями,

особливостями зброї та бойової техніки. Ця сторона особистості молодого воїна розвинута найбільш слабо, оскільки в його попередньому житті не було, звичайно, достатнього військового досвіду. Розвиток особистості в цьому напрямку відбувається під впливом ідейно-політичного та військового виховання.

Позитивні зміни впливають на всі структурні елементи особистості: спрямованість, характер, здібності та темперамент. Розвивається розуміння військового обов'язку, підсилюються почуття любові до Батьківщини.

Спрямованість особистості воїна збагачується і такими рисами, як любов до зброї та військової техніки, свідома відповідальність за збереження й уміле використання матеріальних цінностей. В особового складу розвивається позитивне ставлення до багатьох інших сторін військової служби, до чіткого ритму життя, форми одягу, спільної самовідданої ратної праці. У багатьох усе це переростає в дійсну військово-професійну спрямованість особистості, і вони приймають рішення зв'язати своє життя з військовою службою.

Одночасно з розвитком спрямованості особистості відбувається гартування характеру, особливо таких рис, як сміливість, наполегливість, мужність, дисциплінованість, бойова активність, воля до боротьби та перемоги, колективізм та військове товариство. У підрозділі, частині швидко, іноді несподівано для воїнів розкриваються нові сторінки їх здібностей, і вони стають відмінними військовими спеціалістами, швидко оволодівають технічними навичками, розвивають військово-спеціальне мислення, інтуїцію, спостережливість та інші необхідні якості.

Визначні зміни відбуваються й у сфері темпераменту: стають більш яскравими та виразними позитивні тенденції, згладжуються негативні. Зазвичай воїни набувають

урівноваженості та стриманості, впевнено почувують себе в нових обставинах.

В армійських та флотських умовах воїни отримують усебічний загальний розвиток. Вони розвивають свій загальнополітичний та культурний кругозір, беруть участь у суспільній роботі, оволодівають новими корисними для життя знаннями, навичками, стають більш сильними у фізичному відношенні. Для багатьох воїнів служба в армії і на флоті є прекрасною школою оволодіння державною мовою, ознайомлення з національно-культурними цінностями.

Зрозуміло, що всі ці та інші позитивні зрушення в особистості воїна відбуваються не самопливом, не стихійно, а за ефективної напруженої бойової та гуманітарної підготовки, вмілого проведення виховної роботи, чіткої організації всієї служби.

Великий вплив на формування і розвиток особистості воїна має виховна робота, науково обумовлена система ідеологічної, політико-виховної та організаційної діяльності офіцерів із виховання особового складу, мобілізації його на успішне виконання навчальних і бойових завдань, на підтримання високої бойової готовності підрозділів, частин, кораблів, що гарантує своєчасний захист держави.

Кращі риси воїнів розвиваються та закріплюються на заняттях із бойової підготовки. У процесі виховної роботи у воїнів формуються високі моральні та бойові якості, необхідні для успішного виконання військового обов'язку.

Бойова підготовка є навчальною діяльністю, що поєднує в собі засвоєння воїном визначених загальних положень і практичного застосування їх у конкретних діях. У цьому закладені великі можливості виховного впливу всіх видів бойової підготовки особового складу.

Таким чином, психологічні властивості воїна мають

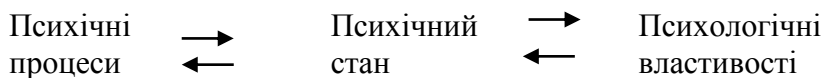

вирішальне значення в характеристиці індивідуальних якостей його особистості, до того ж ці властивості визначаються як біологічною природою людини, так і соціальними факторами (середовищем, вихованням, власною активною діяльністю), які є провідними у становленні особистості.

Розвиток військово-професійних здібностей воїна, формування необхідних рис характеру, врахування особливостей його темпераменту – найважливіші педагогічні завдання офіцерів на шляху до формування фахової спрямованості.

3.7 Психологічна сутність поведінки військовослужбовців, її нормативна і девіантна форма

Психічні стани займають проміжне місце між психічними процесами та психологічними властивостями особистості. Це форма психічної активності людини, конкретна реакція всієї нашої психіки на конкретну ситуацію, що склалася навколо нас. Це момент єдності статичності (психологічні властивості) та динаміки (психічні процеси: пізнавальні, емоційні, вольові) функціонування психіки людини.

Але межі між цими явищами розмиті й відносні, що створює певні труднощі під час вивчення психічних станів та в їх діагностиці. Психічний процес зумовлює виникнення відповідного стану. Наприклад, якщо воїн дуже часто переживає стан тривоги, можливе формування негативної риси характеру – тривожності.

Також психічний стан тісно пов'язаний з індивідуально-психічними особливостями воїна, оскільки характеризує психічну діяльність не загалом, а індивідуально. Наприклад, стан страху в одного воїна може виявлятися в заціпенінні, гальмуванні цілеспрямованої діяльності, а в іншого – в психічному збудженні.

Визначальним для психічного стану є ставлення особистості до чогось. Через ставлення до дійсності й до себе як суб'єкта цієї діяльності реалізується конкретний вияв психологічного світу людини.

У військовій психології цю проблему систематизовано і глибоко не вивчали, існує викладення окремих аспектів психічних станів за бойових обставин.

Англійський військовий психолог Н. Коупленд у книзі «Психология и солдат» чітко визначає сутність і роль морального фактора в сучасній війні, зазначає основні напрями роботи командирів щодо формування високого морального духу військ.

Поняття «**моральний дух**» і «**психічний стан**» Коупленд ототожнює і висловлюється так: «Про його існування було відомо тисячі років тому, але лише талановиті керівники були спроможні оцінити й використати його. Наполеон, певно, найкраще з усіх видатних полководців розумів значення морального стану військ. Він говорив, що «один солдат, який володіє високим духом, дорівнює трьом, які не мають цієї зброї».

Моральний або психічний стан є, на його думку, таємницею лише настільки, наскільки він невидимий та невідчутний. Це наймогутніша зброя, яка відома людині; більш могутніша, ніж найтяжчий танк, ніж наймогутніша артилерійська гармата, ніж найруйнівніша зброя. Високий психічний стан військ – це засіб, здатний перетворити поразку на перемогу. Армію не розбито, доки вона не

пройнялась усвідомленням поразки, бо поразка – це висновок розуму, а не фізичний стан.

Таким чином, глибоке розуміння і знання змісту психічного стану командирами забезпечує їм успіх у роботі з особовим складом підрозділів і частин.

Розглянемо більш конкретно поняття **«психічний стан»**. М. Д. Левітов визначає психічні стани так: «Цілісна характеристика психічної діяльності за певний період часу, що визначає своєрідність психічних процесів залежно від відображення речей і явищ дійсності та психічних властивостей особистості».

Отже, на основі цих визначень можна визначити, що психічний стан як психічне явище характеризується цілісністю, є конкретною реакцією особистості на зовнішні та внутрішні стимули, служить проміжною ланкою між її психічними процесами та психічними властивостями, безпосередньо пов'язаний із ними й на певному відрізку часу відображає ставлення до власних психічних явищ, характеризує своєрідність психічної діяльності, має певні часові межі.

Але в цих характеристиках відсутні два важливі моменти, що мають істотне значення для характеристики й уточнення поняття «психічний стан». Це:

– розуміння поведінки, що особливо яскраво виявляється за екстремальної ситуації, зокрема й у бойовій обстановці (від відваги до паніки);

– розгляд ситуації як основної причини, що спричиняє психічний стан. Отже, будь-який психічний стан є як переживанням (емоційна сфера психіки), так і діяльністю (пізнавальна і вольова сфери психіки).

Психічний стан можна визначити як певну єдність переживання й зовнішньої діяльності воїна, його дій, хоча тут зв'язок між поведінкою та станом не завжди безпосередній. Необхідно наголосити на такому моменті:

на виникнення будь-якого психічного стану безпосередньо впливає конкретна ситуація, тобто вони визначені зовнішніми впливами, зовнішніми обставинами, попереднім настроєм тощо.

Правильне розуміння цих аспектів виникнення та розвитку відповідних психічних станів допомагає офіцерові більш цілеспрямовано організувати власну роботу та життєдіяльність особового складу.

Ситуація – це система умов, що спонукають воїна до активної діяльності або сукупність обставин, створених у підрозділі для творчої, змістовної, цілеспрямованої життєдіяльності.

І останній аспект цієї проблеми: у виникненні будь-якого психічного стану істотну роль відіграє особистісний фактор; тобто індивідуально-психічні особливості кожного окремого воїна (природно-біологічні причини, особливості мотивації, почуттів, досвід, світогляд, вихованість тощо).

Таким чином, психічний стан – це відображення особистістю ситуації в динаміці психічної діяльності, що виражається в єдності поведінки та переживання на певному проміжку часу.

Основні ознаки психічного стану (рис. 3.2): цілісність, ситуативність, сталість у часі, єдність поведінки та переживання, зв'язок з особистісними якостями й психічними процесами.

Динаміка психічного стану складається з таких етапів: становлення, виникнення, перебіг, кульмінація, спад, зникнення.

Перебіг цих етапів залежить від динамічності нервової системи воїна, тобто різна динамічність зумовлює різний характер проходження психічних станів.

Рисунок 3.2 – Характеристика психічного стану

Цілеспрямованій роботі командира щодо управління психічними станами особового складу допомагає їх знання як основних виявів психічних процесів:

- стани емоційні – настрої, афекти, тривога тощо;
- стани вольові – рішучість, розгубленість тощо;
- стани пізнавальні – зосередженість, замисленість тощо (рис. 3.3).

Рисунок 3.3 – Основні вияви окремих психічних явищ у психічному стані

Розглянемо функції психічних станів. Психічний стан – це особлива психологічна категорія, яка об'єднує різні психічні явища.

Психічні стани так чи інакше характеризують психіку людини, визначають своєрідність різних психічних проявів і є ніби тембром психічної діяльності. Щодо психічних процесів психічний стан є засобом їх організації в певний період часу.

Основна функція психічних станів – урівноваження людини щодо замкненої системи із зовнішнім середовищем, що постійно змінюється, погодження з конкретними об'єктивними умовами, активна організація цієї взаємодії. Така взаємодія та злагодженість забезпечуються здатністю психіки людини набувати необхідного на даний момент стану.

Інтегровальна функція – функція регуляції всіх інших психічних явищ (процесів, властивостей і утворень). Урешті-решт, кінцевим результатом психічних станів є психічні утворення: знання, навички та вміння, які зазвичай мають безпосередній вплив на виникнення, перебіг і спад психічних процесів.

Отже, між процесами, властивостями та утвореннями існують зв'язки і взаємопереходи. У цьому виявляється цілісність психіки людини, а її психічний стан є єдиним цілим щодо інших компонентів психіки. Кожен компонент психіки є складовою психічного стану, має в ньому конкретне вираження. Знання цих закономірностей та їх урахування командиром у роботі з особовим складом допомагає йому якісніше вирішувати завдання, що стоять перед підрозділом.

Таким чином, ми робимо висновок, що психічний стан – цілісна характеристика психічної діяльності особистості, що фіксує момент стійкості та специфічності в перебігу різноманітних психічних процесів, форма

реагування, що відображає ставлення особистості до власних психічних явищ у визначений час за конкретних умов.

Основні напрямки роботи командира щодо формування та підтримання позитивного психічного стану

Як свідчить військова практика, у військовій діяльності психічні стани, особливо в бойовій обстановці (зокрема на війні), відіграють важливу роль.

Успішному вирішенню службових і бойових завдань сприяють певні психічні стани воїнів. Найважливішими з них є стан постійної бойової готовності, стан готовності до вирішення конкретних службових і бойових завдань мирного часу, стан бойової активності. Ці стани сприяють негайній перебудові всієї психіки воїна і швидкому його включенню у вирішення службових і бойових завдань без витрати енергії на подолання внутрішнього опору і напруги. За наявності таких станів воїн із самого початку навчань, бойових чергувань або бою діє з повною віддачею сил. Він відрізняється високою емоційно-вольовою стійкістю.

Рівні психологічної готовності різні: від бойового настрою – ситуаційної готовності (тимчасового психологічного стану, що виявляється лише в даній ситуації і щодо конкретного виду бойової і службової діяльності) до постійної внутрішньої готовності (стійкого особистісного стану, що виявляється в будь-який час, за будь-яких умов).

Зазначені психічні стани формуються в результаті:

– завчасної морально-психологічної підготовки військовослужбовців до сучасної війни, в процесі якої у військовослужбовців виховуються стійкі мотиви поведінки в бою: любов і відданість Батьківщині, ненависть до ворога, упевненість у командирах, у собі, в товаришах, а також

накопичується досвід емоційно-вольової поведінки в екстремальних умовах, закладається основа емоційно-вольової стійкості людини на війні;

– безпосередньої морально-психологічної підготовки до виконання майбутнього бойового завдання, в процесі якого активізуються виховані в мирних умовах мотиви поведінки і необхідні в даних умовах психічні стани, долаються негативні ситуативні мотиви і психічні стани. Безпосередня психологічна підготовка займає важливе місце в загальній підготовці воїнів і до вирішення службових завдань (чергувань, походів, учень, маневрів).

Морально-психологічна підготовка воїнів і колективів створює передумови для управління психічними станами особового складу в бою. Управління психічними станами воїнів і колективів – одна з центральних проблем керівництва військами в бою.

Підтримка позитивних психічних станів пов'язана з подоланням ряду негативних психічних станів воїнів і колективів на різних етапах їх діяльності.

Існує певна закономірність у динаміці психічних станів військовослужбовців. Відомо, що навіть найпідготовленіша людина і колектив (що володіє потрібними знаннями, досвідом, навичками, якостями, морально-політичними мотивами тощо) може бути в стані готовності або неготовності до конкретних службових і бойових дій.

Звертають на себе увагу, наприклад, поворотні пункти (критичні крапки), в яких у зв'язку з переходом від одних бойових дій (службових завдань) до інших із неминучістю виникає зміна або яскравий прояв типових психічних станів воїна, в динаміці психічних станів воїна можна виділити три істотні періоди: підготовку до виконання службових і бойових завдань; бойові дії, навчання і походи; закінчення бойових дій і виконання службових завдань.

Напередодні бою, виконання відповідального службового завдання воїн може переживати стан тривожного очікування. У цьому стані відбувається завчасне налаштування людини на майбутні умови служби і бою. Очікування може бути різним за психологічним змістом. Воно виявляється у вигляді підйому, ентузіазму, передбойової апатії, невпевненості, боязні за своє життя, тривоги за результат бою і за особисту долю. Стан людини в момент тривожного очікування характеризується підвищеною напруженістю (стресом).

Основними джерелами і причинами напруженості є: небезпека, що створює загрозу життю; відповідальність за виконання завдання; стислість і невизначеність інформації, що надходить; дефіцит часу на ухвалення рішень і дій; надмірна емоційна збудливість, уразливість і низька емоційна стійкість окремих воїнів; невідповідність рівня розвитку військово-професійних якостей вимогам, що ставляться даною військовою діяльністю і боєм до особи; психологічна невідповідність до виконання конкретного завдання воїна і колективу; невпевненість у надійності зброї; соціальна ізоляція (дії у відриві від колективу, своїх головних сил, перебування в ізольованих сховищах) та ін.

Види і форми напруженості різні. Існує напруженість, яка тонізує діяльність воїна, загострює його сприйняття, мобілізує мислення, підвищує активність.

Запобігання і подолання надмірної напруженості (гіперстресу) досягається ознайомленням воїнів із характером виконання майбутнього бойового завдання і можливими труднощами, цілеспрямованою виховною роботою напередодні навчань і бойових дій; недопущенням зайвого «накачування» підлеглих перед виконанням відповідального завдання; «пожвавленням» досвіду емоційно-вольової поведінки, накопиченого в минулому; відпрацюванням до автоматизму основних компонентів майбутньої діяльності;

упевненою та спокійною поведінкою командирів і начальників напередодні виконання поставленого завдання; забезпеченням звичайної зайнятості особового складу напередодні пуску ракет, стрільб, навчань, бою (відрив окопів, перевірка справності матеріальної частини, поповнення боєприпасів та ін.), що сприяє перемиканню уваги воїнів зі своїх переживань на справи колективу; дозуванням легких фізичних навантажень; підтриманням безперебійного зв'язку й особистих контактів із підлеглими і колективами, припиненням випадків неорганізованості, розхлябаності, поширення чуток та ін.

Перехід від підготовчого етапу до виконання бойового завдання пов'язаний із подоланням у воїна стану ригідності (*rigidus* – негнучкість, заціпенілість – лат.), в якому виявляється інертність психіки людини, що виникає в результаті стереотипності її поведінки, тяжіння до завчених операцій, форм і способів дій. Ригідність як сповільнене перемикання психіки може здійснити на діяльність воїна негативний вплив, істотно знизити гнучкість поведінки, утруднити адаптацію його до умов обстановки, що змінюються.

Основною умовою подолання ригідності у воїнів є тренування їх у складних умовах, що швидко змінюються, проведення навчань і занять на незнайомій місцевості і в різних кліматичних умовах. Проте водночас необхідно враховувати, що такі тренування, здійснювані без поступового ускладнення, можуть дати не лише позитивний, а й негативний ефект: одноманітне відпрацювання дій починає обтяжувати воїна, спричиняє стомлюваність, роздратування та інші негативні емоції і стани. Цього не трапиться, якщо додержуватися таких правил: вводити складні ситуації не лише в умови діяльності, а й в її компоненти (операції, дії), перед початком тренувань максимально активізувати позитивні мотиви у воїна,

своєчасним заохоченням допомогти йому приглушити в собі негативні емоції, спонукати його набратися терпіння і з повною віддачею знову і знову шліфувати свої дії.

На етапі виконання бойового завдання важливе значення має підтримання у воїнів і колективів стану бойової активності, високого психологічного підйому, патріотичної піднесеності. Величезну роль у бою відіграють також стани зібраності, пильності, рішучості, бойового збудження, підйому, ентузіазму, спаяності і згуртованості колективу, готовності до самопожертви. Для всіх цих станів характерні: загострення відчуттів патріотизму, обов'язку, відповідальності, ненависті до ворога, прагнення активне, рішуче, з повною віддачею сил виконати бойове завдання і вести боротьбу до кінця; гранична мобілізація всіх сил і можливостей за найбільш оптимального рівня емоційної і вольової напруги і якнайкращого проходження всіх психічних процесів; високий ступінь стійкості до перешкод стосовно зовнішніх і внутрішніх впливів, що несприятливо діють; уміле довільне управління своїми думками, відчуттями, діями і поведінкою в нескінченно складних, мінливих, повних несподіванок і небезпек умовах бою.

Після бою залежно від його результату воїни переживають різні психічні стани: глибокої задоволеності успішним виконанням бойового завдання, високого підйому морального духу і готовності продовжувати боротьбу, самовпевненості, самозаспокоєності, зниження пильності і боєготовності, втоми, після бойової апатії, після бойової ейфорії (надмірної радості перемоги, що притупляє розум і пильність воїна) та ін.

Морально і психологічно нестійкі люди за невдалого результату бою можуть перебувати довгий час у стані глибокої фрустрації.

Фрустрація – складний психічний стан, що об'єднує в собі тривогу, безнадійність й апатію, приреченість і депресію,

виникає зазвичай у зв'язку з духовними зривами, невдачами в досягненні наміченого. У бою такий стан чреватий втратою здатності до опору.

За будь-якого результату бою з командира не знімається відповідальність за підтримання оптимальних станів і попередження негативних післябойових станів.

У разі невдалого результату бою для подолання негативних станів необхідно розкрити дійсні причини поразки і довести їх до особового складу. З урахуванням причин зриву провести ретельний розбір подій, по-новому організувати підготовку воїнів до виконання майбутнього завдання. За невдач пасивність у післябойовій діяльності особового складу може посилити їх негативний духовний настрій. Основні засоби попередження його – активна діяльність із підготовки до ведення бойових дій і усунення причин невдач, супроводжувані ефективним психологічним впливом.

Після вдалого бою особливу увагу необхідно звернути на недопущення спаду бойового підйому, прояву самозаспокоєності. З цією метою необхідно показати можливі напрями появи нової небезпеки, організувати роботи з удосконалення позицій, роз'яснити шкідливість самозаспокоєності і недисциплінованості людей, навести приклади з минулого досвіду, зайняти особовий склад роботою з підготовки до виконання нового завдання.

Отже, дещо узагальнимо, яким же чином командир може впливати на механізми виникнення позитивних психічних станів?

Першим напрямом роботи командира щодо формування позитивного психічного стану є створення здорового морально-психологічного клімату в підрозділі. Створити оптимальну ситуацію для воїнів – це означає сформувані належні умови для їх життєдіяльності.

Другий напрям – знання індивідуально-психічних

особливостей підлеглих та їх оптимальне урахування в своїй службовій діяльності. Для чого необхідно враховувати цей фактор? Оскільки зовнішні впливи (у нашому випадку це відповідна ситуація) завжди діють лише опосередковано через внутрішні умови (індивідуально-психічні особливості воїна), то воїни по-різному реагують на зовнішні подразники.

Третій, дуже важливий, напрямок роботи командира щодо управління виникненням психічних станів, – допомогти воїнам знайти «особистісний смисл» у військовій службі, який є «системостворювальним фактором», тобто який дає можливість об'єднувати в цілісну функціонально-динамічну систему різні психічні особливості воїна. Особистісний смисл – одна з основних складових свідомості воїна і визначає зміст його діяльності (найвища його форма розвитку – це стійка військово-професійна спрямованість). Якщо служба у воїна не викликає суперечних почуттів, він краще переносить її труднощі, а також постійно прагне до вдосконалення і самовдосконалення в ній.

Важливими напрямками роботи командира підрозділу щодо утворення та підтримання позитивного психічного стану є оптимізація процесу спілкування між військовослужбовцями та його гуманізація, а також ефективна організація бойової підготовки в підрозділі. Особливості військової служби, довготривале сумісне перебування воїнів потребують від командирів приділяти особливу увагу цим напрямкам роботи. Власне, нестатутні взаємовідносини між військовослужбовцями, негативні традиції, які створюють нездорову морально-психологічну атмосферу та нездоровий соціально-психологічний клімат у підрозділі, свідчать про актуальність і необхідність такої роботи командира. Тому необхідно цілеспрямовано формувати та згуртовувати військовий колектив,

основними психологічними показниками якого є згуртованість і стресостійкий оптимістичний соціально-психологічний клімат у підрозділі.

Наступним важливим аспектом створення здорової морально-психологічної атмосфери, доброю настрою є особистий приклад командира, його оптимістичний психічний стан. По-перше, все це впливає на ефективність власної діяльності та, по-друге, безпосередньо формує психічний стан підлеглих. Особливо важливе значення психічний стан командира має в бойовій обстановці.

Таким чином, ми бачимо, що цілеспрямована та змістовна робота офіцера неможлива без вивчення, аналізу основних проявів психічних станів підлеглих. У цьому йому допомагає знання методів вивчення психічних станів. Наприклад, існують такі прийоми та засоби вивчення психічних станів: спостереження за поведінкою і діяльністю суб'єкта; тестування; словесний звіт досліджуваного; вивчення продуктів діяльності; природний та лабораторний експеримент тощо.

Обов'язок командирів – підтримувати позитивні психічні стани у воїнів і колективів у бою, вселяти підлеглим упевненість у перемозі, твердо управляти військами, уміло стимулювати бойове збудження, правильно інформувати підлеглих про розвиток подій.

Сутність паніки та причини її виникнення

У військовій психології під панікою розуміють певний емоційний стан (емоційне потрясіння, збентеження, жах тощо, які виникають у масі воїнів або окремого воїна), різновид поведінки натовпу внаслідок дефіциту або надлишку інформації. Сам термін «паніка» походить від імені грецького бога Пана, покровителя пастухів, пасовищ і стад, який викликав своїм гнівом

«шаленство» останніх, що під його впливом кидалися у вогонь чи в прірву. Безпосереднім приводом до паніки стає певна ситуація, шокуючий стимул, що перериває звичні форми поведінки. Ця ситуація може бути реальною або уявною.

Аби паніка виникла, ця ситуація повинна бути або дуже інтенсивною, або зовсім невідомою раніше, тобто такою, щоб викликати зосередженість уваги на собі. Перша реакція на такий стимул – потрясіння і сприйняття ситуації як кризової. У такій ситуації індивід вдається до неврівноважених і покvapливих спроб інтерпретувати подію в межах власного досвіду або пригадує аналогічні ситуації з досвіду інших.

Відчуття гостроти, необхідності швидкого прийняття рішення заважає логічному осмисленню кризової ситуації і викликає страх. Якщо перший страх не придушено, реакція загострюється. Переляк одних позначається на інших, що підсилює загальну паніку. Отже, паніка виникає і виявляється як індивідуально-психічне явище у формі страху, а в критичній бойовій обстановці – відразу у формі панічного жаху і як масового, групово-психічного. Водночас індивідуальний страх первинний, він є передумовою, ґрунтом для групового потрясіння та паніки. Зі свого боку, панічний стан пригнічує, діє на більш стійких членів підрозділу.

Під час паніки починають одночасно діяти кілька соціально-психологічних механізмів впливу на поведінку людини. Ситуація паніки завжди супроводжується зараженням і навіюванням. Вона може виникати як у малих військових підрозділах, так і у великих військових з'єднаннях і об'єднаннях.

Наприклад, український психолог В. О. Моляко, розглядаючи психологічні наслідки чорнобильської катастрофи, виділяє такі умови виникнення будь-якої

паніки:

- наявність шокуючого стимулу;
- дефіцит інформації про подію (особливо інформації достовірної) і водночас надлишок неперевіреної інформації з неофіційних джерел.

Люди, які були охоплені панікою, виявляли такі особливості поведінки:

- неадекватну оцінку ситуації (перебільшення небезпеки), прагнення врятуватися втечею;
- посилену метушливість, хаотизм поведінки або, навпаки, її загальмованість;
- погіршення дисципліни, працездатності;
- пошук заспокійливих засобів (наприклад, алкоголю);
- прагнення одержати інформацію.

Реагування воїнів на різні бойові ситуації, якщо вони психологічно не підготовлені, може закінчуватися панікою. Тому дуже важливою є відповідь на запитання: як запобігти й покласти край паніці, якщо вона розпочалася?

По-перше, необхідно добре знати сутність, причини виникнення та посилення паніки. Ці причини можна об'єднати трьома групами:

- фізіологічними;
- психічними;
- соціально-психологічними.

До фізіологічних причин належать явища, які спричиняють виникнення умов, що фізично ослаблюють воїнів. Це, зокрема, втома, депресія, тривале безсоння, психічне потрясіння внаслідок довгого перебування в небезпечній ситуації, гнітючого чекання супротивника тощо. Кожна з цих причин серйозно ослаблює емоційно-вольову сферу військовослужбовця, його здатність швидко і правильно оцінювати бойову ситуацію.

До психічних причин належать такі психічні явища,

як раптовість, сильне здивування, невпевненість, почуття ізоляції, усвідомлення безсилля перед безпекою, недостатнє знання військової справи, незадовільне володіння зброєю і бойовою технікою, неспроможність вміло діяти на полі бою, незнання супротивника (його тактики дій та характеристик бойової техніки) тощо.

До соціально-психологічних причин належать:

- відсутність згуртованості військового підрозділу;
- втрата довіри воїнів до командирів;
- дефіцит або надлишок інформації, що посилює напруження;
- бездіяльність;
- відсутність організованості та порядку, втрата управління в бою;
- наявність негативних тенденцій у морально-психологічному кліматі та психології військового колективу тощо.

Ці причини також спричиняють зменшення можливостей раціонально та правильно оцінювати бойову ситуацію.

По-друге, ще в мирний час необхідно провадити цілеспрямовану психологічну підготовку особового складу до подолання труднощів сучасної війни та ефективної дії на полі бою. Характер труднощів, що долає воїн в умовах сучасного бою, зміст конкретної військової спеціальності та коло службових обов'язків у бою повинні визначити зміст цієї підготовки.

По-третє, один із основних попереджувальних прийомів – це організація ефективного управління підрозділом у бою з одночасним формуванням в особового складу довіри до командирів. Не менш важливі для запобігання паніці такі фактори: знання воїнами своїх функціональних обов'язків, обставин, причин бойової ситуації, можливість одержання достовірної інформації

про них; знання супротивника, його дій і тактики; вміння управляти своєю поведінкою в екстремальних ситуаціях тощо.

По-четверте, коли паніка виникла, покласти їй край може лише рішуча й інтенсивна дія командирів, яка виведе воїнів із ситуації шоку чи потрясіння. Водночас необхідно мати на увазі, що панічна маса за психічним станом і діями воїнів неоднорідна.

Загальні заходи щодо попередження та припинення паніки в бою такі:

- усунення впливу причин паніки;
- ізоляція джерела паніки;
- недопущення передумов виникнення паніки.

По-п'яте, в підрозділах, де воїни пережили паніку, необхідно вести цілеспрямовану роботу з ліквідації її наслідків. Вона повинна розпочинатися відразу ж після інциденту, оскільки паніка є своєрідною кризою в психології військового колективу, що залишає нездоровий слід, ослаблює психічну стійкість підрозділу в подальших бойових діях.

У зв'язку з цим такий підрозділ доцільно використовувати лише після відповідної «оздоровчої роботи», яку проводять за такими напрямками, як:

- виявлення осіб, які проявили психічну нестійкість, і усунення їх із підрозділу;
- проведення часткової або повної перестановки особового складу, переформування підрозділу;
- введення в підрозділ нового поповнення;
- допомога особовому складу щодо усвідомлення випадку паніки та подолання її наслідків;
- цілеспрямована виховна робота щодо оздоровлення морально-психологічної атмосфери в підрозділі;
- змістовна бойова підготовка тощо.

Отже, знання причин психічних станів і уміння виявляти їх допомагає командирам (начальникам) керувати особовим складом, виховувати військовослужбовців, усебічно готувати їх до успішного ведення бойових дій.

3.7.1 Основні форми і характеристика девіантної поведінки

Відхильна (девіантна) поведінка – це насамперед якась форма поведінки особи, отже, їй властиві всі основні властивості людської поведінки, з розгляду яких ми і почнемо свій аналіз. Предметом навчальної дисципліни «Військова девіантологія» є вивчення причин та закономірностей виникнення, функціонування і розвитку девіантної поведінки військовослужбовців, чинників, які впливають на її формування та основні форми і методи діагностичної та превентивної роботи.

У психології термін «поведінка» широко використовується для позначення вигляду і рівня активності людини, разом із такими її проявами, як діяльність, споглядання, пізнання, спілкування. Наукові уявлення про людську поведінку отримали особливо бурхливий розвиток на початку ХХ ст., з того часу, коли її оголосили предметом психологічної науки. Спочатку під поведінкою розуміли будь-які зовні спостережувані реакції індивіда (рухові, мовні), що функціонують за схемою «стимул – реакція». У міру накопичення практичних даних розуміння природи людської поведінки все більше заглиблювалося.

Сучасне розуміння поведінки виходить далеко за рамки сукупності реакцій на зовнішній стимул.

Так, у психологічному словнику поведінка визначається як «властива живим істотам взаємодія зоточенням, опосередкована їх зовнішньою і внутрішньою активністю». Під зовнішньою активністю людини розуміють будь-які зовнішні прояви: рухи, дії, вчинки, вислови тощо. Внутрішніми складовими поведінки вважаються: мотивація і цільовизначення, емоційні реакції, процеси саморегуляції.

У подальшому обговоренні під поведінкою ми розумітимемо процес взаємодії особи із середовищем, опосередкований індивідуальними особливостями і внутрішньою активністю особи, такий процес, що має форму переважно зовнішніх дій і вчинків.

Маючи визначення, спробуємо виділити основні ознаки реальності, що вивчається. Однією з найбільш істотних властивостей людської поведінки є те, що вона соціальна за своєю суттю – вона формується і реалізується в суспільстві. Іншою важливою особливістю поведінки людини є її тісний зв'язок з мовною регуляцією. В цілому поведінку особи відображає процес її соціалізації – інтеграції в соціум. Соціалізація зі свого боку припускає адаптацію до соціального середовища з урахуванням індивідуальних особливостей.

Адаптація – це процес пристосування особи до оточуючих умов, який проявляється в забезпеченні умов, що сприяють реалізації його потреб, бажань, життєвих цілей. За співвідношенням процесів адаптації – індивідуалізації, а також за позицією особи в соціумі, **можна виділити такі варіанти соціальної адаптації:**

- радикальну адаптацію – самореалізація через зміну особою існуючого соціального світу;
- гіперадаптацію – самореалізація через вплив особи на соціальне життя за допомогою її наддосягнень;

- гармонійну адаптацію – самореалізація особи в соціумі за допомогою орієнтації на соціальні вимоги;
- конформістську адаптацію – пристосування за рахунок придушення індивідуальності, блокування самореалізації;
- девіантну адаптацію – самореалізація за допомогою виходу за існуючі соціальні вимоги (норми);
- соціально-психологічну дезадаптацію – стан блокування процесів самореалізації й адаптації.

За будь-якого варіанту соціалізації поведінку конкретної людини можна описати, використовуючи загальні характеристики поведінки:

- мотивованість – внутрішня готовність діяти, що направляється потребами і цілями особи;
- адаптивність – відповідність провідним вимогам соціального середовища;
- автентичність – відповідність поведінки індивідуальності, його природність для даної особи;
- продуктивність – реалізація свідомих цілей;
- адекватність – узгодженість із конкретною ситуацією.

Не менш важливими є такі ознаки поведінки особи, як:

- рівень активності (енергійність та ініціативність);
- емоційна виразність (сила і характер афектів, що проявляються);
- динамічність (темп);
- стабільність (постійність проявів у різний час і в різних ситуаціях);
- усвідомленість (розуміння своєї поведінки, здатність пояснити його словами);
- довільність (самоконтроль);
- гнучкість (зміна поведінки у відповідь на зміни середовища).

Відхильна (девіантна) поведінка особи – це поведінка, яка не відповідає загальноприйнятим або офіційно встановленим соціальним нормам. Інакше кажучи, це дії, що не відповідають існуючим законам, правилам, традиціям і соціальним установкам.

До основних видів девіантної (відхильної) поведінки військовослужбовців належать:

- агресивна поведінка;
- делінквентна (антисоціальна) протиправна поведінка;
- залежна поведінка;
- суїцидальна поведінка.

Можна сказати, що всі розглянуті характеристики родового поняття «поведінка» повною мірою поширюються і на такий його різновид, як «відхильна» поведінка особи.

Норми в психології

Поняття норми є вихідним для вивчення будь-яких відхилень. Оскільки, за визначенням, відхильна (девіантна) поведінка – це поведінка, що відхиляється від соціальних норм, то останні заслуговують на спеціальний розгляд.

Однією з основних умов існування будь-якої системи є її здатність підтримувати стан якоїсь рівноваги.

Історія людства наводить переконливі приклади того, що безлад неминуче переходить у руйнування, і, навпаки, прагнення до впорядкування і узгодження може бути гарантією існування суспільства і життя взагалі. Норми є тим механізмом, який утримує суспільну систему в стані життєздатної рівноваги в умовах неминучих змін. У суспільстві одночасно співіснують різні нормативні субкультури – від наукових до кримінальних. У цілому поняття норми є достатньо дискусійним. У перекладі з латинської мови «норма» – правило, зразок,

розпорядження. У природних і суспільних науках норму розуміють як межу, міру допустимого для збереження і зміни систем.

Соціальні норми є одним із видів існуючих норм (разом із технічними, біологічними, естетичними, медичними тощо). Специфічною особливістю соціальних норм є те, що вони регулюють сферу взаємодії людей. Соціальна норма – сукупність вимог і очікувань, які висуває соціальна спільність (група, організація, клас, суспільство) до своїх членів з метою регуляції діяльності і відносин.

Соціальна норма закріплює інтервал дозволеної або обов'язкової поведінки людей, що історично склався в конкретному суспільстві, а також соціальних груп і організацій. На відміну від природно-наукової соціальна норма може відповідати і не відповідати об'єктивним законам розвитку. В останньому випадку аномальна сама норма (як, наприклад, закони тоталітарного суспільства) і нормальні відхилення від неї. Унаслідок цього соціальні відхилення можуть бути не лише негативними, такими, що порушують функціонування системи, а й позитивними і такими, що стимулюють її прогресивний розвиток, наприклад у формі наукової і художньої творчості.

За всієї різноманітності проявів соціальні норми мають такі основні властивості: об'єктивність, історичність, універсальність, схематичність, безумовність. Ці властивості означають, що норма є історично виробленим, узагальненим соціальним розпорядженням, обов'язковим для виконання з боку всіх людей і в будь-якій ситуації.

Особливий інтерес викликає така властивість соціальної норми, як її відносність і динамічність. Історія рясніє прикладами різних культурних ставлень для одного і того самого явища. Так, вимоги до зовнішнього вигляду

людини, найяскравіше виражені в моді, змінюються буквально на наших очах. Інший яскравий приклад – радикальні зміни в статевої поведінці жінок у низці країн. Перелічені властивості соціальних норм нерідко породжують в індивідуальній свідомості негативні відчуття – від простого нерозуміння до відкритого протесту. Конфлікт між інтересами особи і репресивною природою норм дещо згладжується процесами гуманізації. У сучасних розвинених державах наголошується тенденція посилення лояльності суспільства до проявів індивідуальності.

У цілому, не заважаючи на відносність і внутрішню суперечність, соціальні норми відіграють значну регулятивну роль у житті будь-якого суспільства. Вони створюють нормативно-схвальне поле діянь, бажаних для даного суспільства зараз, тим самим орієнтуючи особу в її поведінці. Вони виконують функцію контролю з боку суспільства, служать зразком, інформують, дозволяють оцінювати поведінку, прогнозувати її. Як би не ставилися до них люди, норми існують і безперервно діють.

Соціальні норми можуть утворюватися стихійно (наприклад, у вигляді традицій) або цілеспрямовано (наприклад, у формі законів, офіційних розпоряджень або заборон). Існує ще один шлях – наукового визначення норми.

У психології для наукового визначення поняття «норма» використовуються різні способи. Найбільш простий і поширений – негативний підхід. Відповідно до нього нормальна (або здорова) людина – та, у якій відсутні аномалії.

Позитивний підхід, навпаки, спрямований на виявлення зразка з бажаними якостями. Для отримання еталону (умовної групи людей без аномалій) найчастіше застосовують методи математичної статистики.

Статистична норма є середнім показником. Це те, що властиво більшості (не менше чим половині) людей у популяції. Водночас «усереднювання» людей породжує немало казусів і проблем.

Інша, критерійна, норма ґрунтується на соціально-нормативному критерії. Вона існує переважно у формі вимог (завдань) різного ступеня складності. Наприклад, «хорошим» громадянином може вважатися людина, що додержується норми закону, а «нормальним» працівником є той, хто добре справляється з професійно-кваліфікаційними вимогами. Інший варіант критерійно-орієнтованих норм – це шкільна програма. Відповідно до освітніх стандартів (вимогами до знань і умінь) усі учні умовно поділяються на тих, що «справляються» з нею і «не справляються», тобто неуспішних.

Нарешті, норма може бути ідеальною – у вигляді узагальнення позитивних якостей видатних представників людства, що забезпечують його прогресивний розвиток. Вбираючи в себе кращі риси «чудових» людей, ідеальна норма є переважно формою ідеалів – зразків для наслідування, що надихають. Ідеали, незважаючи на віддаленість, що здається, від реальності, відіграють надзвичайно важливу роль у регуляції поведінки людини і життя суспільства. Думка, що позитивні ідеали найбільшою мірою, ніж що-небудь інше, забезпечують духовне здоров'я особи, сягає корінням в історію людства.

Ще видатний мислитель античності Платон стверджував, що люди живуть у світі ідей, які керують їх поведінкою. Ідеї утілюють у собі незмінну суть усіх речей. Ідеї одночасно є ідеалами. У цілому ж ідеали, за Платоном, – абсолютний і загальнозначущий фундамент норм.

Ідея тісного зв'язку «нормальності» людини з його добродіянням пронизує всю людську культуру. Еріх Фромм називав чесною відповідальністю людини щодо свого

існування, а пороком – безвідповідальність. Мета людського життя, за Е. Фроммом, необхідно розуміти як розкриття всіх своїх сил відповідно до законів своєї природи.

Засновники психоаналізу вважають, що нормальність і аномальність кожної людини формально визначаються ступенем переважання в її особі того або іншого ідеального типу. В цьому разі термін «ідеальний» має інше значення і означає один із декількох варіантів абстрактних типів особи, прийнятих у науці за орієнтири.

Соціальні норми можуть мати різноманітні форми і зміст. Норми можуть бути формалізовані – записані у вигляді законів, правив, інструкцій. Але набагато частіше вони існують у таких формах суспільної свідомості, як народні традиції, соціальні установки, громадська думка. Різні види норм тісно взаємозв'язані.

За сферою регульованих відносин виділяють такі основні групи соціальних норм: духовно-етичні, морально-етичні, правові, організаційно-професійні.

Носіями етичних (духовних) норм є самі люди, а також такі соціальні інститути, як сім'я, релігійні конфесії, громадські організації. Духовно-етичні норми існують у різних формах. Це насамперед загальнолюдські цінності, наведені у світових релігіях, художній культурі і науковій думці. Також це народні традиції і звичаї, міжнародні конвенції і декларації.

У ряді випадків духовно-етичні норми зливаються в єдине з морально-етичними нормами. Морально-етичні норми – це очікування-розпорядження певної соціальної групи (реальної або номінальної) щодо її членів. Носіями морально-етичних норм є конкретні соціальні об'єднання, їх лідери і керівники. Норми даного вигляду зазвичай текстуально не закріплені. Хоча бувають і винятки, наприклад російський Домострой. Етичні норми можуть бути прямим наслідком етичних цінностей, але можуть і

суперечити їм, що має місце, наприклад, у випадках корпоративної етики або законів асоціальних груп.

Групові норми нерідко породжують стереотипи і забобони, наприклад расові або етнічні. У разі стереотипів мислення представлення людини можуть бути застарілими, застиглими або вузькими. Стереотипи можуть відігравати позитивну роль, наприклад сприяючи економічності мислення. Але набагато частіше вони перешкоджають поведінці, адекватній конкретній ситуації. Забобони і зовсім є наслідком спотвореного сприйняття, що істотно посилюється наявністю вираженого афектного компонента.

Правові норми, будучи різновидом соціальних норм, безумовно, конкретніші. Вони закріплені в основних документах держави (конституція, кримінальний кодекс, цивільний кодекс). Ці норми регулюються всією державною системою (законотворчі інститути, уряд, правоохоронні органи). Протиправна поведінка, по суті, спрямована на дестабілізацію порядку – основи соціального життя, а не лише на утиск інтересів окремої постраждалої людини. Тому цей вид поведінки, що відхиляється, сьогодні розглядають як один із найбільш небезпечних для суспільства.

Організаційно-професійні норми регулюються посадовими інструкціями, правилами внутрішнього розпорядку, професійними традиціями.

Як наголошувалося вище, на цей час можна говорити про появу нового вигляду соціальної норми – індивідуальної. Індивідуальна норма, пов'язана з визнанням цінності кожної особи, починає відігравати все більшу роль у житті суспільства, що виявляється в гуманізації суспільної свідомості в цілому. Сьогодні у ряді культур права особи, її самоцінність зрівняні із суспільними інтересами.

Для психології особливо важливе питання про механізми впливу соціальних норм на особу. Будучи соціальними феноменами, соціальні норми інтериоризуються

у внутрішній світ особи впродовж всього життя. Особливо інтенсивно це відбувається на ранніх етапах розвитку дитини в сім'ї.

Людина переживає соціальні установки як особисте ставлення до чого-небудь, як значення об'єкта (явища) для даної особи – її особистий сенс. Установки відображають зв'язок між об'єктом і його оцінкою. Тим самим вони формують готовність людини до певного виду соціальної поведінки.

У диспозиційній концепції регуляції соціальної поведінки виділяються 4 рівні соціальних установок:

- прості ситуативні поведінкові установки;
- соціальні установки, що діють на рівні малих груп і в звичних ситуаціях;
- диспозиції, в яких фіксується загальна спрямованість інтересів особи щодо конкретної сфери соціальної активності;
- система вищих ціннісних орієнтацій особи, що регулюють цілісність її соціальної поведінки і діяльності.

На особовому рівні утворюється суб'єктивна ієрархія соціальних установок відповідно до психологічної значущості об'єктів для конкретної людини. Особовий сенс може не збігатися з соціальним значенням. Наприклад, для однієї людини сенсом життя і вищою цінністю є створення сім'ї і виховання дітей, а для іншої головне – кар'єра. За концепцією В. А. Ядова, такі диспозиції за критерієм суспільної значущості об'єктів відносять до другого і третього рівнів, а за суб'єктивними особовими критеріями вони виявляються вищими за своїм значенням для індивіда.

Через відмінності в цінностях люди істотно відрізняються за мотивами і стилями поведінки. Наприклад, цінності можуть бути орієнтовані на виживання, отже, зусилля людей будуть спрямовані на забезпечення фізичної і матеріальної безпеки. Іншим орієнтиром у житті людини може бути громадська думка, що відповідно породжує

прагнення належати до групи, наслідувати або добиватися успіху. Нарешті, можлива орієнтація на свої внутрішні потреби, яка симулюватиме активність однією з таких форм: пошук своїх відмінностей від інших людей, експериментування, захоплення, творчість, зацікавленість проблемами суспільства і служіння йому.

Таким чином, соціальні норми створюють установки особи, які зі свого боку формують диспозиційну поведінку.

Ми розглянули загальну характеристику соціальних норм. Нагадаємо, що під тим, що відхиляється, розуміють поведінку, що відхиляється не від усякої соціальної норми, а лише від найбільш важливої, невиконання якої дійсно загрожує благополуччю людини або суспільства. Тому поведінку конкретної людини часто важко оцінити з погляду її нормативності. Необхідно відзначити, що хоча соціальні норми і відображають інтереси більшості людей, але в ряді випадків вони можуть використовуватися на користь окремих груп (наприклад, через ЗМІ), що саме відображає внутрішню суперечність між об'єктивною природою соціальної норми та її суб'єктивністю.

Соціальні відхилення

Термін «девіантна поведінка» використовується не лише для позначення дій конкретної людини, а й для опису певних соціальних явищ. Якщо в першому випадку йдеться про «поведінку особи, що відхиляється», то в другому – про «соціальне відхилення». Ці терміни нерідко ототожнюються, що викликає необхідність їх розмежування.

Соціальні відхилення – це порушення соціальних норм, що характеризуються певною масовістю, стійкістю та поширеністю. Маються на увазі такі негативні масові соціальні явища, як пияцтво, злочинність, бюрократизм, релігійний та ідейний фанатизм, тоталітаризм й ін.

Необхідно зазначити, що між двома полюсами – «соціально-схвалювані явища» і «соціальні відхилення» – лежить широке коло явищ, нерегульованих соціальними нормами. Це можуть бути як позитивні процеси (наприклад, творчість), так і явища з можливими негативними наслідками (наприклад, масове куріння). У той самий час різноманітність відхилень перевищує різноманітність норм.

Питання про наслідки соціальних відхилень неоднозначне. Об'єктивна шкода явища і його суб'єктивна оцінка у ряді випадків не збігаються. Наприклад, висловлюється думка, що злочини без жертви взагалі необхідно декриміналізувати, тобто виключити з кримінального права. Особливо важко оцінити ступінь збитку від «граничних» форм асоціальної поведінки і легких форм залежної поведінки, наприклад, проституції, сексуальних адикцій, вживання легких наркотиків. У кожному суспільстві є прихильники як легалізації даних явищ, так і їх заборони.

Соціальні відхилення мають такі ознаки: історично детермінована; негативні наслідки для суспільства; відносно масовий і відносно стійкий характер у часі. Соціальні відхилення характеризуються спрямованістю і змістом. Суспільство протиставляє соціальним відхиленням організовані способи боротьби з ними: правові, економічні, моральні санкції.

У ряді випадків соціальні відхилення мають скороминущий характер. Приклади скороминущих соціальних відхилень: речова спекуляція, шлюб за розрахунком, дисидентство.

Паралельно з цим змінюються заходи суспільної дії щодо соціальних відхилень. Так, за законами дореволюційної Росії передбачалися і релігійно-етичні, і правові санкції проти пияцтва, наркоманії, самогубств. У разі самогубства заборонявся традиційний церковний обряд поховання,

покійного не ховали на загальному кладовищі, його волевиявлення (заповіт) визнавалося юридично недійсним, у разі ж невдалої спроби самогубства суїцидентові загрожував тюремний термін.

На сьогодні відношення суспільства до поведінки його членів стає все більш і більш ліберальним. Одним із підтверджень радикальних змін є відміна страти в деяких державах.

Соціальні відхилення кількісно і якісно характеризуються рівнем, структурою і динамікою.

Рівень (коефіцієнт) відхилення визначається як кількість офіційно зареєстрованих проявів даного відхилення щодо кількості населення (частіше на 100 тис. чоловік). Він істотно розрізняється в різних країнах і в різні роки, оскільки залежить від сукупності чинників: соціально-економічного, політичного, етичного та ін. Динаміка відхилення – це показник зміни рівня і структури всього масиву явища, що вивчається, за певний час.

На думку фахівців, в Україні в цей час спостерігаються наступні тенденції. Збільшилася частка тяжких і особливо тяжких злочинів. Різко посилилася корислива мотивація протиправної поведінки. Роста підліткова злочинність. Продовжується зрощення організованої злочинності з легальним підприємництвом і з державним апаратом.

Разом з рівнем і динамікою соціальних відхилень широко обговорюється питання про їх функції. Наприклад, організована злочинність може забезпечувати незаконним шляхом об'єктивні потреби, що не задовольняються належною мірою офіційними соціальними інститутами. В цілому функціями соціальних відхилень можуть бути: інтеграція групи, формування морального кодексу суспільства, вираз соціального протесту і вихід агресивних тенденцій, втеча, сигнал про неминучі соціальні зміни, спосіб самоідентифікації і самореалізації тощо.

Незважаючи на певну подібність, соціальні відхилення відрізняються від поведінки особи, що відхиляється. У першому випадку має місце соціальний феномен, а в другому – психологічний. Відзначимо, що деякі соціальні відхилення одночасно є і поведінкою особи, що відхиляється: алкоголізм, самогубство, злочинне діяння та ін. Інші соціальні відхилення є лише соціальним феноменом – геноцид, корупція, бюрократизм.

Соціологічні теорії не пояснюють, чому в одних і тих самих соціальних умовах різні люди демонструють принципово різну поведінку, наприклад, далеко не всі представники бідних шарів проявляють делінквентність і навпаки. Необхідно визнати, що соціальні умови дійсно визначають характер соціальних девіацій (масштаб поширення цих явищ у суспільстві або соціальній групі). Але їх виявляється явно недостатньо для пояснення причин і механізмів поведінки конкретної особистості, поведінка якої відхиляється від норми.

3.8 Методика вивчення психологічних якостей військовослужбовців

Під час складання психологічної характеристики військовослужбовців необхідно додержуватися таких основних вимог:

- конфіденційності одержаної інформації;
- відсутності спеціальних психологічних термінів;
- уникнення застосування штампів і ярликів;
- максимального використання конкретних висновків і рекомендацій для врахування в роботі безпосереднього командування.

Схема складання психологічної характеристики особи військовослужбовця повинна відображати:

– дані про військовослужбовця (прізвище, ім'я, по батькові; дата і місце народження; національність; освіта; місце і час призову; посада; підрозділ, частина; військове звання);

– відношення людини до навколишнього світу (принциповість або безпринципність), праці (працьовитість або лінь, цілеспрямованість або розкиданість), інших людей (екстраверсія або інтроверсія, товариськість або замкненість), самого себе (колективізм або егоїзм);

– особливості темпераменту (вольові якості, емоційно-вольова стійкість);

– спрямованість особи (основні потреби і мотиви поведінки);

– оцінювання знань, навичок, умінь;

– висновки і рекомендації.

На завершення зазначають посаду, військове звання, П. І. П/б., підпис укладача, дату написання характеристики.

Первинне соціально-психологічне вивчення і психофізіологічне обстеження військовослужбовців за призовом організують трьома основними етапами:

– вивчення військовослужбовців при наборі у військкоматі та слідуванні в частину;

– проведення психологічного вивчення і психофізіологічного обстеження військовослужбовців, прибулих у навчальні частини і військові приймальники;

– вивчення структурних компонентів особи воїна і професійний відбір фахівців для служби на конкретних військових посадах у разі доукомплектування військових частин поповненням.

Методи вивчення індивідуально-психологічних особливостей військовослужбовців

Вивчення особи військовослужбовця завжди має конкретні цілі, як загальні, так і специфічні для кожного етапу. На першому етапі такими цілями є:

- визначення придатності до військової служби у військах;

- відбір для служби у видах (родах) військ (оцінювання відповідності громадян, яких відбирає і виділяє військкомат, вимогам служби у ЗС України).

Водночас вирішують такі завдання:

- вивчають умови розвитку особи;
- уточнюють освітню і військово-професійну спрямованість особи;

- визначають морально-психологічні, волеві якості, організаторські здібності;

- вивчають особливості спілкування і поведінки в колективі.

Усі ці завдання вирішують представники з'єднань і військових частин, що одержують поповнення у військкоматі, з використанням таких методів психологічного вивчення:

- вивчення документів;
- індивідуальних бесід із призовниками;
- спостереження за призовною молоддю в дорозі.

Основні завдання другого етапу:

- визначення соматичного і психічного здоров'я військовослужбовців;

- виявлення нервово-психічної стійкості;
- визначення ставлення до військової служби;
- визначення спрямованості особи, схильностей і інтересів.

Завдання цього етапу вирішують упродовж 7 – 10 днів після прибуття поповнення у військову частину. Порядок вивчення поповнення на цьому етапі може бути таким:

- вивчення за документами;
- медичне обстеження;
- психофізіологічне вивчення;
- психологічне вивчення;
- спостереження та індивідуальні бесіди.

Одночасно з медичним оглядом вивчають документи військового обліку, проводять індивідуальні бесіди, тестування з метою виявлення насамперед відхилень у поведінці, нервово-психічній нестійкості, психологічне спостереження за поведінкою військовослужбовців.

Під час першого знайомства з поповненням особливу увагу необхідно приділяти особам, які перехворіли або мали травми мозку, мали погану успішність у школі, схильні до вживання алкоголю і наркотиків, які перебувають на обліку в психоневрологічному диспансері, а також тим, які виховувалися в неповних і неблагополучних сім'ях (де переважали скандали, пияцтво, погані взаємини між членами сім'ї).

Під час перших зустрічей та бесід із військовослужбовцями, які прибули на поповнення, важливо відмітити й оцінити ті ознаки в їх поведінці, які можна охарактеризувати як чинники ризику: дефекти мовлення, моторики, слабкий фізичний розвиток, травми, перенесені різні інфекційні захворювання, тривалий нічний енурез. Надалі бажано виявляти осіб із підвищеною дратівливістю і легкістю розвитку афектів, легковажністю думок, підвищеною вразливістю, боязкістю, сором'язливістю, вираженим відчуттям власної неповноцінності, перебільшенням своїх недоліків, приниженням успіхів і достоїнств, дуже хворобливим реагуванням на грубість і нетактовність, нездатністю захистити себе.

Для цього, крім вивчення документів, спостереження, бесід, анкетування, можуть бути використані різні тести та методики.

Усі особи, в яких виявлені ознаки нервово-психічної нестійкості, повинні бути взяті командуванням і медичною службою на облік.

Складають списки осіб групи ризику, осіб із сильними відхиленнями від норми відбирають на повторний медичний огляд для підтвердження можливості проходження військової служби.

Традиційні методи визначення спрямованості особистості, схильностей та інтересів можуть доповнюватися такими методиками:

- методикою КОЗ;
- особистісними опитниками.

Мета їх застосування – оцінювання властивостей особи. Опитник припускає набір пунктів (питань, тверджень), щодо яких військовослужбовець виносить думки (використовується двох- або трьохальтернативний вибір відповідей).

Усі одержані відомості заносять до «Карти вивчення особи військовослужбовця», компонують, і надалі вона є невід'ємною частиною документів військовослужбовця, передають з особистою справою впродовж усієї служби.

Метою вивчення особистих справ є одержання інформації про суспільну активність призовника, його моральні якості і психологічні дані. Окрім оцінювання даних, що позитивно характеризують призовника, велике значення мають і вказівки на наявність негативних відомостей. Так, у шкільних і виробничих характеристиках, в інших матеріалах особистої справи можуть бути вказівки на запальність, неврівноваженість характеру, образливість та інші негативні якості. Також заслуговують на увагу посилення на натяки, обмовки в плані наявності в призовника низької старанності,

недисциплінованості, замкнутості, безініціативності та ін. Досвід засвідчує, що навіть за м'яко сформульованою негативною фразою характеристики криються конфлікти або складнощі у стосунках з оточенням, що висвічують основний малюнок особистісних реакцій.

Необхідно звертати увагу і на такі риси, як зайва пряmlinійність і наполегливість у прагненні відстоювати свою точку зору, зарозумілість. Наголошуються також незвичайні здібності до окремих видів діяльності, надмірно широке коло інтересів і захоплень, швидку зміну інтересів і захоплень в окремих видах діяльності.

З матеріалів особистої справи можна почерпнути інформацію про невчасний вступ до школи, причини переведення з однієї школи до іншої, низьку або нерівну успішність, відрахування з навчальних закладів після неуспішності, зниження успішності (через погіршення здоров'я, самопочуття або ін.), зміни умов життя, про відношення з оточенням тощо.

У медичних документах можуть траплятися відомості про перенесені захворювання, про відхилення від середньостатистичних нормативних показників стану здоров'я і фізичного розвитку.

Важливі відомості про пізнавальні здібності, рівень нервово-психічної стійкості, військово-професійну спрямованість і окремі професійно важливі якості військовослужбовця можна одержати з карти професійного психологічного відбору призовника, до якої заносять результати соціально-психологічного вивчення, психологічного і психофізіологічного обстеження в період приписки і призову.

Водночас необхідно врахувати, що, чим ширше буде використаний комплекс методів вивчення, тим більш достовірні та об'єктивні дані будуть одержані про особу призовника.

Предметом біографічного методу є життєвий шлях людини, в процесі якого формується особа, відбувається складний процес становлення індивіда, його залучення до суспільних норм, формування готовності до виконання різних ролевих функцій, вироблення індивідуальних цінностей, світогляду, характеру і здібностей.

Біографія індивіда включає сукупність діяльностей і відносин. Для того щоб одержати достовірну інформацію, потрібна система конкретних методів.

Основними джерелами біографічних даних є:

- офіційні біографічні документи (характеристики, автобіографія та ін.);
- практичні результати діяльності (активність у суспільній роботі, успішність у виконанні різних нормативів, завдань та ін.);
- автобіографічні дані (автобіографія, біографічна анкета, результати бесіди).

Збирання біографічного матеріалу починається з вивчення офіційних документів особистої справи. Основною метою аналізу документації можна визначити як одержання інформації про біографічні дані, стан здоров'я, моральні та індивідуально-психологічні якості, військово-професійну спрямованість і підготовленість військовослужбовця.

Робота з документами допомагає скласти попереднє, але досить цілісне уявлення про військовослужбовця. Аналіз практичних результатів його діяльності дає можливість одержати інформацію про ступінь сформованості якостей, що вивчаються. В автобіографії військовослужбовця необхідно звернути увагу на характер його спілкування з оточенням, суспільну активність, інтереси і схильності, військово-професійну спрямованість. Автобіографія дозволяє простежити цілісну картину життєвого шляху, що ґрунтується на спогадах.

Одним із основних методів збирання інформації є біографічна анкета, яка в достатньо повному обсязі дає можливість одержати точні дати та об'єктивні факти життя, оцінити спрямованість, схильності, моральні й інші індивідуально-психологічні якості військовослужбовця, визначити їх відповідність змісту професійної діяльності. Розширити й уточнити одержаний матеріал можна в ході індивідуальної бесіди.

Основними напрямками інтерпретації біографічного матеріалу є:

- визначення чинників розвитку даного військовослужбовця (середовища розвитку, власної діяльності людини та ін.);
- визначення індивідуальних фаз життєвого шляху;
- аналіз структури чинників у кожній фазі;
- виявлення зв'язків між фазами індивідуального розвитку.

Біографічна анкета спрямована на виявлення й оцінювання моральних якостей військовослужбовця, його військової спрямованості, рівня підготовленості, схильності до організаторської діяльності та інших індивідуально-психологічних якостей особи, їх відповідності змісту професійної діяльності.

Анкетування (анкетне опитування) – це особливий метод збирання первинних даних про людину, що часто використовується в соціальній психології і соціології.

Анкета – це структурно організований набір питань, кожне з яких логічно пов'язане з центральним завданням дослідження. Питання анкети можуть стосуватися професійної спрямованості (мотивів, інтересів, захоплення), моральних і психологічних якостей особи, стилю спілкування й поведінки, характерологічних особливостей та ін.

Відомо декілька типів анкет. Анкети, що ґрунтуються на самооцінюванні опитуваними своїх властивостей і якостей. Форма відповіді – оцінка в балах ступеня вираженості тієї або іншої особистісної властивості, якостей характеру (ініціативності, товариськості, тривожності, самостійності та ін.).

Під час використання цього методу необхідно враховувати його істотний недолік: високий ступінь суб'єктивності відповідей унаслідок прагнення людини показати себе з кращого боку і приховати недоліки. Використовуючи закриті форму запитань із декількома варіантами відповідей (наприклад, ранжированих за ступенем згоди: «Ні, це зовсім не так», «Мабуть, так», «Правильно», «Цілком правильно»), можна підвищити інформативну цінність відповідей.

Оцінювання соціально-психологічних, особистісних якостей може проводитися групою експертів. Плюси цього методу анкетування полягають у більшій об'єктивності одержуваних даних, оскільки до складу групи експертів входять люди, які давно і з різних сторін знають людину. Проте опитування декількох осіб є трудомістким, і деколи складно визначити компетентність експертів.

Ще одним різновидом методу анкетування є анкети, запитання яких спрямовані на оцінювання опитуваними своїх дій у конкретних життєвих ситуаціях. У результаті оброблення даних фахівець-психолог робить висновок про наявність і рівень розвитку в опитуваного індивідуально-особистісних властивостей.

Існує низка правил, які визначають особливості створення будь-якого типу анкет:

– перед розробленням анкети для підвищення її прогностичності необхідно чітко уявляти мету і завдання майбутнього дослідження;

– запитання анкети повинні відповідати рівню розвитку і життєвому досвіду опитуваних (віку, освіті, соціальному походженню, національним особливостям та ін.);

– у формулюваннях запитань повинно бути якомога менше емоційно значущих слів;

– необхідно уникати можливості оцінних відповідей (таких, як «добре – погано», «сильно – слабо» та ін.);

– формулювання питань повинні бути по можливості нейтральними, а коли цього важко домогтися, потрібно дублювати питання так, щоб вони з різних боків відображали одну і ту саму якість;

– анкета повинна мати достатню роздільну здатність, тобто можливість уловлювати якомога тонші відмінності між людьми за ступенем вираженості тих або інших особових властивостей;

– анкета повинна бути доступною, тобто опитуваний повинен зрозуміти питання, зуміти пригадати якісь події минулого і вибрати адекватну відповідь;

– анкета не повинна бути монотонною і стереотипною.

Кількість варіантів відповідей у питаннях, що подаються зазвичай не повинно бути більше ніж 5–6, а розрахунковий час заповнення анкети – не більше ніж 30 хвилин. Під час розробки анкети використовують два види питань:

– закриті – це така форма питань, на які в анкеті даються заздалегідь сформульовані варіанти відповідей. Їх перевагами є можливість виключити неправильне розуміння питань, зіставити відповіді, порівняно легша форма заповнення відповідей і оброблення одержаних даних. Цей варіант побудови питань доцільно використовувати під час вивчення солдатів, а також коли дослідник чітко уявляє собі, які можуть бути відповіді на запропоноване питання;

– відкриті – коли опитуваний вільно відповідає на запропоноване питання без яких-небудь обмежень, наприклад у біографічній анкеті. Ця форма питань доцільна, коли психолог не знає, які можуть бути оцінки явища, що вивчається, хоче одержати пораду з якого-небудь приводу, поглиблену соціально-психологічну характеристику військовослужбовця, відверті самостійні відповіді.

Індивідуальна бесіда є одним із найважливіших і найбільш дієвих методів психології, який широко використовується в різних її сферах. Залежно від завдань використання цього методу бесіда може бути ознайомлювальною, діагностичною, експериментальною, профілактичною тощо.

Основним завданням ознайомлювальної бесіди офіцера з військовослужбовцем є первинне індивідуальне знайомство з ним. У процесі цієї бесіди, яка зазвичай будується у вигляді вільної розмови двох співбесідників, взаємну інформацію одержує кожен із них. Інформацію про військовослужбовця, яку цілеспрямовано здобуває офіцер, необхідно згодом доповнити і розширити за допомогою інших методів вивчення особи воїна, зокрема біографічної анкети, аналізу документів, спостереження та ін. Досить поширеним видом бесіди є діагностична бесіда. За умілого її проведення психолог може не лише оцінити потреби, мотиви, схильності, інтереси, риси характеру, пізнавальні процеси, а й виявити глибоко особисті переживання воїна, що тією чи іншою мірою утруднюють проходження військової служби, його думку про стан справ у військовому колективі, товаришів по службі, командирів тощо. Результати бесіди допоможуть скласти психологічний портрет, на основі якого будується індивідуальна робота з військовослужбовцем і виробляються рекомендації командирам (начальникам).

Найбільш складним видом індивідуальної бесіди, що вимагає від офіцера високого рівня знань, умінь і навичок її

проведення, є експериментальна бесіда, яка може бути завершальним етапом соціально-психологічного вивчення військовослужбовця, коли офіцер вже зібрав і узагальнив одержану іншими методами інформацію про військовослужбовця, виробив декілька робочих гіпотез, що характеризують особу воїна, і в бесіді підтверджує одну з них. Правильно побудована бесіда дозволяє уточнити наявні відомості, оцінити ті сторони особи, які вдалося достатньо вивчити за допомогою методів, що застосовувалися, і тестів.

У результаті проведення цієї бесіди створюється остаточний психологічний портрет особи. Індивідуальна бесіда не повинна зводитися до безпредметної розмови. Вона є цілеспрямованою формою вивчення військовослужбовців і вимагає додержання певних умов проведення. Метою проведення індивідуальної бесіди з молодим воїном є підтвердження або спростування даних, одержаних під час аналізу документів, анкетування і спостереження. В індивідуальній бесіді уточнюються: особливості розвитку і виховання в сім'ї, військово-професійна спрямованість, суспільна активність, моральні якості, дисциплінованість.

Необхідно звернути увагу на те, що вести записи під час бесіди не рекомендується, оскільки це може насторожити військовослужбовця, створити психологічну напруженість. Результати фіксуються відразу після закінчення бесіди. Під час бесіди необхідно створити невимушену обстановку, не потрібно повчати. У бесіді відзначається своєрідність поведінки військовослужбовця:

- чи легко вступає в бесіду;
- чи охоче відповідає на питання;
- відповідає довго або лаконічно;
- чи доводиться повторювати питання, щоб отримати відповідь;
- чи грамотна мова;
- чи багатий словниковий запас;

– чи стриманий, як поводить ся (вільно, розбещено, напружено);

– характер мовлення, міміки, винахідливість у відповідях, дотепність.

Загальні питання служать для уточнення прізвища, імені, по батькові, національності, споріднених зв'язків, місця проживання та ін. За їх допомогою офіцер-дослідник установлює контакт із співбесідником, усуває напруженість, створює обстановку довіри і взаємного інтересу. Нерідко на практиці не відразу виникає взаєморозуміння. Зустрічаються люди, які дають або односкладові відповіді, або просто мовчать. Багато що залежить від характеру запитань, від того, яким тоном вони задаються.

Дуже важливо, щоб із самого початку військовослужбовець відчув, що з ним розмовляє уважна і доброзичлива людина, зацікавлена в його подальшій долі. Не допускається в бесіді шаблон, нещирість і зайва строгість. Тому необхідно постійно аналізувати свій стан і не піддаватися емоціям. Іноді військовослужбовець, намагаючись показати свою ерудицію, компетентність і тим самим справити позитивне враження, говорить багато. У цьому разі не можна дозволити відвести себе від головного завдання дослідження. Водночас необхідно не обривати співбесідника, а вміло спрямувати розмову в потрібне русло, позбавляючи його можливості відхилитися від прямих відповідей на поставлені запитання.

Буває так, що співбесідник проявляє нещирість. Часом це пояснюється небажанням показати себе з негативного боку або побоюванням, що з бесіди будуть зроблені негативні висновки.

У бесіді з'ясовується, наскільки індивідуальні якості військовослужбовця відповідають вимогам, що висуваються до військовослужбовця.

Відповідь «не знаю» може свідчити не лише про відсутність думки, вона нерідко маскує такі стани військовослужбовця: боязнь висловити свою точку зору; небажання думати про це запитання; ухилення від відповіді; прагнення зібратися з думками; нерозуміння запитання тощо. Необхідно оцінювати відповідь «не знаю», зважаючи на всі припущення і по можливості повторювати запитання.

Для одержання вичерпних, глибоких відповідей необхідно вдаватися до зондування, тобто до повторення запитання в тій або іншій формі. Зондуючи запитання, потрібно ставити їх так, щоб відповіді на них можна було легко аналізувати виходячи із завдання оцінювання тієї або іншої якості. Необхідно враховувати вікові особливості призовника: активність, різкість висловів, емоційність і надмірну сприйнятливість. Військовослужбовець може не мати стійких рис характеру, бути нетвердим у думках або, навпаки, упертим або здатним захоплюватися позитивними і негативними прикладами, переказувати чужі думки. Усе це вимагає вдумливого аналізу відповідей і уміння не брати до уваги неістотні деталі.

Вивчаючи особистісні якості, часто доводиться зіштовхуватися з явно суперечливими відповідями. У цьому разі є два шляхи.

Перший – вказати воїнові на суперечність і з'ясувати, з чим вона пов'язана. «Я хочу упевнитися, що зрозумів вас правильно...».

Другий – звернення до непрямого зондування. Повторюється запитання, але задається воно в іншій формі.

З'ясувавши ступінь переконаності співбесідника в чомусь, можна відповідь поставити під сумнів, спробувати спростувати його твердження для того, щоб побачити, як військовослужбовець відстоюватиме свою точку зору, доводитиме свою правоту.

Під час бесіди військовослужбовець іноді дає оцінку суспільним подіям, керуючись лише розумінням добра і зла. Можна припустити, що ця оцінка базується лише на етичних поняттях і не є достатньою підставою для того, щоб робити висновок про його зрілість. Необхідно також враховувати не лише істинність думок, які можуть бути підсумком формального заучування, а й уміння військовослужбовця оперувати фактами, аналізувати конкретні суспільні події.

Оцінюючи етичну вихованість військовослужбовця бажано дізнатися, до яких ідеалів він прагне, що є прикладом у житті. Це може бути конкретна людина або літературний персонаж.

Офіцерові рекомендують проявляти доброзичливість на початку бесіди, оскільки в цей час довіра співбесідника зазвичай нижча, ніж у кінці.

Рекомендується також враховувати, що відповіді на питання, задані в кінці або в середині бесіди, є надійнішими і більш правдивими, ніж на початку бесіди. Не потрібно проявляти поспішність у завершенні бесіди.

Бесіда створює певний психологічний напрям, і коли вона закінчується, напруженість спадає, військовослужбовець ненароком може сказати про дуже важливі факти, про які він весь час думав, які повністю змінюють уявлення про особу.

Істотні психологічні особливості й вираженість особистісних реакцій у системі персональних відносин виявляються під час аналізу поведінки, міміки, мови, емоційних та інших реакцій під час бесіди.

Так, ознаками емоційної нестійкості можуть бути метушливість, нетерплячість, загострена чутливість, слізливність за негативних і позитивних переживань, надмірне хвилювання і руховий неспокій. Під час створення психологічно складної ситуації у таких військовослужбовців можна спостерігати розгубленість, зміну мовлення,

почервоніння або збліднення особи, тремтіння губ, рук, зниження здатності до продуктивного спілкування. Під час подібного розбору і фіксації уваги на негативних емоційно значущих подіях і переживаннях ці особи можуть ухилитися від обговорюваної теми, заплакати, замкнутися, відмовитися від продовження бесіди, попросити дозволу заспокоїтися та ін.

Психолого-педагогічне спостереження за поведінкою військовослужбовців на другому етапі соціально-психологічного вивчення має на меті накопичити фактичний матеріал. Зведення про поведінку військовослужбовців у цей період мають для оцінювання осіб велике, іноді вирішальне, значення. Спостереження за поведінкою військовослужбовців здійснюється повсюдно, зокрема і в складних, емоційно напружених ситуаціях (опитування, перевірка фізичної підготовки, співбесіди). Дуже важливі дані можуть бути одержані в разі спостереження за молодими воїнами, які перебувають в умовах, що імітують військову службу (реакція на команди, їх виконання, вислови і вчинки при висуненні до призовників вимог військових статутів та ін.).

Предметом пильної уваги психолога повинні бути навіть окремі прояви недисциплінованості, невиконавчості, недостатньо серйозне відношення і нечіткість у виконанні розпоряджень.

Необхідно відзначати воїнів, що хворобливо реагують на зауваження, збудливих, запальних, агресивних, таких, що легко вступають у сварки, конфлікти з тими, що їх оточують.

Повинні звернути на себе увагу як надмірно товариські, «розгальмовані», так і, навпаки, замкнені, образливі, такі, що надмірно веселяться, боягузливі й соромливі військовослужбовці.

Швидко встановлення дружніх контактів із тими, що їх оточують, розкутість у взаєминах із людьми, енергійність

можуть поєднуватися з незвично оптимістичним, настроєм, легкістю і поверхневістю в оцінюванні вимог, що висуваються, нестриманістю, тактовністю, схильністю до сперечань, обговорення розпоряджень, небажанням підкорятися та ін. Найчастіше ці особливості поведінки виявляються в повсякденних, буденних ситуаціях армійської діяльності (шикування, дисципліна строю, встановлений внутрішній розпорядок).

Неорганізованість, недостатня самостійність у виконанні й ухваленні рішень, а також млявість, замкненість, схильність до самотності, надмірна образливість зумовлюють і труднощі в спілкуванні з оточенням, у встановленні й підтриманні соціальних контактів, зниження настрою і активності, а деколи і виникнення психічних порушень у відповідь на незначні психотравмувальні епізоди міжособистісних відносин.

Іноді в ситуаціях емоційного напруження можна відзначити короточасні рухові порушення, зокрема, зміну ходи, смикання окремих м'язових груп – нервові тики, тремтіння рук, губ, зміна або порушення голосу, аж до короточасної його втрати. Емоційно нестійкі можуть відзначати в себе відчуття браку повітря, утрудненого дихання, комки в горлі, серцебиття, напади підвищеної пітливості та ін. До цієї групи реакцій вегетативної нервової системи необхідно віднести і надмірне почервоніння, що швидко виникає або збліднення обличчя, інших ділянок тіла або одномоментна наявність ділянок почервоніння і збліднення шкіри (покриття плямами), схильність до втрати свідомості за різкого переходу з горизонтального положення у вертикальне (непритомності) та ін.

Деякі військовослужбовці можуть поводитися зарозуміло, грубо, чванливо. Можливо і прагнення привернути увагу оточення до своєї особи, виділитися з групи, демонструючи свою неординарність, вражаючи уяву

співбесідників незвичайними здібностями або «унікальними» епізодами своєї біографії та ін. Схильність до фантазування може поєднуватися ззовні дещо перебільшеною, демонстративною, театралізованою поведінкою. Цей стиль поведінки зазвичай відбивається і на манері розмови, жестах, особливостях зачіски, одягу. У разі неприйняття або іронії на їх адресу з боку оточення вони схильні до конфліктів або негативного відношення до осіб, які не оцінили належним чином їх гідності.

Особливої уваги вимагають військовослужбовці, що стали предметом жартів, насмішок оточення. Серед таких осіб найчастіше трапляються призовники з низьким рівнем інтелектуального розвитку, які своєю безпосередністю і буквальним розумінням фраз, що мають переносний сенс, жартів та ін. викликають відповідну реакцію оточення. Крім того, це можуть бути емоційно незрілі (інфантильні) військовослужбовці з дитячістю в думках і вчинках або ті, які відрізняються незвичайним педантизмом, категоричністю і прямолінійністю думок, іноді явно безглуздими висловами і поведінкою, химерністю рухів і поз.

У строю і на фізичній підготовці можна відзначити незібраність, незручність деяких військовослужбовців, порушення координації рухів, утруднення у відпрацюванні стройових прийомів, випадки втрати свідомості (схильність до непритомних станів). Під час навчальних занять можуть спостерігатися непосидючість, розгубленість, надмірне хвилювання і нездатність до викладання знайомого матеріалу, мимовільні рухові реакції, заїкання, незграбність і скутість рухів. Деякі можуть звернути на себе увагу дивністю і незвичністю відповідей і думок, особливостями викладання думок та ін.

На третьому етапі вивчення особового складу ставлять такі завдання:

- професійний психологічний відбір (розподіл) особового складу на конкретні військові посади відповідно до особистісних якостей;
- виявлення соціального статусу кожного військовослужбовця в колективі;
- визначення психологічної адаптації поповнення до військової служби.

Завдання третього етапу вирішуються в період проходження первинного навчання воїнів, а також після розподілу поповнення по військових частинах і прибуття військовослужбовців до постійного місця служби (через 7–10 днів в обох випадках).

У військах заходи професійного психологічного відбору серед військовослужбовців проводять з урахуванням висновків про професійну придатність, винесених у військових комісаріатах, і даних вивчення поповнення у військових частинах на другому етапі.

Професійний психофізіологічний відбір припускає систему заходів, спрямованих на виявлення осіб, у яких рівень розвитку професійно важливих психофізіологічних якостей із достатньою ймовірністю відповідає вимогам конкретної спеціальності, обумовлює успішність її освоєння у встановлені терміни і забезпечує в подальшому необхідну ефективність військово-професійної діяльності. На підставі результатів соціально-психологічного вивчення, психофізіологічного обстеження військовослужбовців роблять висновки про їх професійну придатність до служби на конкретних військових посадах.

Професійний психологічний відбір проводять у тих випадках, коли є достатній резерв кандидатів, з яких можна відібрати осіб, які найбільше відповідають вимогам, що ставляться конкретною спеціальністю. Якщо ж такий резерв відсутній, то розподяють особовий склад за спеціальностями з урахуванням результатів проведеного обстеження.

Крім того, відбирають кандидатів для підготовки сержантів і солдатів-фахівців у навчальних частинах. Водночас використовують методики залежно від спеціальностей, за якими вони навчатимуться.

Спостереження в період проходження первинного навчання військовослужбовців, прибулих на поповнення, ведуть декількома методами залежно від:

- регулярності проведення – систематичне або випадкове;
- місця проведення – польове або лабораторне;
- ступеня формалізованості – контрольоване або неконтрольоване;
- умов організації – відкрите або приховане;
- ступеня участі спостерігача в досліджуваній ситуації – включене або невключене.

На практиці всі ці різновиди можуть поєднуватися по-різному. Спостереження як метод дослідження повинні відповідати таким вимогам:

- мати сформульовані цілі і завдання;
- мати продуману організацію й умови спостереження, спосіб реєстрації та ін.;
- проводитися систематично, впродовж тривалого часу для набору достатньої кількості даних про спостережуваний об'єкт, його діяльність;
- ураховувати зовнішні умови, за яких його проводять;
- здійснювати оброблення одержаних даних кількісно і якісно. Істотно полегшує роботу дослідника план спостереження.

Спостереження як метод дослідження частіше використовується в поєднанні з яким-небудь іншим: наприклад, під час бесіди, проведення групового або індивідуального обстеження.

Під час бесіди спостереження починається з того, як спостережувана людина увійшла до кімнати: вільною або скутою ходою, сміливо, рішуче, розбещено або з побоюванням. Необхідно звернути увагу на вираз його обличчя, міміку, колір шкіри на відкритих ділянках тіла, як він сідає, які пози, положення займає і яка «поведінка» рук, як реагує на нову для нього обстановку кабінету (роздивляється навколишні предмети, спокійний або зосередився на співбесіднику і чекає «вироку»).

Під час бесіди наголошують на своєрідних проявах особи, які відображають особливості його характеру, емоційно-вольової сфери і пізнавальної діяльності (увага, мислення, кмітливість). Установлюють, чи легко людина вступає в бесіду, чи охоче відповідає на запитання; характер відповідей – повні або лаконічні, чи доводиться повторювати питання, щоб одержати відповідь. Також звертається увага на граматичну побудову мовлення, адекватність і точність відповідей, багатство словникового запасу, обмовки, заїкання, інтонацію.

Особливості емоційних реакцій (стриманість, урівноваженість або нестриманість, образливість), наявність виражених вегетативних реакцій (почервоніння або збліднення, пітливість та ін.) і зміна мовлення. Тримається він вільно або напружено (скуто), розбещено або збентежено; рухи – спокійні, стримані або поривчасті, зайві. Мова – жива, швидка, сповільнена, уривчаста: емоційне забарвлення мови; чи ставить зустрічні питання, якого характеру (за темою розмови або сторонні, що відводять убік або що відображають зневажливе відношення до бесіди). Міміка – жива, рухома, виразна або, навпаки, бідна. Чи звертає увагу на мимохідь зроблене зауваження, чи помічає оточення; як швидко і добре розуміє питання; чи легко переходить із відповіді на одне питання до відповіді на інші; чи немає «в'язкості», загальмовування, зайвої деталізації; чи наявний у

відповідях гумор, винахідливість, дотепність; чи відповідає рівень розвитку інтелекту і знань одержаній освіті і знанням.

Спостереження під час психологічного обстеження.

За допомогою спостереження за поведінкою досліджуваних під час групового або індивідуального обстеження можна одержати ряд додаткових відомостей, що характеризують пам'ять, увагу, дисциплінованість, емоційну мобільність, працездатність і ряд інших якостей.

Під час проведення групового обстеження (15–30 осіб в полі спостереження зазвичай опиняються військовослужбовці, які виділяються або в кращу, або в гіршу сторону. Експериментатор за прізвиськами в спеціальному протоколі відзначає особливості поведінки, виконання завдань кращих і гірших, а тих, хто не потрапив у поле його зору, відносить до середніх.

Кращі не задають зайвих, не по суті питань; виконують завдання спокійно і швидше за інших; чітко виконують усі інструкції і команди; міміка і поведінка адекватні обстановці.

Поведінка, що характеризує недостатню тямущість, кмітливість, оперативну пам'ять, увагу, сповільнену реакцію і працездатність, виявляється:

- у проханнях повторити інструкцію, ще і ще раз пояснити окремі моменти виконання завдання під час надання кожного нового завдання;

- після пояснення завдання звертаються з якими-небудь, часто не по суті, питаннями (іноді просто безглуздими і такими, що дивують усю аудиторію);

- вираз подиву на обличчі, розгубленості, знизування плечима;

- звернення за роз'ясненнями до сусіда (в процесі пояснення завдання експериментатором і під час виконання завдання);

- записування інструкцій;

- повільне включення в роботу після команди до її виконання, огляд, спостереження за сусідом;
- кожного разу після команди «Кінець роботи» продовжує виконувати завдання;
- сповільнена реакція на всі вказівки офіцера та ін.

До ознак недобросовісного або негативного ставлення до обстеження належать: репліки під час пояснення завдань; питання провокаційного характеру, спрямовані на зниження активності й мотивації в інших обстежуваних, дискредитацію значення результатів та ін.; галаслива поведінка, розмови під час пояснення і роботи; ігнорування вимог офіцера до порядку й тиші; списування в сусіда та ін.

Зазначені ознаки фіксують (які ознаки, як часто, кількість зауважень і реакція на них). Необхідно також відзначити осіб, що проявили під час виконання завдань високий ступінь тямущості, кмітливості, дисциплінованості та інші цінні для тієї або іншої спеціальності якості особи. Про ступінь емоційної мобільності, реактивності і збудливості можна судити за зовнішніми емоційно-вольовими проявами.

На завершення розповіді про метод спостереження відзначимо, що ми спостерігаємо лише зовнішні прояви людини в діяльності. Водночас низка істотних психологічних компонентів, що визначають поведінку, не має зовнішніх проявів і не може бути виділена методом спостереження. Тому рекомендується застосовувати інші методи збирання інформації про людину (бесіда, опитування, незалежні характеристики, самооцінка, тестування та ін.) для складання повної та об'єктивної картини про стан і функціонування його психіки.

Висновки до розділу 3

Навчальний матеріал розділу розкриває сутність та зміст психологічного забезпечення бойових дій військ. Достатньо повно поданий матеріал щодо вивчення психології особистості та військового колективу, принципів психологічної підготовки та мотивації діяльності військовослужбовців. Саме знання цього матеріалу дозволить майбутнім керівникам підрозділів успішно виконувати поставлені завдання.

Навчальний тренінг. Основні поняття і терміни

Психологічна підготовка, система психологічної підготовки, форми і методи психологічної підготовки, психічна стійкість, психологічна готовність та її стан, психологічне забезпечення, об'єкти та суб'єкти психологічної підготовки, принципи психологічної підготовки, цільова психологічна підготовка, метод переконання, стрес, шок, паніка, особистість військовослужбовця, психологічне спостереження, бесіда, експеримент, спрямованість особистості військовослужбовця, світогляд, темперамент, мотивація, мотиви діяльності військовослужбовця, ідеал.

Питання для повторення та самоконтролю засвоєння знань

- 1 Основні принципи та основні завдання психологічної підготовки у Збройних силах.
- 2 Методи психологічної підготовки.

3 Особливості психологічного забезпечення наступального бою.

4 Методи вивчення воїнів, колективів.

5 Дати визначення військового колективу.

6 Структурні елементи психології колективу.

7 Спрямованість особистості, її сутність.

8 Ступені розвитку здібностей особи.

9 Основні напрямки розвитку волевих рис воїна.

10 Характеристика психологічного стану.

11 Основні типи темпераменту.

12 Основні властивості темпераменту.

13 Форми й характеристики девіантної поведінки.
Короткий зміст.

14 Основні види девіантної (відхильної) поведінки військовослужбовців.

15 Зміст методів вивчення індивідуально-психологічних особливостей військовослужбовців.

РОЗДІЛ 4

МОРАЛЬНО-ПСИХОЛІЧНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ БОЙОВОЇ ПІДГОТОВКИ ОСОБОВОГО СКЛАДУ ТА СЛУЖБИ ВІЙСЬК

4.1 Військовий підрозділ як різновид соціальної групи

Колектив як соціальне утворення

Як ми вже зазначали, колектив – це не просто група індивідів, поєднаних спільним географічним положенням, а особлива соціальна структура, яка має особливі, властиві лише їй внутрішні процеси та зовнішні прояви.

З певної точки зору практично будь-яка групова активність може мислитися як колективна поведінка. Групова активність означає, що індивіди діють разом певним чином, що між ними існує якийсь розподіл праці, тобто що кожен з індивідів у колективі має обмежене коло обов'язків, які він мусить або виконати, або піти з колективу, оскільки невиконання цих обов'язків спричинює підрив колективного авторитету, а тому перебування в ньому індивіда без виконання цих обов'язків неможливе. Із цього можна виділити декілька ознак.

По-перше, колектив має низку спільних цілей та інтересів, що можуть не збігатися з інтересами індивідів, які його складають, і не є середнім арифметичним цих напрямків дії, а, швидше за все, є сумою векторів поведінки, яка може дати в результаті зовсім новий вектор, що утворює мету існування колективу.

По-друге, індивідууми в колективі діють разом певним чином, що зумовлено метою існування колективу – досягнення низки спільних цілей.

По-третє, наявність певної мети зумовлює спільну, злагоджену, системну діяльність індивідуумів у колективі, що означає наявність певних обов'язків кожного з них, причому це коло обов'язків є обмеженим для кожного з членів колективу. Обмежене коло обов'язків обумовлене конкретною сферою діяльності кожного члена і покликане не дозволяти одному втручатися у сферу іншого. Тут можна провести паралель із бальними танцями, коли кожен з обох партнерів має особистий простір для танцю і для того, щоб танець вийшов красивим, злагодженим, для того, щоб партнери в танці мали вигляд єдиного цілого, кожен повинен танцювати лише у своєму просторі і не повинен займати танцювальний простір партнера; до речі, танцювальна пара є колективом, що складається з двох індивідів.

По четверте, колектив має авторитет, який тісно взаємозв'язаний з авторитетом кожного в колективі і має тісні двосторонні причинно-наслідкові зв'язки. Особливістю індивіда з авторитетом, нижчим за авторитет колективу, є бажання привласнити собі цей авторитет, підмінити власний авторитет авторитетом колективу, до якого входить цей індивід – бажання не відставати від колективу. Натомість індивід, авторитет якого є вищим за авторитет колективу, намагається підмінити авторитет колективу своїм власним, що обумовлено бажанням належати до якнайвищої можливої соціальної групи. Ці два фактори, дві особливості індивідуальної поведінки членів колективу продиктовані тим, що третя особа, яка не є членом колективу, буде оцінювати й індивіда, й колектив якомога критичніше, перемішуючи водночас негативні риси колективу та індивіда, переносючи індивідуальні

негативні ознаки на весь колектив. Таким чином, завищуючи авторитет колективу, його член завищує свій власний авторитет і навпаки.

Для більш детального вивчення візьмемо простий приклад: відділення до та під час виконання бойового завдання. Метою існування колективу є захист вітчизни, цілями – виконання конкретних бойових завдань, кожен боєць для виконання бойового завдання відділенню має власні обов'язки (старший стрілець, гранатометник, механік-водій тощо) і у зв'язку з цим – свою сферу діяльності (стріляти з кулемета, бомбити з гранатомета, водити бойову машину та ін.) та не може вийти за коло своїх обов'язків, крім того, кожен боєць переймається якістю виконання бойового завдання відділенню в цілому, оскільки вище командування ставило завдання відділенню, тому авторитет кожного у відділенні залежить від спільного авторитету, а спільний авторитет – від якості виконання спільного завдання щодо знищення противника.

У наведеному прикладі колективна поведінка з'являється тому, що всі бійці у відділенні володіють загальним розумінням або традиціями стосовно того, як вони повинні поводитися в бою. Від кожного солдата всі інші очікують певної лінії поведінки, і він усвідомлює подібні очікування. Це напрям поведінки певними експектаціями завжди відзначає групову активність, яка перебуває під впливом звичаю, традиції, умовностей, правил або інституційних регулятивів. Таким чином, можуть бути висловлені два положення: по-перше, переважна більшість випадків колективної поведінки людей пояснюються їх загальними експектаціями і розумінням; по-друге, значна частка соціологічної сфери дослідження присвячена вивченню подібної колективної поведінки. Коли соціолог вивчає звичаї, перекази, ігрові

традиції, вдачі, інститути і соціальну організацію, він має справу із соціальними правилами і рештою детермінантів, за допомогою яких формується колективна поведінка.

Таким чином, кожна соціальна група, кожний колектив має певні правила, які формуються, закріплюються, змінюються і зникають із певним часом, тобто не є стабільними, однак достатньо тривалі для того, щоб здаватися стійкими для кожного члена колективу, за умови, звісно, достатньо тривалого існування самого колективу.

Ми бачимо закріплення (устоювання) тих самих соціальних правил (традицій), які є детермінантами певної поведінки і поведінка індивідуума в колективі стає очікуваною. З іншого боку, в нього з'являється певний обов'язок – виконувати правило колективу, тобто вести себе очікувано, так, як цього чекають інші. Ця поведінка може очікуватись як офіційно (статутом, правилами, законами тощо), так і не офіційно. Причому ці два види очікуваної поведінки не є чимось відокремленим одне від одного, вони існують паралельно і тісно перетинаються в загальній поведінковій картині індивіда. Це обумовлено тим, що всередині колективу проходять різні, доволі складні процеси, які залежать як від самих індивідів, так і від особливостей колективу в цілому, від його характеристики.

Існує декілька точок зору на конфлікти в колективі. Одна з них полягає в тому, що детермінанти офіційно очікуваної поведінки не просто різняться, але суперечать детермінантам поведінки очікуваної неофіційно. Такий процес ставить індивідуума перед вибором детермінантів, і цей вибір залежить від мотивації індивідуума в спільній з усім колективом діяльності. Виникає боротьба мотивацій, і внутрішній конфлікт індивідуума переноситься на зовнішні відносини. Друга – полягає в розрізненні

індивідуумів у колективі на певні рольові належності та боротьбі за певну роль у ньому. Всі інші точки зору полягають у різного роду синтетичних поєднаннях двох попередніх.

Причини конфліктів у колективі виникають залежно від поєднання та синтезу різних його ознак і так чи інакше більшою або меншою мірою зумовлені всіма вищепереліченими причинами.

Ще однією цікавою формою зовнішнього прояву колективу, що тісно переплітається з бажанням індивідуума (переважно такого, авторитет якого менший за колективний) проявити свою належність до нього. Для більш детального огляду цієї особливості колективу спочатку розглянемо приклад.

На цьому прикладі необхідно розглянути дві особливості колективу: груповий атрибут і корпоративний дух. Груповий атрибут колективу діє в двох напрямках: суб'єктивному та об'єктивному, в той час як корпоративний дух впливає лише на об'єктивну сторону.

Суб'єктивна сторона групового атрибуту полягає у ставленні індивідуума до колективу, як до більш значущої, більш авторитетної істоти, якщо можна так сказати, ніж він сам. Тут можна помітити тісне переплетення з бажанням за рахунок колективу підвищити свій авторитет. Логіка індивідуума А буде такою: Б, В, і Г, – кращі за інших. А належить до групи, до якої належать Б, В і Г, отже вся наша група: А, Б, В і Г – краща за інших, а сам А – кращий за інших. Таким чином, суб'єктивна сторона групового атрибуту колективу є проявом внутрішнього ставлення індивідуума до себе, як до представника колективу.

Об'єктивна сторона полягає в зовнішніх проявах, найбільш яскравим серед яких є ефект маси, що нівелює тією чи іншою мірою відповідальність за дії індивідуума із

середини колективу назовні (тобто від імені всього колективу) з одного боку, і підсилює впевненість особи, що зумовлено розумінням того, що виконання колективної мети: *а)* не є ненормальним; *б)* не виділяє особу з-поміж інших; *в)* переносить відчуття значущості всього колективу на кожного з його індивідуумів.

Щодо об'єктивної сторони корпоративного духу, як ознаки колективу, то вона тісно пов'язана з об'єктивною стороною групового атрибута, а точніше, вона є посередником між відчуттям значущості колективу і індивідуума. Корпоративний дух характеризується як відчуття взаємної потреби: індивідуум потрібен колективу, бо в нього є визначене коло обов'язків, які не буде виконувати ніхто інший, але без яких мета колективу стає недосяжною або складно досягається і потребує більших його зусиль, з іншого боку, колектив потрібен індивідууму для задоволення особистих потреб і особистої мотивації перебування в ньому, а також для задоволення особливого відчуття – відчуття потреби і значущості, оскільки, відіграючи певну роль у колективі, індивідуум проектує досягнення на цю роль і набуває відчуття того, що він найкраще з усього колективу справляється з нею.

Таким чином, урахувуючи вищенаведені ознаки, можна сказати про те, що *колектив* – це відносно стійке соціальне утворення, яке характеризується спільною метою і завданнями, спільною діяльністю індивідуумів щодо досягнення цієї мети, визначеним типом відносин, внутрішньою організацією, окремою функцією кожного його члена, встановленими нормами поведінки, атрибутами належності та складними взаємозв'язками між індивідуумами.

Особливості військового колективу та поведінки у військовому колективі

Із вищевикладеного відомі деякі особливості колективу як окремого соціального утворення з власною душею, власними думками і конкретно визначеною метою існування. Щодо військового колективу, не варто говорити про те, що це окремий тип колективу, оскільки так само, як індивіди не подібні один на одного і їх можна поділити на будь-яку кількість типів за будь-яким із наявних або відсутніх критеріїв, так само і колективи як соціальні одиниці мають безліч критеріїв, за якими їх можна поділити, тому визначати професійний критерій за основу було б недоцільно.

Однак особливості військової служби необхідно враховувати характеризуючи цей тип колективів, і от чому: військовий колектив, особливо під час бойових дій, виконує особливо важливе завдання, що може вплинути на фактори державного та міждержавного значення.

Які існують ознаки військового колективу? Що відрізняє його з-поміж інших колективів?

Висока значущість мети. Оскільки військові підрозділи виконують завдання, що стосуються захисту Батьківщини, то мета діяльності військового колективу є іноді занадто високою для помилки будь-якого з індивідуумів, які складають такий колектив.

Специфічність виконуваного завдання тісно пов'язана з метою утворення та існування такого колективу, причому знову ж таки хочеться наголосити на державному значенні завдань підрозділів. Також необхідно урахувати, що ця діяльність тісно пов'язана з можливим ризиком для життя військовослужбовців.

Особливість засобів досягнення мети військового колективу пов'язана не лише із ризиком для свого життя, а

й із використанням зброї, тобто завдання поранень та ураження ворогові, а отже і з убивством людини, а також і з втратою товаришів по службі, що означає потребу у вихованні психологічної стійкості не просто до смерті людини, а до смерті товариша.

Колективний характер діяльності полягає в чіткому розподілі обов'язків. Основним правилом у такому виді діяльності є невтручання без особливої, виключної потреби в діяльність іншого хоча б для того, аби не завадити йому виконати своє завдання та не нашкодити таким втручанням собі.

Високий рівень регламентації та дисципліни є загальноприйнятою особливістю військової служби і обумовлений усіма попередніми ознаками, а також *принципом єдиночальності*, що означає не просто підпорядкованість, а чітке виконання наказу, враховуючи його особливу важливість для держави.

Принцип єдиночальності полягає в чіткій визначеності особи-лідера (формального), який має не просто переважне, а виключне право віддавати накази колективу. Наказ прямого начальника є *apriori* і повинен виконуватися беззастережно і без жодних вагань.

Особливості умов комплектування (утворення) колективу полягають у зверненні уваги насамперед на професійні характеристики, водночас психологічні особливості майбутнього члена колективу або не враховуються зовсім, або відходять на другий план.

Різноманітність членів обумовлена об'єднанням їх лише за одним критерієм – виконанням бойових завдань, при чому інші їх індивідуальні (національні, релігійні, політичні) особливості просто нівелюються.

Інтенсивність діяльності означає постійне, безперервне несення служби впродовж усього терміну перебування в колективі, неможливість змінити колектив

або взагалі вийти з нього, що зумовлює «ефект набридання» індивідуумів один-одному.

Поняття військового колективу зазвичай вживається для характеристики такої спільноти військовослужбовців і таких підрозділів, які в своєму соціальному розвитку досягли високого рівня. У зв'язку з цим колектив має низку ознак, ступінь вираженості яких дає можливість судити про рівень його зрілості:

1 Колективом є сукупність військовослужбовців, яка характеризується єдністю мети, основних інтересів і моральних принципів, високо розвинутою свідомістю колективізму і взаємної прихильності.

2 Однією з основних ознак колективу є єдність вирішуваних завдань, цілей і процесу діяльності; колектив припускає колективну (сукупну) діяльність, яка реалізується колективною майстерністю, навичками ділової взаємодії і припускає систему керівництва і дисципліни.

3 Важливою ознакою колективу є система соціально-психологічних явищ, що формуються на основі різних форм спілкування воїнів і служать тим ланцюгом, який зв'язує їх в єдиний соціальний організм. Колективу притаманний також здоровий соціально-психологічний клімат, дисципліна і моральний стан.

Саме чітка характеристика військового колективу дає можливість об'єктивно оцінити його можливості щодо досягнення мети та завдань. Для надання характеристики необхідно більш детально розібратися у внутрішніх процесах у колективі, у відносинах між його членами, а також у явищах, які проявляє колектив у своїй діяльності.

Взаємовідносини між індивідуумами у військовому колективі є дуже різноманітними, так само, як і детермінанти цих відносин. Кожен військовослужбовець є індивідуальністю, тобто таким, якому притаманний свій,

неповторний набір особливостей психологічного і непсихологічного характеру, які і впливають на його взаємовідносини з іншими. Набір таких особливостей у всьому колективі називається композицією, тобто індивідуальним складом колективу.

В основному відносини в колективі класифікуються за колом учасників на прості (між двома індивідуумами), складні (між індивідуумом і всіма іншими) та ускладнені (між двома або більше неформальними групами індивідуумів). Кількісний склад колективу має істотне значення, оскільки може бути вирахована приблизна кількість товариських (неформальних) груп – за однією групою на 5–7 чоловік. Приблизно 10 % складу кожного колективу діють самостійно, не утворюючи товариських груп. Ефективне керування колективом здійснюється, якщо його чисельність не перевищує 10 осіб, хоча все залежить від харизми і таланту керівника групи. У цьому сенсі Збройні сили України підібрали оптимальний склад найменшого колективу (відділення) – 9 осіб. За такої кількості відбувається оптимальне поєднання кількості, потрібної як для виконання бойового завдання, так і для ефективного керування цим підрозділом.

Велику роль також відіграє психологічний клімат у колективі, який обумовлюється типом відносин, психологічною сумісністю індивідуумів, чіткістю формулювання мети та завдань колективу, рівнем підтримки основної ідеї колективу, рівнем мотивації перебування кожного індивідуума в ньому.

Як ми вже з'ясували, військова діяльність, тобто строкова військова служба, порівняно з іншими видами соціально значущої діяльності характеризується високою динамічністю: швидким темпом, великими фізичними і психічними навантаженнями, раптовими переходами з одного виду діяльності на інший, а також жорсткою

регламентацією, чіткою організацією, суворою дисципліною (на основі вимог військових статутів, наказів), що обумовлено необхідністю підтримання високої боєготовності військ.

Військова діяльність є колективною діяльністю людей, яким держава довірила найновішу зброю і техніку для забезпечення миру та спокою.

Із моменту утворення підрозділу молодих воїнів у ньому починається диференціація, тобто поділ колективу, внаслідок якого кожний юнак залежно від своїх здібностей, моральних якостей, рис характеру займає певне місце в структурі колективу, отримує в ньому певну соціальну роль. Критерії такого поділу різні, однак у більшості військових колективів найчастіше такими є фізичні дані (сила, спритність, витривалість), моральні якості (товарищескість, чесність, надійність), вольові риси (сміливість, рішучість), вміння спілкуватися, знаходити спільну мову з іншими. На основі цього встановлюються емоційні (неофіційні) стосунки в колективі. Найвищу сходинку соціального статусу у військовому підрозділі займає неофіційний лідер, найнижчу – той, кого не визнає, не сприймає колектив. Найчастіше останніми стають ті, хто слабо підготовлений до військової служби, не розвинений фізично, не засвоїв основ допризовної підготовки, має хворобливу уяву, не вміє спілкуватися, низько оцінює свої можливості.

Й офіційні, й неофіційні стосунки воїнів у військовому колективі існують не відокремлено, а паралельно, одночасно і певним чином впливають одні на інших.

У колективі воїнів одного призову утворюються дещо менші за кількісним складом неофіційні групи (мікрогрупи). Спочатку вони складаються за принципом земляцтва і підтримуються розмовами про своє село (місто), місцеві події, спільних знайомих. Пізніше

приводом до організації та реорганізації груп стають спільні інтереси, нахили, уподобання юнаків.

Також до структури психології військового колективу входить взаємне оцінювання військовослужбовцями один одного, з чого випливає природне бажання здаватися або об'єктивно бути кращим за інших, притягання до певної ролі, наприклад бажання формального лідера стати неформальним, особливо в колективі, де неформальний лідер вже встановився, копіювання, бажання бути схожим на сильнішого за себе, яке переходить у бажання самоствердитися, встановити певний власний авторитет у колективі, а також підвищити авторитет колективу, як частки себе та ін.

Чималу роль відіграють в існуванні колективу і в його процесах колективні настрої. Під цим поняттям розуміють загальний емоційний стан, сукупність спільних переживань індивідуумів у колективі, які значною мірою визначають спрямованість та орієнтацію характеру психологічних виявів окремих індивідуумів і колективу в цілому. Властивостями колективного настрою, які необхідно враховувати, є такі:

- залежність від соціального загальносуспільного настрою;
- особлива заразливість (легке передавання між індивідуумами в колективі);
- велика спонукальна сила;
- динамічність;
- здатність швидкого переростання в дію.

Необхідно наголосити, що колективні настрої не є середнім арифметичним настроїв усіх індивідуумів у колективі, але є новим, згенерованим усім колективом у цілому, явищем. Не потрібно забувати, що колектив є окремою від кожного з індивідуумів соціальною формацією, і в психології колективу більша частина явищ

не може бути перенесена на кожного окремого індивідуума, тобто колектив має притаманні виключно колективу процеси, які не виникають, наприклад у міжособистісних відносинах.

Колективні настрої тісно пов'язані із суспільною думкою, яку визначають як сукупність оцінних суджень, в яких виражається ставлення більшості до зовнішніх і внутрішніх факторів, які так чи інакше стосуються всього колективу, а також до поведінки і діяльності як окремих індивідів у колективі, так і колективу в цілому. Факторами, що впливають на колективну думку, є державна ідеологія, вплив політичних настроїв у суспільстві, вимоги керівництва, рішення зборів колективу, традиції і звичаї, а також деякі інші фактори, що прямо не пов'язані з думкою колективу (хибність думок членів колективу, різне тлумачення подій та ін.).

Крім того, необхідно виділити психологічні особливості поведінки індивідуума у військовому колективі, такі як єдність режиму дня, харчування, побуту для всіх, незалежно від їх звичок; первинною рівністю з іншими членами колективу, зовнішнім проявом якої є військова форма, однакова для всіх; індивідуальність мотивації, емоційно-вольових процесів; спрямованість особистості, гострота почуття справедливості тощо.

Таким чином, **військовий колектив** є особливим видом колективу, організованою групою озброєних людей, які об'єднані лише одним спільним обов'язком – збройним захистом держави, обтяжених водночас певними умовами військової служби, як-от постійністю та незмінністю колективу, унеможливленням приватного життя, особливим режимом дня та несення служби, фізичними навантаженнями та ін.

4.2 Основи психології військового управління

Військове управління – це спрямований вплив командира на особистість воїна, військовий колектив або окремі соціально-психологічні процеси, що відбуваються в ньому, з метою зміни їх стану або надання їм нових якостей, що сприяють реалізації вирішення і досягнення поставлених цілей.

Психологія військового управління – це робота з військовослужбовцями, залученими до різних систем: «людина – машина», «людина – зброя», «особистість – колектив» та ін.

Найбільший інтерес становить аналіз системи «особистість керівника – військовий колектив».

Під поняттям «управління» розуміють сукупність взаємозалежних функцій, що виконуються органами військового управління, для безпосереднього впливу на об'єкт управління з метою досягнення кінцевої мети.

Основний зміст діяльності командира зводиться до виконання таких основних функцій (або видів діяльності):

- організаторської;
- виховної;
- військово-педагогічної;
- військово-професійної;
- адміністративно-господарської;
- керівництва навчально-бойовою діяльністю і службою військ.

Організаторська діяльність (функція) командира передбачає:

- планування, упорядкування та регулювання роботи офіцерів, прапорщиків, сержантів;
- прийняття рішень, контроль, перевірка виконання і надання практичної допомоги.

Командир повинен мати відповідні організаторські

якості та здібності:

- самостійний і творчий склад розуму;
- винахідливість;
- вимогливість;
- впевненість;
- уміння правильно оцінювати можливості людей;
- уміння налагоджувати їх дружню спільну роботу й правильно будувати взаємовідносини з ними.

Прийняті командиром управлінські рішення повинні бути:

- цілеспрямованими;
- своєчасними;
- несуперечливими;
- правочинними.

Психолого-педагогічні умови ефективності організаторської діяльності командира:

- чітке постановлення завдань з урахуванням якостей виконавців і можливостей підрозділу;
- надання ініціативи підлеглим у рамках поставлених їм завдань;
- постійне прагнення до живого безпосереднього спілкування з підлеглими, близькість до них, мобілізація їх на виконання завдань, що стоять перед підрозділом;
- безперервний і систематичний, діючий і результативний контроль виконання завдань у поєднанні з постійною практичною допомогою;
- тверда воля і наполегливість у подоланні перешкод на шляху до виконання поставленого завдання;
- турбота про підлеглих, урахування їх соціальних інтересів і вимог.

Виховна діяльність командира полягає в тому, що він:

- твердо і неухильно, цілеспрямовано й послідовно провадить у життя державну політику, забезпечує

соціальну захищеність військовослужбовців, додержання їх статусу;

- згуртовує військовий колектив, проводить роботу з попередження нестатутних взаємовідносин, підвищення культури міжнаціонального спілкування;

- проводить інформування, організовує гуманітарне навчання, культурно-масову і спортивну роботу в підрозділі;

- спирається і спрямовує роботу сержантів та активу, навчає його форм і методів виховної роботи;

- особисто організовує і проводить індивідуально-виховну роботу з кожним військовослужбовцем.

Командир здійснює військово-педагогічну функцію: він відповідає за бойову, психологічну і гуманітарну підготовку, навчання й виховання особового складу.

Бойова і гуманітарна підготовка являє собою процес особливим чином організованого педагогічного спілкування (взаємодії) військовослужбовців для формування в них бойової майстерності (професійних знань, умінь і навичок), розвитку ідейних, морально-бойових, психологічних та фізичних якостей, необхідних для підтримання постійної бойової готовності й успішного ведення бойових дій.

Свої завдання командир вирішує, здійснюючи необхідні навчально-виховні дії:

- вплив, що спрямований на підвищення навчальної активності підлеглих, стимулювання відповідального, зацікавленого ставлення до виконання навчальних завдань, а також орієнтації навчальної роботи на досягнення конкретних цілей (поставлення навчальних завдань);

- передавання, повідомлення інформації (розповідь, роз'яснення, показ);

- контроль та оцінювання результатів діяльності,

знань, умінь і навичок, їх систематичний облік.

Для їх успішного виконання завдання командир повинен:

а) знати:

- закономірності, мету і завдання навчання та виховання;

- психологічні особливості особистості та військового колективу;

- принципи та методи навчання і виховання;

- процес та умови формування навичок і звичок;

б) уміти:

- передавати знання, формувати уміння та навички;

- логічно, цікаво викладати матеріал, застосовувати технічні засоби навчання та інші засоби активізації пізнавальної діяльності тих, хто навчається;

- враховувати особливості кожного воїна і колективу в цілому;

- спиратися на колектив, використовувати можливості активу.

в) мати:

- спеціальні якості військового педагога (педагогічна спостережливість та увага, мислення і мова, такт та ін.).

Військово-професійна функція командира проявляється в тому, що він повинен бути висококваліфікованим і компетентним військовим фахівцем:

- знати матеріальну частину, правила експлуатації, збереження військової техніки та озброєння;

- уміти правильно визначати і ставити завдання підлеглим щодо її бойового застосування;

- зразково додержуватися вимог технічних інструкцій, настанов, заходів безпеки;

- знати тактику дій противника, можливості його озброєння і бойової техніки;

– організувати вивчення особовим складом нових зразків артилерійського озброєння;

– вивчати новітні способи бойового застосування артилерії.

Адміністративно-господарська діяльність командира передбачає:

– організацію правильного розміщення особового складу;

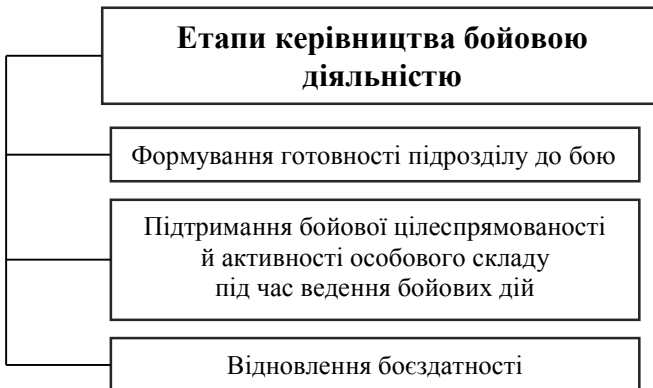
– підтримання встановленого статутного порядку, високого рівня військової дисципліни;

– забезпечення утримання підлеглими в справності зброї, військової техніки, засобів захисту і спорядження;

– турботу про побут своїх підлеглих, задоволення їх соціальних потреб і запитів;

– керівництво роботами, що виконуються особовим складом, контроль і надання практичної допомоги;

– ведення батареиноного господарства, службового діловодства, облік особового складу і матеріальних засобів.

Управління здійснюється командиром шляхом застосування різних засобів впливу на особистість і

колектив (насамперед на їх цілі, мотиви та суб'єктивний психологічний стан) з урахуванням їх реального стану, знання ступеня відхилення емоційної стійкості підлеглих від оптимального рівня, а також на бойову ситуацію, змінюючи її на свою користь.

Прийоми і засоби управління (впливу) діяльністю підлеглих:

- наказ;
- вимога;
- вказівки;
- роз'яснення мети і значущості бойових дій;
- своєчасне уточнення завдань під час бою і поставлення додаткових завдань.

Важливим методом управління є створення стимулювальних до виконання бойового завдання умов: забезпечення раптовості й несподіваного удару по ворогу, різке посилення інтенсивності вогню, підвищення темпу просування та ін.

Зміст цієї роботи містить:

а) на першому етапі: стимулювання спонукальних мотивів виконання поставленого завдання; підтримання бойового настрою підлеглих, їх індивідуальних і колективних установок на вмилі та самовіддані дії в бою та ін.;

б) на другому етапі: використання морально-психологічного впливу справедливості цілей воїна – слова та особистий приклад, сильний вогневий удар по противнику, успіх бою та ін.;

в) на третьому етапі: збереження високої організованості й дисципліни, морального та психологічного стану особового складу.

Для успішного управління бойовою діяльністю необхідні:

- 1) правильне з'ясування командиром завдання,

поставленого старшим начальником;

2) об'єктивне оцінювання обстановки, стан своїх військ і військ противника;

3) визначення ймовірного розгортання подій;

4) прийняття рішення, що передбачає найбільш раціональне використання своїх сил і умов обстановки;

5) організація і стимулювання підготовчої роботи та практичного виконання рішення;

6) контроль і внесення коректив у процес діяльності особового складу;

7) підбиття підсумків і відновлення боєздатності після проведеного бою.

Характер управління багато в чому визначає успіх чи невдачу в діяльності організації. Міцне та ефективне керівництво сприяє створенню атмосфери участі й колективній прихильності до цілей діяльності колективу, у якому його члени отримують стимул до подолання перешкод та досягнення максимальних результатів.

Незважаючи на те, що управління являє собою складний процес, його можна описати, виділивши основні елементи, кожний з яких є його характеристикою.

Елементи управління:

- ініціативність;
- уміння працювати з інформацією;
- захист своєї думки;
- прийняття рішень;
- вирішення конфліктів;
- критичний аналіз.

Кожен з елементів має важливе значення з точки зору забезпечення ефективного управління, тому що жодний з елементів не може компенсувати відсутність або надлишок іншого. Розглянемо окремо кожен із них.

Ініціативність. Ініціативність проявляється в таких

випадках:

- коли зусилля спрямовуються на конкретну діяльність;
- щоб розпочати певну діяльність, якою до цього часу не займалися;
- щоб зупинити процеси, які відбуваються, змінити напрямок прикладання зусилля чи характер зусилля.

Керівник може проявляти ініціативу або ухилятися від виявлення ініціативи в умовах, коли інші чекають від нього конкретних дій.

Вміння працювати з інформацією. Вміння працювати з інформацією дає можливість керівникові мати доступ до фактів, даних або інших джерел інформації. Ступінь поінформованості залежить від ґрунтового підходу керівника до своєї діяльності.

Захист своєї думки. Захист своєї думки припускає наявність конкретної позиції. Керівник може мати міцні переконання, але вважати водночас ризиковим для себе відстоювати ті чи інші переконання. І навпаки, керівник може ухилятися від відстоювання своїх переконань у результаті їх відсутності або слабкості.

Прийняття рішень. Завдяки прийняттю рішень здійснюється керівництво діяльністю організації. Рішення може приймати особисто керівник або дати право прийняти рішення підлеглим (колективна робота працівників), маючи всі наявні ресурси для відпрацювання та реалізації цих рішень.

Вирішення конфліктів. Розбіжності думок та конфлікти найчастіші в тих випадках, коли люди відстоюють різні точки зору. Залежно від способів вирішення конфлікти можуть бути дезорганізуючими і руйнівними або творчими та конструктивними. Керівник, здатний правильно поводитись у конфліктних ситуаціях та вирішувати їх, як прийнятно для всіх, викликає до себе

повагу. Нездатність керівника щодо конструктивного вирішення конфліктної ситуації впливає на зниження його авторитету в підлеглих та породжує негативне до нього ставлення.

Критичний аналіз. Під критичним аналізом розуміють сукупність способів та прийомів досліджень і вирішення проблем діяльності організації, що постають перед кожним виконавцем або колективом у цілому під час виконання тих чи інших завдань. Цей підхід полягає у відступі від здійснюваної діяльності або її припиненні з метою вивчення чи виявлення альтернативних можливостей підвищення продуктивності праці, планування та усунення таких ситуацій, які можуть призвести до негативних наслідків. Виконавці можуть розглядати або не розглядати свій досвід роботи як основи для професійного навчання, але в усіх випадках можуть застосовувати дії, використовувані їх колегами, які підтримують із ними зворотний зв'язок. Без такого навчання неможливо удосконалювати роботу підлеглих у майбутньому. Навчання на основі попереднього досвіду, критичного аналізу та зворотного зв'язку є основою для більш ефективної праці з людьми за їх участі.

Зміст управлінської діяльності командира. Методи управління

Управління підрозділом – цілеспрямована діяльність командира і штабу щодо підтримки постійної бойової та мобілізаційної готовності підрозділу, підготовки його до виконання заходів повсякденної діяльності та управління ним під час виконання поставлених завдань.

Воно включає: оцінювання стану справ у підрозділі, прийняття рішення, планування, постановка завдань щодо організації і проведення бойової та ідеологічної

підготовки, виховної роботи, підтримання статутного порядку, укріплення військової дисципліни, служби військ, обслуговування техніки і озброєння, надання військовослужбовцям усіх видів забезпечення, практичну роботу з організації виконання поставлених завдань, контроль за виконанням поставлених завдань і надання підлеглим необхідної допомоги; безпосереднє управління підлеглими під час виконання **завдань**.

Таблиця 4.1 – Завдання управління

Назва	Зміст
Навчально-бойове	Організація і проведення заходів з бойової та мобілізаційної підготовки
Виховне	Зміцнення військової дисципліни, забезпечення правопорядку, викорінювання нестатутних взаємовідносин.
Адміністративно-господарське	Усебічне забезпечення заходів повсякденної діяльності підрозділу (частини)
Військово-технічне	Вивчення, експлуатація та утримання зразків озброєння бойової техніки. Удосконалення навчально-матеріальної бази
Службово-розпорядче	Чітке планування заходів та постановлення завдань
Контрольно-виконавче	Контроль процесу і кінцевого результату виконання запланованих заходів

Навчально-бойова діяльність командирів полягає в організації і проведенні заходів із бойової та

мобілізаційної підготовки. Крім того, вона припускає участь військ у заходах старших начальників (навчання, збори та ін.). Для виконання навчально-бойового завдання командири, як показали досліді, витрачають близько 35 % бюджету свого часу. Вирішення цього завдання вимагає ініціативи, творчості від командирів усіх ступенів у досягненні основної мети управління – підвищення рівня бойової та мобілізаційної готовності.

У процесі **виховної** діяльності необхідно домогтися від підлеглих активної життєвої позиції під час вирішення завдань бойової готовності, викорінювати негативні явища, пропагувати демократизацію і гласність. Основний напрямок цієї роботи – це зміцнення військової дисципліни, забезпечення правопорядку, викорінювання нестатутних взаємовідносин.

Адміністративно-господарська діяльність спрямована на:

- організацію і несення служби добовим нарядом;
- підтримання статутного порядку;
- організацію і ведення військового господарства;
- атестацію офіцерського складу;
- організацію діловодства.

Військово-технічна діяльність забезпечує вивчення, експлуатацію та утримання зразків озброєння бойової техніки. Крім того, вона передбачає організацію раціоналізаторської та винахідницької роботи, удосконалення навчально-матеріальної бази.

Службово-розпорядча діяльність забезпечує виконання намічених заходів. Вона вимагає від командира чіткості, твердості, вольової витримки і такту у взаємовідносинах з особовим складом. Віддані розпорядження повинні бути чіткими, недвозначними. Для цього командир аналізує всі умови, в яких ставиться завдання, і можливі перешкоди під час його виконання,

тобто командир враховує, чи зможуть його підлеглі до зазначеного часу в необхідному обсязі виконувати поставлене завдання; якщо необхідно, то він може відкоригувати процес виконання завдання. Результативність виконання поставлених завдань підвищується під час створення командиром обстановки творчості, ініціативи і відповідальності.

Контрольно-виконавча діяльність командира пов'язана з кінцевим результатом управління. Тому вона вимагає компетенції командира в межах його відповідальності. Але командир повинен довіряти своїм помічникам, заступникам і певною мірою спиратися на їх досвід і порядність.

Виконання спектра цих завдань досягається відповідними формами і методами управління.

Форми управління поділяють залежно від обсягу інформації, інтенсивності її надходження та важливості.

У загальнонауковому, філософському трактуванні форму управління розуміють як один із проявів його змісту. Вона може виражатися по-різному: як у статичній, тобто під час підготовки якогось заходу, так і в динамічній, під час його виконання. У тому й іншому випадках форма визначає межі, в яких здійснюються практичні заходи командира (штабу) з виконання повсякденних завдань. Форма відображає зміст управлінської діяльності, зокрема її організаційний бік. Вона залежить від:

- рівня і складу управлінської ланки;
- необхідності поєднання централізації і децентралізації;
- розподілу конкретних завдань між органами управління та посадовими особами, які складають цей орган;
- рівня підготовленості офіцерів та злагоженості їх роботи.

Таблиця 4.2 – Основні форми управління повсякденною діяльністю підрозділів (із досвіду військ)

Форма	Суть форми
Одноосібна	Рішення приймає персонально командир, і він несе відповідальність за нього
Колективна (групова)	Завдання вирішують на основі колективної думки. За спільно відпрацьований та прийнятий до виконання план несуть відповідальність усі командири та начальники (в межах своєї компетенції)
Комбінована	Рішення (план) виробляють одноосібно або колективно, а втілення його на місцях здійснюють інші. Відповідальність однаково несуть і органи, які видали наказ, і ті, хто втілює його на місцях
Командир як єдиноначальник несе відповідальність за всіх форм управління	

Одноосібна форма управління передбачає прийняття рішення персонально командиром. За це рішення він несе відповідальність.

Але існують завдання, для вирішення яких необхідна колективна думка. У таких випадках має місце **колективна форма** управління. За спільно відпрацьований та прийнятий до виконання план несуть відповідальність усі командири та начальники.

Мають місце завдання (наприклад, здійснення контролю та виконання наказу), які вимагають **комбінованої форми** управління. В таких випадках відповідальність однаково несуть і органи, які видали наказ, і ті, хто втілює його на місцях.

Таблиця 4.3 – Методи управління

Група методів	Метод	Суть
Організаційно-розпорядча	Організаційний	Призначений для планування дій кожного підрозділу та військовослужбовця
	Розпорядчий	Забезпечує оперативний вплив на всю систему управління шляхом перерозподілу сил та засобів у процесі вирішення виниклих завдань
	Правовий	Передбачає використання законів України в системі управління, тобто має місце звернення до правового регулятора суспільних та службових відносин
	Економічний	Полягає в матеріальному впливі на всі сторони життєдіяльності військ
Морально-психологічна	Демократизації	Впливають на результативність управління через підвищення активності військовослужбовців
	Пропаганди	
	Агітації	
	Роз'яснення	

Під методом управління розуміють сукупність конкретних способів, прийомів та правил здійснення управлінських функцій командира з метою виконання одержаних підрозділом завдань.

Коротка характеристика кожного з перелічених методів управління

Організаційний (організаційно-адміністративний) метод призначений для планування дій кожного підрозділу та військовослужбовця. Цей метод передбачає планування заздалегідь і реалізується у вигляді планів, розкладів

занять, статутів, порадників, інструкцій, підручників, різноманітних правил та інших документів. Позитивною якістю методу є обмірковування, зваженість управлінських функцій командирів різних рівнів, що забезпечує обґрунтоване, доцільне планування як самого управління, так і взагалі службової діяльності підрозділу.

Прикладом організаційного методу є планування бойової підготовки артилерійської батареї. Під час складання розкладу занять батареї її командир заздалегідь визначає: хто, де, коли і з ким проводитиме заняття; яку бойову техніку, озброєння, прилади та літературу буде використано; яке навчальне місце з навчально-матеріальної бази частини буде задіяне. Для складання розкладу занять батареї командир батареї отримує необхідні дані з дивізіонного планового документа – тематичного розрахунку годин на період навчання. Щодо бойової підготовки, то бачимо, що організаційний метод управління охоплює плануванням усі підрозділи дивізіону (частини).

Організаційний метод управління передбачає постійний вплив вищих органів управління на підлеглі їм ланки. Цей метод дає найбільш ефективні результати за таких умов:

- недопущення волюнтаризму під час прийняття рішення командиром;
- урахування конкретних умов життєдіяльності військ;
- розширення демократії та гласності.

Розпорядчий метод забезпечує оперативний вплив на всю систему управління шляхом перерозподілу сил та засобів у ході вирішення епізодичних або раптово виниклих завдань. Практика показує, що чим менше деталізовані та обґрунтовані розрахунками організаційні заходи, тим частіше доведеться звертатися до

розпорядчого методу. В цьому полягає зв'язок між організаційним та розпорядчим методами.

Розпорядчий метод реалізується через накази, розпорядження, які доводяться до виконавців усно або письмово. Наприклад, якщо виникають раптово невідкладні завдання (усунення наслідків стихійного лиха, розвантаження великої кількості матеріальних засобів та ін.), то командир (начальник) вимушений своїм наказом звільнити від занять із бойової підготовки певну кількість підрозділів. Такими наказами змінюється послідовність виконання щоденної службової діяльності підрозділу (частини). Безумовно, це призводить до невиконання задалегідь прийнятого плану, а водночас і до зменшення ефективності бойової підготовки. Тому з метою недопущення надмірного використання цього методу командир частини мусить із цього приводу аналізувати працю своїх підлеглих. Такий аналіз забезпечить зворотний зв'язок у системі управління та викорінювання виявлених недоліків у плануванні.

Правовий метод управління передбачає використання законів України в системі управління, тобто має місце звернення до правового регулятора суспільних та службових відносин. Особливо цей метод має важливе значення в наш час – час розбудови демократичної правової держави та реформування Збройних сил України.

Правовий метод базується на використанні військовослужбовцями законів держави, що гарантують додержання прав людини. Право є регулятором відносин між військовослужбовцями. Цей метод не є відокремленим від інших. Він реалізується через усі методи, оскільки управління військовими колективами повинно бути правомірним і не суперечити законам України.

Сутність **економічного методу** полягає в матеріальному впливі на всі сторони життєдіяльності

військ. Маючи у власному розпорядженні значні матеріальні засоби, командир і підпорядковані йому органи управління в процесі управління повинні ощадливо їх використовувати. Вирішуючи питання використання різних матеріальних засобів, необхідно порівнювати витрати з досягненням кінцевої мети. І, безумовно, їх раціональне використання визначає ефективність управління.

Розумне використання стимулювальних економічних факторів може звісно підвищити ефективність управління. Тому економічний метод управління – це вплив командира економічними важелями на якість та своєчасність виконання завдання.

Група *морально-психологічних* методів впливає на результативність управління через підвищення активності військовослужбовців. Це досягається завдяки демократизації відносин між людьми, спадкоємністю традицій, пропагандою та агітацією щодо поставлених завдань, усебічним стимулюванням діяльності підлеглих та підпорядкованих підрозділів.

Коротко розглянемо деякі з морально-психологічних факторів.

Демократизація всіх сфер життя в Збройних силах України повинна зумовлювати єдність єдиноначальності, міцну військову дисципліну, безумовну ретельність виконання службових обов'язків із широким залученням військовослужбовців до справ військового колективу. Вона передбачає відмову від голого адміністрування, близькість керівника до широких мас військовослужбовців, боротьбу з викривленням дисциплінарної практики та нестатутними взаємовідносинами. Крім того, демократизація зобов'язує командирів усіх ступенів вести боротьбу з грубістю,

хамством, сприяти ввічливості та турботі про кожного військовослужбовця.

Велике значення для ефективного управління має виховання особового складу на бойових та трудових традиціях. Для цього потрібно пов'язувати головні завдання бойової підготовки з обороноздатністю України та з кращими показниками, які були досягнуті попередніми поколіннями військовослужбовців. Іншими словами, командир повинен на позитивних прикладах виховувати в підлеглих прагнення до високоефективного виконання службових обов'язків.

У цілому морально-психологічні методи управління реалізуються через пояснення завдань; залучення військового колективу до розроблення плану подальших дій та прийняття рішень; проведення демократичних заходів (загальних зборів, нарад та ін.); моральне стимулювання військовослужбовців, які відзначилися; проведення виховних та культурно-масових заходів; поширення передового досвіду членів військового колективу.

На основі розглянутих груп методів управління повсякденною діяльністю підрозділів можна сформулювати види управлінської діяльності, назва яких відповідає назві відповідного методу, а саме: організаційний, розпорядчий, правовий, економічний та виховний.

У досвідченому виборі методу чи виду управління підрозділом визначаються кваліфікація командира, його уміння та стиль роботи з підлеглими.

4.3 Стиль керівництва військовим колективом

Кожний керівник (командир) оригінальний як особистість, але водночас є й представником окремого типу особистості та у своїй діяльності застосовує той чи інший стиль керівництва.

Стиль військового управління – це відносно стійка система способів, методів і форм впливу керівника на підлеглих відповідно до поставленої мети.

Залежно від індивідуальних особливостей, знань, практичного досвіду, ставлення до колективу, способів і методів впливу керівника на підлеглих можна виділити три основні стилі управління:

- авторитарно-одноосібний;
- пасивний;
- одноосібно-демократичний.

Коротко дамо характеристику кожного з цих стилів.

Авторитарний керівник вимагає в різкій, грубій формі, погрожує. Непривітний тон. Несистематично бере участь у роботі, задає її темп.

Пасивний керівник. Не втручається в процес роботи. Керівник завжди відсутній. Сам рідко розподіляє роботу.

Демократичний керівник вимагає спокійно. Поділовому розподіляє роботу, бере до уваги пропозиції підлеглих. Тон звернення товариський. Стежить, щоб ніхто не ухилявся від роботи, за потреби додатково роз'яснює завдання. Особливу увагу звертає на рівномірний хід роботи, її темп. Постійно буває в колективі.

Водночас за одноосібно-демократичному стилі управління важливо уміти тримати *дистанцію управління*. Мова йде не про соціальну дистанцію між командиром і підлеглим. Мається на увазі поняття дистанції управління,

що впливає зі специфіки діяльності командира. Командир одночасно виконує дві функції: з одного боку, він – офіційний представник держави, який наділений правами та несе особисту відповідальність за свої дії і дії підрозділу, з іншого – він член колективу, тобто просто людина.

Перше передбачає наявність певної дистанції в системі офіційних стосунків, друге – її скорочення. Згідно з першою функцією вплив на підлеглих здійснюється силою адміністративної влади та авторитету посади. Згідно з другою – на основному місці – авторитет особистості. Молоді офіцери дуже часто припускаються помилок із цього питання. Командир взводу зменшив дистанцію, і ось він вже став у відгуках підлеглих просто «гарним хлопцем», а це не завжди бажано для офіцера. Пізніше він схаменеться, але повернутися до рівня офіційних стосунків буде важко або і неможливо. Таке часто відбувається не тому, що командирові не вистачає вольових якостей та принциповості, – в нього відсутнє *почуття дистанції*. Інший офіцер ніяк не може зійти з висоти своєї посади до рівня неофіційних відносин. Інколи це можна пояснити проявом таких негативних рис характеру, як зарозумілість, чванливість, зазнайство.

Оптимальному стилю характерна низка рис, які можна поділити на три взаємозв'язані між собою групи.

Перша група рис – це ідейно-політичні риси стилю, до яких можна віднести:

- ідейність і патріотизм;
- принциповість;
- зворотний зв'язок із підлеглими;
- опору на досвід і знання оточення.

Друга група рис – це професійно-організаторські риси стилю, які містять у собі:

- почуття відповідальності за рішення, що приймаються;
- прогноз та інтуїцію в керівництві;
- конкретність планування і розподілу обов'язків;
- оперативність управління;
- вимогливість і контроль;
- оптимізацію інформації і вміння заощаджувати час.

Третя група рис – це морально-психологічні риси, такі як:

- товариськість та комунікабельність;
- чуйність;
- простота, скромність;
- доступність;
- чутливість і правдивість, почуття такту.

Шляхи удосконалення стилю управління

1 Ефективне використання системи перевірених життям методів і прийомів керівництва, що забезпечують успішне виконання поставлених завдань, планів та програм.

2 Добір керівником військового колективу.

3 Постійний самоконтроль і вдумливий самоаналіз, критичне ставлення до своїх службових обов'язків, оцінювання стилю керівництва.

4 Постійне удосконалення теоретичної і професійної підготовки.

5 Поповнення військових і технічних знань.

6 Розвиток командирських якостей.

Таким чином, практична реалізація вимог воєнної доктрини, переведення військового будівництва і підготовки військ на якісні параметри в багатьох випадках залежать від психологічної перебудови стилю управління офіцерських кадрів, оволодіння новими методами роботи з людьми.

4.4 Особисті якості командира та їх вплив на управління колективом. Авторитет офіцера

Військовий колектив (підрозділ, частина) – це складна система управління. Для успішного управління такою системою командир повинен мати відповідні особисті якості.

Під командирськими якостями розуміють властивості особистості офіцера, які забезпечують ефективне виконання службових обов'язків.

Таблиця 4.4 – Якості особистості командира

Назва групи якостей	Перелік якостей особистості відповідної групи
1 Морально-політичні	1 Політична свідомість. 2 Переконаність. 3 Моральність.
2 Професійно-бойові	1 Компетентність. 2 Дисциплінованість. 3 Командирська воля. 4 Організаторські здібності. 5 Творчі здібності.
3 Психологічні	1 Психологічна стійкість. 2 Професійна адаптація.
4 Фізичні	1 Витривалість. 2 Сила. 3 Спритність. 4 Швидкість у діях.

Усі якості перебувають у діалектичному взаємозв'язку і характеризують одну особистість.

Морально-політичні якості

Вплив на формування морально-політичних якостей чинять соціально-політичні зрушення, які мають місце в нашій державі. Тому найважливішим завданням із підготовки молодих командирів є формування в них політичної свідомості. Якщо *індивідуальна свідомість* – це сутність особистості, тобто духовний світ, що складає систему політичних переконань, наукові погляди на природу, суспільство та людські взаємини, то

політична свідомість – це здатність думати, обмірковувати і визначати своє відношення до дійсності з громадської та державницької позицій.

Для *політичної свідомості* характерним є науковий світогляд. Саме він характеризує особистість командира і визначає його життєву позицію, ідеали, мотиви вчинків та моральні риси. У ньому відбиваються відповідальність командира перед суспільством за захист Батьківщини, відданість справі, якій він присвятив усе своє життя. Ось чому основою виховної роботи є формування у командирів усіх ступенів наукового світогляду, відданості справі розбудови соборної, незалежної України та любові до її народу. Науковий світогляд дає командирові правильну орієнтацію в усіх напрямках службової діяльності. Чим вищий рівень знань, чим досконаліше командир оволодів законами суспільного життя, тим більш упевнено він може діяти, виконуючи управлінські функції, і тим самим сприяти досягненню основної мети управління – підвищенню рівня бойової готовності підрозділу.

Формування особистості командира полягає не лише в тому, щоб він надбав бойових якостей, тобто зробити з нього висококласного військового фахівця, а й виховати його переконаним, політично свідомим

військовослужбовцем. Для цього необхідно формувати й розвивати *політичну переконаність*.

Політична переконаність - надзвичайно стійкі мотиви діяльності командира як державницької особи, і які потужно впливають на його рішення та дії в найскладніших ситуаціях життя, служби, бою.

Іншими словами, переконаність – це якісна характеристика людини. Переконаний командир за будь-яких обставин високо пронесе прапор політичних ідеалів, пов'язаних із незалежністю та безпекою держави. Його дії будуть мати надзвичайну ясність та послідовність, а прагнення досягти мети буде сильнішим за смерть.

Сила переконання відбивається у свідомості командира тоді, коли він веде боротьбу з несправедливістю, з порушенням законів України, проявляє принциповість за будь-яких обставин, навіть несприятливих особисто для нього.

Одним із дуже важливих завдань виховання командирів та їх підлеглих є формування в них патріотичних почуттів. Ці почуття проявляються щоденно в їх конкретних учинках, в усвідомленні глибокого зв'язку з народом, причетності до його справ. Найефективнішим методом розвитку патріотичних почуттів у командирів є виховання їх на бойових, трудових традиціях нашого народу. Удосконалюючи та розвиваючи цей напрямок ідеологічної роботи, необхідно прагнути підсилення в ньому морального аспекту; у військових буднях тісно пов'язувати велич традицій, подвигів старших поколінь із нормами поведінки сучасних військовослужбовців. Спираючись на приклади старших поколінь, виховувати у воїнів Збройних сил вірність військовому обов'язку, готовність захищати свою Батьківщину, а якщо буде потрібно, то і віддати за неї життя.

У нерозривному зв'язку з переконаністю перебуває принциповість командира, яка відображається у відношенні його до служби та критики. **Принциповість** – це **якість, в якій визначається вірність певним принципам**. Інколи під принциповістю неправильно розуміють просту упертість, небажання виправити очевидну помилку, змінити неправльний, хибний погляд на ті чи інші події військового життя або на поведінку підлеглих. Принциповість визначається високою вимогливістю до себе, справедливим відношенням до підлеглих, товаришів по колективу. *Принциповість передбачає стійкість переконань*. Командир не може говорити сьогодні одне, а завтра – інше. Принциповий командир ніколи і ні в чому не допустить послаблень, не піде на угоду із совістю, чесно визнає свої помилки і буде прагнути їх усунути. Він завжди ставитиме суспільні інтереси вище за особисті.

Переконаність командира свідчить про його політичну зрілість, означає, що його науковий світогляд перетвориться на глибокі особисті переконання, активну життєву позицію.

Командир будь-якого рангу повинен бути ***взірцем моральності***.

Моральність – це внутрішня установка індивіда діяти відповідно до своєї совісті та неформалізованих у вигляді правових приписів поглядів, уявлень та оцінок, що регулюють поведінку людей у суспільстві.

Безумовно, моральні звички потрібно виробляти, щоденно впливаючи на свідомість військовослужбовця, домагатися зміни його поведінки на краще, пробуджувати відчуття гідності та відповідальності перед військовим колективом за свої дії.

З моральністю тісно поєднується почуття патріотизму, в якому на перший план виходить любов до

Батьківщини, до свого народу, усвідомлення зв'язку з ним, співучасть у його справах. Любити Вітчизну – це означає усіма силами сприяти зміцненню її могутності, вирішенню завдань, які постають перед народом України. В цьому полягає сутність патріотизму. Усвідомлення особистої участі в розбудові незалежної держави, глибоке розуміння необхідності напруження усіх творчих сил для досягнення мети, реальні справи, які збільшують силу і славу Батьківщини, – ось що надає патріотизму дієвий характер, перетворює любов до неї на найважливіший стимул командира Збройних сил України.

Моральні норми, уявлення, ідеали діють на найглибші психологічні механізми військовослужбовця. Вони сильно впливають на мотиви його дій. Мотиви дій нерозривно пов'язані з оцінюванням та самооцінюванням, які проводяться на підставі моральних вимог та ідеалів. Якщо б виконання моральних норм не супроводжувалося позитивною оцінкою людської поведінки, а порушення – негативною, вимоги моральності перетворилися б на добрі побажання, позбавлені будь-якої суспільної ролі. Оцінки перетворюють мораль на дуже важливий засіб соціального контролю за поведінкою військовослужбовця.

Моральні погляди, уявлення, ідеали складають моральний світ особистості. Цей світ може бути багатим і бідним залежно від того, як військовослужбовець вбирає в себе передові моральні ідеали, наскільки глибокі і багатогранні його уявлення про мораль, життя, культуру.

Серед моральних почуттів командира виділяється своїм суспільним значенням відчуття обов'язку перед багатьма поколіннями людей, які створили матеріальні і духовні цінності, якими кожний із нас користується від народження до останніх днів життя. Вдячність людям старших поколінь, які віддавали свої сили і навіть своє життя за щастя нашої Вітчизни, повинно бути

найяскравішим моральним почуттям командирів Збройних сил. Зміст морального виховання полягає в тому, щоб перетворити суспільні моральні вимоги на особисті моральні цінності кожного.

Одним із найяскравіших виявів моральності командира є його *самокритичність та здатність правильно реагувати на зауваження начальників і враховувати суспільну думку товаришів по службі*. Досвід життя військ підтверджує, що це – найефективніша зброя для перемоги нового над старим. Цей метод дозволяє виявити недоліки в навчанні та вихованні підлеглих, у службі військ. Тенденція згладжувати, уникати невирішених проблем, гострих питань, замовчувати недоліки та труднощі не допомагають справі, а лише перешкоджають вирішенню одержаних завдань. Крім того, такий підхід пригнічує активність мас, а водночас і ефективність виконання завдань.

Розвинути у військовослужбовців, зокрема і командирів, моральність до рівня сучасних вимог – це означає, по-перше, перетворити норми моралі на їх особисті переконання, по-друге, прищепити їм систему позитивних звичок поведінки, які б відповідали загальнодержавним нормам моралі.

Професійно - бойові якості

Командир будь-якого рівня повинен поєднувати в собі високі морально-політичні якості з відмінною професійною підготовкою. Для цього він повинен мати великий запас знань, умінь, навичок та бути компетентним у межах своїх повноважень. Що ж розуміють під компетентністю?

Компетентність – це здатність застосовувати на практиці одержані знання, набуті уміння та навички

як у повсякденній діяльності, так і в бойовій обстановці, а також спроможність самостійно здобувати нові знання та відпрацьовувати нові уміння і навички.

Необхідно враховувати, що сучасна війна розширить масштаби бойового використання сил та засобів, збільшить розмах бойових дій, які будуть супроводжуватися особливим напруженням і швидкоплинністю. Усе це накладає свій відбиток на форми і методи управління підрозділами в бою. Безумовно, центральне місце в управлінні військами належить командирові. Він повинен швидко орієнтуватися за будь-яких обставин, логічно мислити, чітко висловлювати свої рішення, а це можливо лише за умови, що командир є компетентним фахівцем.

Компетентний командир повинен мати високий рівень загальної культури та добре розвинену командирську мову: ясну, чітку, лаконічну, енергійну та переконливу.

Компетентний командир відзначається розвинутим тактичним мисленням, глибоким знанням закономірностей збройної боротьби; здатністю глибоко аналізувати та обмірковувати всі можливі варіанти бойового застосування підрозділу; умінням знаходити, підтримувати та втілювати у практику управління все нове, передове; знанням та суворим виконанням вимог статутів, настанов, наказів, директив та інших керівних документів; умінням максимально використовувати зброю та техніку.

Дуже важливим фактором, що впливає на результат управлінської діяльності командира, є його дисциплінованість.

Дисциплінованість – це свідоме ставлення і внутрішня переконаність у необхідності суворого і точного додержання порядку і правил, установлених законодавством України, військовими статутами та неухильне виконання їх вимог.

Виконання управлінських функцій командиром, особливо в сучасному бою, буде проходити у виключно складних умовах. Ця обставина вимагає, щоб командир володів волею, тобто здатністю свідомо керувати собою в боротьбі за досягнення складної мети.

Командирська воля – це вища спонукальна та розпорядлива форма регулювання діяльності військового керівника, яка забезпечує перехід від пізнання та переживання до практичних дій із метою зміни дійсності відповідно до потреб, намірів та інтересів.

Воля пов'язана з усвідомленням її залежності від мети. Від того, яку мету перед собою ставить командир, яке значення має її досягнення для нього особисто, для військового колективу, в якому він служить, Збройних сил та суспільства в цілому, залежить ступінь вольового напруження.

Характерними ознаками командирської волі є:

– *цілеспрямованість*, тобто спрямованість дій командира на досягнення поставленої мети, підпорядкування їй усіх дій, думок, енергії;

– *ініціатива і самостійність*, що проявляються через здатність узяти на себе всю повноту відповідальності за прийняті рішення, дії, вчинки. Особливе значення має *розумна ініціатива командира* на полі бою. Від його ініціативи звісно залежать швидкість ураження ворога та упередження нанесення противником несподіваних, раптових ударів. Безумовно, така ініціатива передбачає певний ризик та наявність високої мужності;

– *рішучість*, що виявляється в здатності командира без допомоги з боку швидко прийняти обґрунтоване рішення та впевнено й оперативно втілювати його в життя;

– *працьовитість* та *наполегливість*, які допомагають енергійно долати перешкоди, що стоять на шляху вирішення одержаного завдання;

– *витримка та самовладання*, що проявляються у здатності командира побороти негативні емоції, що заважають досягненню мети, тобто визначають владу над собою та самоконтроль;

– *вимогливість*, тобто дії командира спрямовані не лише на прагнення досягти певних результатів правочинним шляхом, а й підтвердження суворої обов'язковості досягнення цих результатів. Вимогливість повинна бути розумною, справедливою і стосуватися усіх підлеглих однаково та поєднуватися з вимогливістю до себе. В поведінці командира неприпустимі зарозумілість, чванство, грубість, начальницькі прояви. Ввічливість, привітність і тактовність якнайкраще сприяють взаєморозумінню керівника та підлеглого.

Для ефективного виконання завдань, що стоять перед підрозділом, командир повинен мати організаторські здібності.

Організаторські здібності – це здатність командира за будь-яких обставин організувати особовий склад підрозділу на виконання одержаного завдання як планового, так і несподіваного.

Військова діяльність за своєю складністю завжди вимагала від командирів та особового складу підрозділів максимального прояву творчих здібностей.

Творчі здібності – це здатність командира спираючись на власні знання та уміння здійснювати науковий підхід до вивчення явищ і процесів та на

основі цього приймати обґрунтовані рішення і діяти не за шаблоном.

Особливо збільшується значення творчих здібностей на сучасному етапі розвитку військової справи. Це обумовлюється прискоренням темпів її розвитку, появою нових проблем, які вимагають творчого підходу до їхнього вирішення. Для цього командир повинен формувати та розвивати здібність помічати нові, передові тенденції, передбачати можливий розвиток подій та впливати на їх наслідки якнайкраще.

Розвиток творчих здібностей вимагає від командира удосконалення уваги, пам'яті та творчої уяви. Потрібно сказати, що формування згаданих якостей допомагає розвивати в командира інтуїцію. Особливість *інтуїтивного пізнання* полягає у стрибку через послідовні ланки логічної побудови розумового процесу. Тому процес інтуїтивного пізнання не формалізується, для нього неможливо відпрацювати певну логічну формулу. Всі ланки розумового процесу в цьому разі ніби зливаються в одне ціле, що і дає можливість одержати несподіваний інтуїтивний висновок. Цей висновок є результатом діяльності мислення, коли одночасно і миттєво враховується безліч даних і факторів.

Психологічні якості

Військовій діяльності властива надзвичайно складна та відповідальна праця, що пов'язана з труднощами і поневір'яннями (обмеженнями), надзвичайним напруженням фізичних та морально-психологічних сил, дуже обмеженим часом на виконання завдань, суворо регламентованим побутом. Для успішної службової діяльності в цих умовах командирам потрібно формувати в

собі, а так само і у своїх підлеглих, психологічну стійкість. Що ж розуміють під психологічною стійкістю?

Психологічна стійкість – це здатність людини швидко пристосовуватися до умов, що часто змінюються, переносити труднощі військової служби, а також суворі випробування сучасної війни.

Для психологічної стійкості дуже важливою є така якість командира, як *мужність*. Вона виявляється в здатності швидко опанувати страх і зберегти наявність духу, уміло використовувати всі можливості для виконання одержаного завдання.

Особливості бойової діяльності висувають специфічні вимоги до мислення командира. Уміння знайти головне, не випускаючи деталей, ясність та визначеність висновків – необхідна вимога до мислення командира в бойовій обстановці. Командир зобов'язаний знайти вихід у суперечливій ситуації за простою формулою вирішення. Майже ніколи командир не буде мати всієї інформації про обстановку на полі бою, особливо що стосується противника. Тому в нього можуть з'явитися сумніви щодо правильності зроблених висновків та відданих розпоряджень. Але вони не повинні негативно впливати на безперервність та твердість управління підрозділом. Звідси випливає одна з вимог до мислення командира – *рішучість* та *самостійність*, здатність до виправданого та обґрунтованого ризику. Безумовно, кожний командир повинен прагнути до зменшення ризику. Але якщо командир і буде лише дбати про свою безпеку, тоді його шанси на успіх у бою будуть незначними. Такий підхід у діях командира приховує нерішучість, розгубленість і, як наслідок, – втрату часу, а разом із цим й ініціативи. Ризикувати потрібно, але ризик повинен бути розумним і ґрунтуватися на передбаченні.

До психологічних якостей належить також *професійна адаптація*.

Професійна адаптація – це звикання до умов службової діяльності в умовах мирного часу або бойової обстановки у воєнний час, яке дозволяє уникнути небажаних емоційних реакцій.

Досвід, накопичений у процесі навчання та виховання, спілкування з людьми, переживання, радощі і негаразди допомагають тверезо та об'єктивно оцінити обстановку, свої здібності та можливості, власне місце в житті.

Військовослужбовець, чи то командир, чи його підлеглий, адаптований до військової служби, має більшу стриманість, волю порівняно з молодими офіцерами щодо умов служби та життя. Такий військовослужбовець не буде ставити занадто високих вимог до оточення його людей та умов життя, засмучуватися через те, що не здійснилося бажане, він не буде занадто запальним.

Фізичні якості

Сучасний командир повинен мати добре розвинені фізичні якості. Характер будь-якої війни вимагає від усього особового складу Збройних Сил України, і насамперед від командного складу, високої фізичної підготовленості: витривалості, сили, спритності та швидкості в діях.

Кожний керівник (командир) оригінальний як особистість, але водночас є і представником окремого типу особистості та у своїй діяльності представляє той чи інший стиль керівництва.

Авторитет офіцера

Успіх у військовій управлінській діяльності залежить не так від рівня посади та сили влади, як насамперед від сили особистого авторитету командира. Є духовні цінності, без яких не може бути хорошого командира. До цих цінностей належить авторитет командира та його спроможність бути лідером у військовому колективі. І навпаки, військовий керівник, який не має належного авторитету та неспроможний бути лідером, не зможе організувати життєдіяльність підпорядкованого йому військового колективу належним чином.

З аналізу останніх досліджень та публікацій є очевидним, що через актуальність та новизну проблеми сучасна наука чималі зусилля приділяє дослідженням сутності поняття авторитету як керівника взагалі, так і військового керівника-командира, їх спроможності бути лідером серед підлеглих. Водночас попри достатню кількість досліджень у цій галузі поки що не здійснено чітких спроб провести дослідження умов поєднання понять «авторитет» та «лідерство» в особі військового керівника. Насамперед, авторитет – довіра, якою користується командир у підлеглих, вищого начальства і колег по роботі, а також оцінювання з боку колективу відповідності суб'єктивних якостей командира об'єктивним вимогам.

Авторитет варто розглядати як систему відносин, цінностей і результат роботи. Авторитет командира пов'язаний із виконанням основних функцій відповідно до посади, підкріплюється особистими рисами і високими моральними якостями. У цьому розумінні варто розрізняти два джерела (статуси) авторитету: офіційний, обумовлений посадою (посадовий статус), та реальний – фактичний вплив, реальна довіра і повага (суб'єктивний статус). Командир, який користується авторитетом у підлеглих,

позитивно впливає на них. До рішень авторитетного чи неавторитетного командира підлеглі ставляться по-різному. У першому випадку вказівка сприймається без внутрішнього опору, з готовністю, виконується зазвичай без додаткового адміністративного тиску. Розпорядження неавторитетного командира завжди викликають внутрішні переживання, а недовіра до такого керівника обертається недовірою до його рішень. Необхідно мати на увазі, що дбання про авторитет командира є не лише його особистою справою, а й завданням вищого керівництва, і особливо підлеглих, які покликані його зміцнювати, оберігати та підвищувати. Зі свого командира вони мають брати приклад сумлінного ставлення до виконання обов'язків, організованості, чесності, скромності. Авторитет варто розглядати як чинник, що полегшує управління і підвищує його ефективність. Лише командир, який користується повагою, довірою серед підлеглих, може ефективно впливати на колектив. Одна із сторін психологічної сутності авторитету військового керівника особливо яскраво проявляється в екстремальних умовах. Упевненість у правильності дій авторитетного керівника позбавляє людей у критичних ситуаціях від роздумів щодо правильності прийнятого рішення. Авторитетний керівник володіє сугестивним (навіювальним) впливом. Ця сторона авторитету має велике значення у виховному процесі, коли необхідно вплинути на глибинні психічні утворення людини. Відзначають, що формування авторитету починається з приходом військового керівника в колектив. Перші його зустрічі з людьми і розпорядження часто мають вирішальне значення для формування авторитету, адже колектив завжди має обмежену інформацію про керівника, якого призначають, і чекає зустрічі. На жаль, службова характеристика військового керівника рідко містить психологічні моменти. З цього приводу видається

доречним, щоб до затвердження кандидата на посаду командира військової частини (установи, організації) досліджувалося питання про ступінь психологічної сумісності кандидата із заступниками та іншими людьми, які працюють у колективі та на яких він буде постійно спиратися. Авторитет військовий керівник формує самостійно у реальній поведінці й діяльності. Словами авторитет не створити, оскільки підлеглі судять про командира за його справи та вчинками. Водночас, зміцнюючи авторитет, командир повинен стежити за тим, щоб не пригнічувати, не принижувати підлеглих, не сковувати їх ініціативи. Прийоми створення (формування) авторитету повинні відповідати чинним у суспільстві нормам моралі й етики. Штучні прийоми не гарантують успіху, як наслідок з'являється уявний або помилковий авторитет (псевдоавторитет). А. С. Макаренко виділяв такі різновиди псевдоавторитету (які є характерними й для сучасних командирів):

1 Авторитет відстані. Проявляється в тому, що командирові здається, чим він «далі» від підлеглих, тримається з ними офіційно, рідше з ними бачиться – тим сильнішим є його вплив на них. Командир спеціально відгороджується від підлеглих для того, щоб створити видимість важливості і недоступності його персони.

2 Авторитет доброти. «Завжди бути добрим» – девіз такого командира. Цей тип псевдоавторитету формується через помилкове розуміння сутності чужого ставлення до підлеглих і характеризується низькою вимогливістю командира. Звідси – негативні наслідки: послаблення волі, дезорганізація, позбавлення підлеглих перспектив росту тощо.

3 Авторитет педантизму. Означає схильність командира вдаватися до опіки та жорсткого визначення

всіх стадій виконання завдання підлеглими, тим самим «сковуючи» їх творчість та ініціативу.

4 Про авторитет підкупу можна вести мову в тих випадках, коли командир додержується правила: «Я тобі обіцяю щось, якщо ти зробиш це». За такого підходу службова діяльність здійснюється лише через систему нестандартних стимулювань, а винагорода надається залежно від особистих примх командира.

5 Авторитет резонерства. Командир набридає підлеглим безкінечними, нудними й беззмістовними (тобто позбавленими сенсу) повчаннями.

6 Авторитет чванства будується на зарозумілості. Командир пишається й намагається всюди підкреслювати свої колишні або нинішні уявні заслуги. Такому керівникові здається, що ці «заслуги» забезпечують йому високий авторитет.

7 Авторитет придушення є найжахливішим і диким. І досі існує тип військових керівників, які думають, що авторитет може бути побудований на страху, і через це постійно залякують покараннями. Такі командири вдаються до погроз, «сіють» острах серед підлеглих. Вони помилково вважають, що такі прийоми зміцнять їх авторитет. Урешті-решт це позбавляє людей упевненості, ініціативи, породжує перестраховку та навіть нечесність. Але люди не можуть поважати, а тим більше любити тих, хто постійно здійснює над ними будь-який вид насильства, зокрема психологічний і матеріальний. До того ж дослідження психологів показують, що в людей, які працюють в умовах постійного нервового напруження, спричиненого страхом, продуктивність праці знижується на 40–60 %, у них розвиваються серцево-судинні та інші захворювання. Військові організації, які домоглися відчутного успіху серед інших частин за якістю процесу навчально-бойової підготовки особового складу,

відрізняються зазвичай тим, що їх командири застосовують більш динамічне й ефективне управління та своє лідерство. Синонімами до слів «управління» і «керівник» є слова «лідерство» та «лідер» відповідно. Природу лідерства можна краще зрозуміти, якщо його порівняти з власне управлінням. Бути командиром і лідером у військовій організації – не одне й те саме. Командир у своєму впливі на діяльність підлеглих і побудові стосунків із ними передусім використовує та покладається на посаду (основу влади). Лідерство як специфічний тип відносин управління ґрунтується більше на процесі соціальної взаємодії в організації. Цей процес є набагато складнішим, вимагає високого рівня взаємозалежності учасників. На відміну від власне управління лідерство припускає наявність в організації послідовників, а не підлеглих. Отже, взаємовідносини «командир – підлеглий» властиві традиційному управлінню, замінюються взаєминами «лідер – послідовник». Так, якщо за приклад узяти командира бригади, то згідно із посадовими повноваженнями він є офіційним керівником (посада відкриває йому дорогу до лідерства). Процес впливу на людей із позиції посади, яку він обіймає, називається формальним лідерством, однак у своєму впливі на людей командир бригади не може покладатися лише на посаду. Це стає очевидним, коли з'ясовується, що один із його заступників, який формально має менше влади, користується вищим авторитетом. Його поважають, підтримують, йому довіряють, вважають компетентним, розважливим, більш чуйним та людяним. Бути командиром ще не означає автоматично бути лідером у військовій організації, тому що лідерству значною мірою властива неформальна основа. Можна обіймати посаду, але не бути лідером у військовій організації. У вищенаведеному прикладі в бригаді лідером, швидше за

все буде вважатися заступник командира бригади, ніж його безпосередній начальник – командир бригади. Чи потрібно командирові бути лідером? Нехай кожен читач-керівник, якого хвилює ця проблема, відповідь сам собі на питання: яким чином він волів би організувати підлеглих на виконання завдань – користуючись лише формальною владою чи розраховуючи ще й на свій ресурс лідера, який діє «без примусу»? А ми спробуємо надати орієнтири для відповіді на це питання.

Процес впливу на інших людей через можливості й уміння або інші ресурси, необхідні людям, одержав назву неформального лідерства. В основу неформального характеру лідерської позиції покладено використання особистої влади та джерел, що її живлять. Ідеальним для лідерства є використання ефективного поєднання обох основ влади: посадової та особистої. Сила та примус формальної (посадової) влади за наявності лідерства часто замінюються спонуканням і натхненням. Ми пам'ятаємо, що лідер (від англ. leader – провідний, очільник) – це особистість, що користується визнанням та авторитетом у групі, за якою група визнає право приймати рішення щодо дій у важливих ситуаціях, бути організатором діяльності групи і регулювати відносини в ній. У цьому разі взаємодія спрямована на спонукання людей до досягнення спільної мети. Важливо також наголосити, що управлінська взаємодія «лідер – послідовник» не обов'язково ґрунтується на ієрархії, як це має обов'язкове місце в разі взаємовідносин «командир – підлеглий». Лідерство, як і влада, – це потенціал людини. Як відомо, лідер повинен володіти «ефектом тяжіння», тобто мати яскраво виражену здатність до спілкування, встановлення міжособистісних контактів, уміти повести за собою людей.

Учені визначають вісім основних якостей, якими повинен володіти лідер:

- здатність установлювати й підтримувати систему взаємовідносин із рівними собі людьми;
- здатність керувати підлеглими, долати усі перешкоди, труднощі і проблеми, які приходять разом із владою та відповідальністю;
- здатність вирішувати конфлікти й знімати стрес;
- вміння ефективно обробляти й оцінювати інформацію;
- уміння приймати нестандартні управлінські рішення за наявності неясних або сумнівних альтернативних варіантів дій, інформації та мети;
- здатність знайти оптимальний варіант в умовах обмеженого часу й нестачі інших видів ресурсів;
- мати хист підприємця – здатність йти на певний ризик у разі нововведень в організації;
- здатність до самоаналізу.

При цьому необхідно завжди пам'ятати, що командир:

- призначається офіційно;
- має права й обов'язки;
- має певну систему офіційно встановлених санкцій;
- діє в зовнішньому середовищі та вирішує питання, пов'язані з офіційними відносинами;
- несе відповідальність перед законом за стан справ у військовій організації;
- є адміністратором;
- доручає завдання (наказує його виконати);
- працює за метою інших;
- покладає план в основу дій;
- покладається на систему;
- використовує доводи;
- контролює;
- підтримує рух;
- є професіоналом;

- приймає рішення;
- повинен робити справу правильно;
- повинен бути тим, кого поважають.

У той час лідер військового колективу насамперед:

- визначається стихійно;
- може не мати прав й обов'язків;
- може не мати можливості накладення санкцій;
- обмежений внутрішніми відносинами;
- не несе відповідальності за стан справ у військовій організації;
- є інноватором;
- надихає;
- працює за власною метою;
- покладає бачення в основу дій;
- покладається на людей;
- використовує емоції;
- довіряє;
- дає імпульс руху;
- є ентузіастом;
- перетворює рішення на реальність;
- робить правильну справу;
- той, який веде і якому довіряють.

Порівнявши ці дві типологічні характеристики, кожен із командирів може спроектувати можливість свого становлення як лідера військового колективу.

4.5 Методи вивчення психології військового колективу

Науково-психологічні основи та методи вивчення психології особистості військовослужбовця і військового колективу

Розрізняють універсальні та спеціальні методи психологічного дослідження. Універсальними називаються такі методи дослідження, які використовуються не лише в психології, а й в інших галузях наукового знання: як у споріднених за змістом, так і ні. До універсальних методів належать спостереження, експеримент, бесіда, анкетування тощо. Спеціальні методи – це методи, які використовують лише в психологічному дослідженні або в близьких за змістом наукових пізнавальних актах. Так, тестування використовується і у військовій психології, і у військовій педагогіці, а соціометрія – також і в соціології. Проте ці методи спеціальні у психологічному дослідженні.

Функціональна диференціація методів психологічного дослідження здійснюється за ознакою змісту пізнавальних та перетворювальних дій, що реалізуються дослідником під час професійної взаємодії з предметом дослідження. Структурно ця диференціація відповідає етапам психологічного дослідження, на кожному з яких відбувається своєрідне функціональне поєднання типів дослідницьких дій офіцера-дослідника. Отже, виділяють три групи методів психологічного дослідження.

1 Методи теоретичного дослідження, які забезпечують реалізацію теоретичних дослідницьких дій офіцера-дослідника щодо предмета дослідження. Теоретичне дослідження повинне не лише забезпечити

більш-менш повне з'ясування сутності досліджуваного явища, а й виявити основні закономірності його існування, взаємодії з іншими явищами, рушійні сили розвитку. В результаті використання цих методів вдається побудувати теоретичну модель досліджуваного явища, а на її основі – передбачити та визначити емпіричний цикл пізнавальних взаємодій із сутністю досліджуваного явища.

2 Методи емпіричного дослідження, які забезпечують дослідницьку взаємодію офіцера-дослідника з предметом дослідження, визначення її змістових характеристик та ознак у багатоманітності емпіричної інформації. В результаті емпіричного дослідження вдається підтвердити або відкинути деякі гіпотетичні уявлення про предмет дослідження, побудувати емпіричну картину його існування, а отже, відкрити для себе на практиці психологічний зміст досліджуваного явища і на підставі цього прогнозувати модель практичних дій із цим явищем у результаті прикладних різноманітних психологічних впливів (військово-педагогічних, психотерапевтичних тощо).

3 Методи аналізу, інтерпретації та тлумачення даних теоретичного й емпіричного дослідження дають можливість обґрунтувати об'єктивність дослідження, диференціювати змістовні прояви сутності предмета дослідження за їх типологічними характеристиками, визначити дослідницький ефект здійсненого психологічного дослідження. Ці методи обов'язково виявляють сутність характеристики предмета дослідження, його якісну неповторність. Наприклад, застосування методу аналізу в психологічному дослідженні дає можливість створити цілісну картину предмета

дослідження; прогнозувати закономірності його розвитку і планувати перетворювальні дії психолога щодо нього.

Моделювання, реконструювання і типологізація - методи теоретичного дослідження різних психологічних явищ. За допомогою моделювання можна відтворити деякі істотні властивості системи-оригіналу. Наявність відношення подібності дає можливість використовувати модель як заміник досліджуваної системи. Відносна простота моделі робить таку заміну досить наочно. Створено спрощені моделі системи – дієвий засіб перевірки істинності й повноти теоретичних уявлень у військовій психології. Існують такі форми моделювання: за аналогією; відтворення змісту істотних ознак предмета дослідження; відтворення логіки пізнання, що використовується для теоретизації як сутності досліджуваного предмета, так і способів та засобів його пізнання й перетворення.

Реконструювання у військовій психології застосовується як метод теоретичного дослідження психологічних явищ і полягає в змістовій та структурній перебудові явища, на яке спрямовані дослідницькі дії офіцера-дослідника. Відповідно виділяють змістове реконструювання (оперує змістовими ознаками явищ) та структурне (спрямоване на формально-логічні ознаки даних явищ). Водночас предметом реконструювання можуть бути як психологічні явища, так і засоби їх пізнання (методи, прийоми пізнання, пояснювальні й методологічні положення тощо).

У військовій психології типологізація являє собою метод наукового дослідження, основою якого є виявлення подібності та різниці серед сукупності предметів, пошук надійних засобів їх ідентифікації, стійких поєднань властивостей явищ у системі змінних, їх групування за допомогою ідеалізованої узагальненої моделі. Результатом

типологізації є виділення визначених типів явищ, які відтворюють ідеалізовану модель реально існуючих психологічних явищ.

Спостереження, експеримент, бесіда, інтерв'ю, анкетування, соціометрія, референтометрія, біографічний метод, тестування, вивчення продуктів діяльності, узагальнення незалежних характеристик та ін. – емпіричні методи психологічного дослідження. Деякі з них розглянемо детальніше.

4.5.1 Спостереження та експеримент

Командир вивчає воїнів шляхом спостереження за їх практичними діями на заняттях, під час несення служби на бойовому чергуванні, на варті та в добовому наряді, за їх поведінкою у вільний час, тобто вивчає воїнів у різноманітних обставинах повсякденної діяльності.

Спостереження. Цей метод широко використовується у військовій психології. Він полягає в систематичному і цілеспрямованому сприйнятті психічних явищ з метою вивчення специфічних проявів у конкретних умовах та з'ясування змісту цих явищ. Використовується в процесі дослідження явищ, що сприймаються безпосередньо як метод наукового пізнання, змістовно відрізняється від спостереження в буденному житті. З його допомогою можна вивчати психічні процеси, властивості, стани, утворення, зовнішні прояви почуттів, дій і поведінки військовослужбовців у різних умовах їх життя й діяльності. Аналіз матеріалів, одержаних при всебічному спостереженні, дає можливість пізнавати думки й почуття, відносини й мотиви, настанови та інші психічні явища, недоступні безпосередньому сприйняттю, але які дають можливість знаходити характерні тенденції в розвитку психіки особистості, планувати обґрунтовані шляхи

управління нею, формувати необхідні бойові, морально-патріотичні та психологічні характеристики.

Спостереження стає науковим методом у тому разі, якщо воно не обмежується лише констатацією фактів, а науково роз'яснює психологічне явище, яке вивчається.

Методика спостереження передбачає: вибір ситуації та об'єкта спостереження; узагальнення теоретичних уявлень про досліджувану реальність і виділення мети дослідження; побудову програми або схеми спостереження у вигляді переліку ознак явищ, одиниць спостереження з детальною їх презентацією, а також спосіб і форму фіксації результатів спостереження (щоденниковий запис, відеореєстрація тощо); опис вимог до організації роботи спостерігача; опис способу оброблення та подання одержаних даних.

Розрізняють неструктуралізоване спостереження (недостатньо формалізований процес реалізації методу) і структуралізований (високий ступінь стандартизації, використання спеціальних документів, бланків, досягнення достатньої подібності даних, одержаних різними спостерігачами).

Крім цих видів спостереження, є й інші: включення, польові, лабораторні, систематичні, несистематичні, об'єктивні та суб'єктивні. Включеним спостереженням називають такий його вид, за якого офіцер-дослідник, безпосередньо залучений до процесу дослідження, контактує, діє разом з учасниками дослідження. Зазначений вид часто використовується в процесі дослідження соціально-психологічних явищ та військово-професійної діяльності воїна.

Спостереження називають польовим, якщо воно відбувається в природних для досліджуваного психологічного явища умовах. Іноді необхідно організовувати лабораторний вид спостереження, який

створює можливість спрямованої організації умов, характеру та специфічних особливостей розгортання досліджуваного явища.

Систематичне спостереження проводять регулярно і впродовж визначеного проміжку часу, а несистематичне спостереження – часто в незапланованих ситуаціях, у випадку взаємодії з явищами, що не очікувались і не входили до програми спостереження.

Об'єктивне (або зовнішнє) спостереження спрямоване на зовнішній бік перебігу різноманітних психічних процесів та соціально-психологічних явищ. Суб'єктивне спостереження – це внутрішнє спостереження або самоспостереження. Самоспостереження являє собою процес споглядальної взаємодії з власними внутрішніми психічними процесами невід'ємно від спостереження за зовнішніми проявами.

Спостереження розглядається як самостійний метод, але частіше він застосовується з якимось іншим: наприклад, під час бесіди, групового чи індивідуального тестування, анкетування тощо. Спостереження під час бесіди розпочинається з вивчення того, як військовослужбовець зайшов до кімнати. Під час бесіди відзначаються своєрідні прояви особистості, що відображають особливості його характеру, емоційно-вольової сфери, пізнавальної діяльності тощо. Спостереження під час психологічного дослідження допомагає помічати особливості поведінки військовослужбовця, отримати низку додаткових відомостей, що характеризують психічні процеси, дисциплінованість, емоційну мобільність, працездатність та інші якості.

Таким чином, спостереження у військовій психології є складовою частиною психологічного дослідження, позитивна якість якого полягає в тому, що він дає

можливість вивчати психічні процеси та явища за природних умов.

Експеримент у військовій психології – один з основних методів наукового пізнання. Цей метод відрізняється від спостереження тим, що дає можливість активно, скеровано впливати на психологічне явище, яке досліджується. Під час експерименту офіцер-дослідник планомірно маніпулює однією або кількома змінними та реєструє зміни, що відбуваються з досліджуваними явищами. Його доцільно застосовувати у тих випадках, якщо офіцерові відомі елементи гіпотези, які необхідно перевірити.

Позитивним у цьому методі є те, що сам дослідник може виконувати такі дії:

- спричиняє досліджуване ним явище, замість чекати, коли випадковий потік явищ надасть йому можливість це явище спостерігати;

- чітко враховувати різні умови, що впливають на досліджуване явище;

- змінювати умови, за яких явище проявляє свої характеристики, замість того, щоб сприймати їх у випадковому контексті ситуацій;

- маніпулювати різними варіантами умов дослідження, які дають можливість виявити закономірності перебігу тих чи інших процесів, явищ за конкретних умов і ситуацій;

- визначити під час експерименту кількісні закономірності між різнорівневими явищами, взаємодія яких моделюється в конкретній процедурі дослідження;

- повторювати дослідження й тим самим накопичувати дані й на їх основі судити про типовість або випадковість прояву явища, яке вивчається;

- визначити надійність висновків під час використання інших методів дослідження.

Експеримент у військовій психології може бути лабораторним і природним. Лабораторний експеримент відбувається у штучних (лабораторних) для досліджуваного явища умовах, коли офіцер-дослідник навмисно організовує ситуацію для з'ясування психологічного явища або окремих його характеристик, ініціює очікуваний процес і моделює всі необхідні для цього умови. У зв'язку з цим експеримент провадиться у спеціальному приміщенні, обладнаному сигнальними та реєструвальними пристроями. Він дає можливість фіксувати зовнішні впливи, відповідні реакції, дії, вчинки військовослужбовців. Зміст лабораторного експерименту полягає в тому, що офіцер-дослідник ставить перед військовослужбовцями завдання виконувати в лабораторних умовах певні дії, які за своєю структурою близькі до реальних дій у певній, конкретній військовій діяльності.

Результати лабораторного експерименту завжди аналізуються з урахуванням таких його особливостей, як штучність експериментальної ситуації, аналітичність та абстрактність процедури експерименту; ускладнювальний ефект впливу дослідника на перебіг та результати експерименту. Отже, за допомогою цього виду експерименту можна одержати об'єктивні дані про перебіг і розвиток різних психічних явищ у конкретних умовах.

Своєрідним варіантом експерименту, що являє собою ніби проміжну форму між спостереженням та експериментом, є метод природного експерименту. Він провадиться у звичайних життєвих умовах, водночас експериментальному впливу підлягають умови, в яких відбувається військова діяльність, сама ж діяльність досліджуваного спостерігається в її природному прояві. Військовослужбовці не знають, що вони – об'єкт спостереження. Проте вибір природної ситуації не є

випадковим. Дослідження відбувається згідно з умов, а процеси, що пізнаються, розвиваються природно без втручання офіцера-дослідника. Цінність цього методу полягає в тому, що він зближує експериментальне дослідження з життєдіяльністю військовослужбовців і дає можливість вивчати різні прояви психіки воїна в природних умовах бойової та гуманітарної підготовки.

Недоліками цього виду експерименту є складність виділення для спостереження окремих елементів у цілісній діяльності військовослужбовців, а також труднощі у застосуванні прийомів кількісного аналізу.

Одним із видів природного експерименту є психолого-педагогічний експеримент, за яким військовослужбовців вивчають безпосередньо в процесі їх навчання, виховання, психологічної підготовки. Цей експеримент дає можливість вивчати ефективність окремих методів навчання, виховання, різноманітних методичних прийомів впливу на воїнів тощо.

У практиці педагогічної психології, яка вивчає психологічні умови посилення ефективності навчання та виховання, актуальним є психолого-педагогічний (або формувальний) експеримент. Цей метод забезпечує спостереження за зміною психологічних характеристик військовослужбовців у процесі активного педагогічного впливу офіцера-дослідника на особистість. Метод не обмежується реєстрацією фактів, а завдяки створенню спеціальних ситуацій розкриває закономірності, механізми, динаміку, тенденції психологічного розвитку та становлення особистості військовослужбовця, виявляючи можливості оптимізації даного процесу.

Саме тому цей метод можна широко використовувати у вивченні факторів формування особистості військовослужбовця, забезпечувати поєднання психологічних досліджень із педагогічним пошуком та

проектуванням найефективніших способів, прийомів і форм військово-педагогічного процесу.

Методика реалізації психолого-педагогічного експерименту має три етапи.

Перший етап – констатуючий експеримент першого порядку, спрямований на визначення існуючих на момент експерименту характеристик та властивостей досліджуваного явища. В експерименті беруть участь дві групи учасників: основна (або основна вибірка) та контрольна (контрольна вибірка). Основна група проходить через усі процедури експерименту та цикл формувальних впливів. Контрольна група є еталоном (взірцем), на який будуть орієнтуватися розвивальний та формувальний ефекти експерименту.

Другий етап – власне формувальний експеримент. Він реалізується за допомогою спеціально побудованої офіцером-дослідником експериментальної моделі розвивальних та формувальних впливів на об'єкт дослідження. Особливо важливим моментом формуючих впливів – аналітична модель розвиваючого ефекту експерименту – своєрідний (ідеальний образ) сподівань офіцера-дослідника щодо результатів експерименту. Ця модель спеціально конструюється та вибудовується офіцером-дослідником на підготовчому етапі дослідження, в якому бере участь основна група учасників.

Третій етап – констатуючий експеримент другого порядку. На цьому етапі влаштовується контрольне дослідження, в якому беруть участь обидві групи учасників. Мета дослідження – зняття емпіричних показників предмета пізнання після процедури формувальних впливів. Показники контрольної групи

виступають еталоном порівняння для формувального ефекту, досягнутого в роботі з основною групою. Надалі результати дослідження підлягають відповідному аналізу та використовуються для обґрунтування певних дій під час навчально-виховного процесу для розвитку особистості військовослужбовця.

Етапи будь-якого експерименту:

- а) ідентифікація і формування проблеми;
- б) виділення й визначення змінних;
- в) формування гіпотез та визначення мети експерименту;
- г) конструювання моделі експерименту, яка включає всі елементи, умови та відношення;
- д) проведення експерименту;
- е) оброблення експериментальних даних, їх кількісний аналіз, наукова інтерпретація, формулювання практичних рекомендацій.

4.5.2 Бесіда, анкетний метод та опитування

Метод опитування (бесіда, інтерв'ю, анкетування)

базується на цілеспрямованому одержанні інформації шляхом усного або письмового опитування.

Цей метод передбачає такі вимоги:

- заздалегідь розробленої програми прямих та опосередкованих запитань;
- забезпечення лаконічного формулювання, однозначності та конкретності запитань, а також послідовності їх від простих до складних;
- розроблення надійної системи критеріїв оцінок запитань;
- забезпечення офіцером-дослідником умов і ситуацій, що стимулюють та заохочують військовослужбовців до відповідей;

– забезпечення офіцером-дослідником зручної форми фіксації відповідей та їх оброблення.

Метод опитування використовується водночас з іншими методами.

Бесіда у військовій психології – емпіричний метод одержання інформації шляхом мовної комунікації. Бесіда є допоміжним методом психологічного дослідження для уточнення висновків та результатів, одержаних іншими методами, а в окремих випадках – основним засобом одержання фактичних даних, застосовується також як спосіб уведення досліджуваного в ситуацію психологічного експериментування: від чіткої інструкції до вільного спілкування під час психологічної консультації.

Бесіда може бути формалізованою і неформалізованою. Перша передбачає стандартну постановку запитань і реєстрацію відповідей на них, що дає можливість чітко групувати й аналізувати одержану інформацію.

Неформалізована бесіда провадиться за більш гнучкою схемою, що дає можливість послідовно ставити запитання, ґрунтуючись на ситуації, яка склалася. Під час такої бесіди зазвичай можна досягти тісного контакту між офіцером-дослідником і досліджуваним, що сприяє одержанню більш повної та глибокої інформації.

Вимоги до методу бесіди:

- 1 Чітке визначення дослідником мети бесіди.
- 2 Чітке планування системи запитань, яка повинна відповідати індивідуально-психологічним особливостям досліджуваного, бути чіткою, зрозумілою, динамічною. Крім того, під час бесіди зміст запитань повинен залежати від змісту відповідей військовослужбовця.
- 3 Бесіда повинна бути невимушеною і доброзичливою.

4 Офіцер-дослідник повинен додержуватися таких правил спілкування з досліджуваним:

- а) ставити військовослужбовцеві прямі й опосередковані запитання;
- б) уникати неконкретних запитань, ураховуючи психічний стан співрозмовника;
- в) прийняти точку зору досліджуваного;
- г) враховувати точку зору досліджуваного;
- д) проявляти педагогічний такт до нього;
- е) не проводити бесіду поспіхом у збудженому стані;
- ж) обирати таке місце і час проведення бесіди, щоб ніхто не заважав їй.

Бесіда – це своєрідний (образний) вид спілкування, наука і мистецтво водночас, що повинні базуватися на знанні психології військовослужбовця й постійно удосконалюватися.

Інтерв'ю у військовій психології – це спосіб одержання соціально-психологічної інформації за допомогою усного опитування.

В основі інтерв'ю лежить звичайна бесіда. Проте на відміну від неї ролі співбесідників закріплені, нормовані, а цілі задані «ззовні» програмою та завданнями психологічного дослідження. Специфіка інтерв'ю полягає в тому, що одержана інформація певною мірою формується в процесі спілкування офіцера-дослідника з опитуваним, а отже, несе на собі слід цього спілкування. Від характеру останнього, від тісності контакту і ступеня взаєморозуміння сторін у багатьох випадках залежить успіх інтерв'ю, повнота і якість одержаної інформації.

Розрізняють два види інтерв'ю: вільні – нерегламентовані темою та формою бесіди, і стандартизовані – за формою вони близькі до анкети із закритими запитаннями. Проте межі між цими видами інтерв'ю рухомі (з цього приводу окремі автори виділяють

також напівстандартизоване інтерв'ю) і залежить від складності проблеми, мети й етапу дослідження.

Цей метод застосовують:

- на ранніх стадіях психологічного дослідження з метою формулювання робочої гіпотези;
- для збирання даних;
- для доповнення, уточнення, розширення та контролю даних, одержаних іншими методами.

Анкетування – метод соціально-психологічного дослідження за допомогою анкет. Анкета – впорядкований за змістом і формою набір запитань, що має вигляд опитувального листа. Цей метод у військовій психології використовується з метою з'ясування даних біографічного характеру, поглядів, ціннісних орієнтацій, соціальних настанов та особистісних рис опитуваних. Залежно від характеру необхідної інформації та способів їх одержання, використовують різні типи анкетування:

- суцільне (охоплюються великі групи військовослужбовців) і вибіркове (охоплюється конкретна група опитуваних);
- усне (за типом інтерв'ю) та письмове (робота з бланковими анкетами);
- індивідуальне та групове;
- очне (за умовою безпосередньої взаємодії) та заочне (поштою, телефоном тощо).

Для будь-якого типу анкетування необхідне попереднє вирішення двох методичних проблем: по-перше, визначення обсягу та забезпечення однорідності вибірки; по-друге, забезпечення репрезентативності вибірки. Ці параметри дослідження зумовлюють його завершеність та достатність. Анкетування повинне забезпечувати одержання таких відповідей, які є правдивими щодо опитуваного і проблеми дослідження. Тому істотне значення має побудова анкети на основі

теоретичних уявлень про сутність предмета дослідження, і відповідно до цього обираються параметри оцінок, типи запитань, визначають кількість та порядок запитань, які необхідно ставити.

Отже, надійність даних анкетного опитування залежить від таких умов:

1) відповідності запитань програмі дослідження, його завданням;

2) вилучення «зайвих» та відбору необхідних запитань;

3) додержання правил розвитку теми;

4) ясність формулювання запитань, їх однозначності;

5) чіткості варіантів відповідей (у закритих запитаннях);

6) достатнього простору для відповідей на відкриті запитання;

7) однозначності усіх елементів виміру в часі, частоти подій, згоди-незгоди («так» чи «ні») із запропонованими варіантами відповідей;

8) відсутності будь-яких натяків на бажану відповідь;

9) наявності контрольних запитань;

10) наявності комбінацій прямих та опосередкованих, особистих та безособистих запитань.

Надійність даних анкетного опитування перевіряють двома шляхами: повторним опитуванням за тією самою процедурою і тих самих осіб (так визначається стійкість інформації); контролем даних анкетного опитування іншими методами (опитуванням третіх осіб, спостереженням, бесідою тощо).

Правила формулювання запитань:

- 1 Кожне запитання повинне бути логічно окремим.
- 2 Необхідно уникати маловживаних, зарубіжних слів, вузькоспеціальних термінів і слів із подвійним значенням.
- 3 Не можна ставити занадто довгі запитання.

4 Якщо запитання стосується того, з чим опитуваний недостатньо ознайомлений або не знає спеціальних термінів, необхідно зробити передмову.

5 Кожне запитання повинно бути конкретним.

6 Докладно зазначати всі можливі варіанти відповідей, які необхідно мати на увазі опитуваному, або не зазначати жодного.

7 Пропонувати опитуваному лише такі варіанти відповідей, кожна з яких може бути сприйнята однаковою мірою.

8 Формулювати запитання таким чином, щоб уникати стереотипних, шаблонних відповідей.

9 Уникати вживання в запитаннях слів, які можуть викликати негативне ставлення опитуваних.

10 Запитання не повинно мати характеру навіювання.

Таким чином, анкетне опитування є порівняно економним методом збирання даних, який дає можливість аналізувати й обробляти дані за допомогою статистики.

Класифікація запитань цієї групи методів (бесіда, інтерв'ю й анкетування): відкриті (не дають опитуваному ніякого варіанта керівництва ні за формою, ні за варіантом його відповідей) і закриті (пропонують зробити вибір лише із зазначених варіантів відповідей); прямі (наприклад, «Чи задоволені Ви своєю службою?») і непрямі (наприклад, «Вважають, що... А як гадаєте Ви?»).

Процедура опитування

1 Підготовка місця опитування. Якщо це бесіда або інтерв'ю, то сам мікроклімат повинен сприяти відвертій розмові, ніхто і ніщо не повинно заважати природному спілкуванню офіцера-дослідника з військовослужбовцем. Під час анкетування умови вважаються «задовільними», якщо є місця для сидіння кожному опитуваному,

можливість зручно заповнити анкету, а також якщо опитувані можуть сидіти на достатній відстані, щоб самостійно відповісти.

2 Офіцер-дослідник називає себе й пояснює мету свого приходу, **мету дослідження**, як і де використовуватимуть його результати. Якщо це анкетування, то він пояснює правила заповнення анкети.

Перед опитуванням дослідник прагне створити дружню атмосферу. Стороннім особам, які не беруть участі в дослідженні, пропонується звільнити приміщення. Опитуваних забезпечують ручками, олівцями та іншими необхідними матеріалами.

3 Основна фаза опитування (бесіди, інтерв'ю, анкетування). Почати бесіду – справжнє мистецтво: від цього залежить достовірність інформації. Щоб військовослужбовець зміг дати необхідну інформацію, потрібно підготувати його до цього і поступово підвести до проблеми дослідження. Не можна відразу ставити основні запитання. Співрозмовник ще неготовий до відповіді на них, його свідомість ще не зорієнтована на тему опитування, йому необхідна попередня психологічна розминка.

Офіцер-дослідник повинен запитання по пам'яті або читати їх за планом. З цього приводу немає єдиної думки. Основне – під час спілкування не повинно бути невдалих пауз, а надто якщо офіцер-дослідник вивчає план бесіди або має намір поставити запитання. Однак запитання по пам'яті краще, оскільки питання за планом надає спілкуванню занадто офіційного характеру. Якщо співбесідник не розуміє запитання або відповідає на нього неправильно, дослідник повинен застосувати зондування, тобто повторення запитання тією самою чи іншою формою.

Аналіз відповідей на запитання здебільшого залежить від уміння офіцера-дослідника уважно слухати співрозмовника. Слухання – найважливіший засіб бесіди (зокрема також інтерв'ю). Щоб навчитися слухати співрозмовника, необхідно додержуватися таких умов: підтримувати постійну увагу на стійкий візуальний контакт; використовувати мову активних поз та жестів; уміти уважно мовчати; обмежувати кількість запитань; звертатися до співрозмовника за уточненнями; вміти перефразувати його думку й підсумувати інформацію; використовувати психологічний мікроклімат на активне слухання конкретної людини; уміти запам'ятовувати почуте й побачене.

Як під час бесіди (інтерв'ю), так і під час анкетування офіцер-дослідник, щоб домогтися бажаних результатів, повинен бути дружелюбним, чемним, говірким, об'єктивним; проявляти серйозний інтерес до думки опитуваного, стримувати від будь-яких критичних суджень щодо відповідей опитуваного, не засуджувати його висловлювань, не нав'язувати і не виявляти своїх думок щодо запитань, створити і весь час підтримувати таку психологічну атмосферу, в якій опитуваний почував би, що його добре розуміють і що він може не соромлячись виражати свою думку, не боячись догани, іронії, насмішки.

Під час заповнення анкет дослідник не повинен допускати, щоб до опитуваних підходили і зазирали в анкети інші члени колективу, а тим паче представники командування, запобігати різним висловлюванням опитуваним уголос і не допускати обговорення різних тем, зокрема проблем, що стосуються опитування.

4 Закінчення опитування. Після опитування офіцер-дослідник обов'язково повинен подякувати опитуваним, вибачитися за те, що потурбував.

Аналіз бесіди (інтерв'ю) ефективний, якщо результати фіксуються. Існує низка засобів реєстрації даних бесіди (інтерв'ю): дослівний запис; запис по пам'яті, механічний звукозапис. Дані, одержані за допомогою методу опитування, доповнюються іншими методами.

Біографічний метод. Цей метод у військовій психології широко використовується і є системою засобів дослідження, діагностики, корекції та проектування життєвого шляху людини. Нині він єдиний метод, який дає можливість вивчити особистість у процесі його розвитку. Спочатку обмежувалися ретроспективним описом минулих етапів життя людини, а надалі почали включати аналіз актуальних та можливих подій (майбутня автобіографія, керована фантазія, графіки життя тощо), дослідження кола спілкування (додаткові біографічні лінії відносин суб'єкта).

Сучасні біографічні техніки спрямовані на реконструкцію життєвих програм і сценаріїв розвитку особистості. Аналізу підлягають також просторові та часові характеристики службового, сімейного, духовного життя військовослужбовця, взаємодії його з природним та соціальним середовищем.

Застосування біографічного методу передбачає одержання різноманітної об'єктивної інформації, для цього можна використовувати опитування, тестування, інтерв'ю. Додаткову інформацію можна одержати під час аналізу свідчень очевидців, бесіди та опитувань близьких людей, під час первинного аналізу спогадів сучасників. Також успішно можна використовувати модифікації методу вивчення результатів діяльності, коли аналізуються щоденники й листи, будуються криві продуктивності й діаграми життєвих вимірів активності особистості.

Тестування. Тести широко використовують у різних галузях психологічної науки, зокрема й у військовій

психології. Тестування – метод психологічної діагностики, провідним організаційним моментом якого є застосування стандартизованих запитань та завдань (тести), що мають певну шкалу значень. Метод використовується для стандартизованого вимірювання індивідуальних відмінностей особистості.

Нині у Збройних силах України тестування широко використовують для військово-професійної підготовки й добору, діагностики розвитку особистості військовослужбовця, військової освіти, психологічного консультування тощо.

Цей метод дає можливість з певною ймовірністю визначити актуальний рівень розвитку у військовослужбовців необхідних навичок, знань, особистісних характеристик тощо.

Методика тестування умовно поділяється на три етапи:

1 Вибір тесту (зумовлений метою тестування і ступенем достовірності й надійності тесту).

2 Проведення тесту (обумовлюється інструкцією до тесту).

3 Інтерпретація результатів тесту (визначається системою теоретичних припущень стосовно предмета дослідження).

За функціональною ознакою тестів щодо предмета дослідження розрізняють тести інтелекту, тести креативності, тести досягнень, критеріально орієнтовані, особистісні тощо.

Тести інтелекту – методи психологічної діагностики виявлення розумового потенціалу індивіда. У більшості з них досліджуваному на спеціальному бланку пропонують зазначити запропоновані логічні відношення класифікації, аналогії, узагальнення між термінами, поняттями, явищами. Своє рішення він викладає або в письмовій

формі або роблячи відповідну помітку на запропонованому бланку відповідей. Іноді завдання складаються з малюнків, геометричних фігур тощо. Успішність дій досліджуваного визначається за кількістю правильно розв'язаних завдань, за нею ж виводиться коефіцієнт інтелекту. Найбільш поширені та відомі тести: структура інтелекту Амтгауера; шкала вимірювання інтелекту Векслера; шкільний тест розумового розвитку тощо.

Тести креативності – сукупність методик для вивчення й оцінювання творчих здібностей особистості. Здатність породжувати незвичайні ідеї, відхилятися від традиційних схем мислення, швидко вирішувати проблемні ситуації було виділено серед інтелектуальних здібностей в окремий тип і названо креативністю. Фактори творчих досягнень особистості вивчають за двома напрямками:

а) аналіз життєвого досвіду й індивідуальних особливостей творчої особистості;

б) аналіз творчого мислення та його продуктів (фактори креативності: гнучкість і чіткість мислення, чутливість до проблем, оригінальність, кмітливість та ін.).

Тести досягнень – методика психологічної діагностики, що виявляє ступінь володіння особистістю конкретними знаннями, навичками, вміннями. Тести досягнень близькі за змістом до тестів спеціальних здібностей, але на відміну від них виявляють те, що було засвоєно досліджуваними під час виконання певної діяльності з конкретними завданнями та вимогами, а не узагальнені вміння, які формуються в процесі накопичування життєвого досвіду.

Розрізняють три види тестів досягнень:

1 Тести дій (для виявлення вміння виконувати дії з використанням механізмів, матеріалів, інструментарію).

2 Тести письмові (завдання подаються на спеціальних бланках і полягають у виборі правильної відповіді на запитання – вербальне або графічне).

3 Усні тести (на заздалегідь підготовлену систему запитань даються усні відповіді, під час їх оцінювання враховується правильність формулювання відповідей).

Тести досягнень широко використовуються в зарубіжній психологічній службі (наприклад, у школах), а у вітчизняній психологічній практиці ні.

Тести особистісні – методики психодіагностики, за допомогою яких вимірюються різні якості особистості та її характеристики: настанови, цінності, відношення, емоційні, мотиваційні та міжособистісні властивості, типові форми поведінки.

Тести особистісні мають кілька сот різновидів, у зв'язку з цим дуже важливим є правильне тлумачення та відповідальне використання результатів цих тестів. Вони зазвичай мають одну з трьох форм:

- шкали та опитувальні листи;
- ситуативні тести або тести діяння, в яких подаються перцептивні, когнітивні або оцінні завдання, оцінювання себе, своїх особистісних характеристик тощо;
- проєктивні методи.

Поряд зі змістовими класифікаціями методів тестування існують також інші. За особливостями завдань, які використовуються в процедурах, тести можуть поділятися на вербальні та практичні; за формою процедури дослідження: групові й індивідуальні. Залежно від обмежень у часі – на тести швидкості та результативності.

Проєктивні методи в психології – сукупність методик цілісного вивчення особистості, які базуються на психологічній інтерпретації результатів створеної експериментальної ситуації. Метод забезпечується

сукупністю проєктивних методик, основна мета яких – вивчення особистості як одного цілого. Серед них розрізняють: 1) асоціативні (наприклад, тест завершення незакінчених речень); 2) інтерпретаційні (наприклад, тематичний аперцептивний тест (ТАТ)); 3) експресивні (наприклад, психодрама, тест малюнка людини, тест малюнка неіснуючої тварини тощо).

Проєктивні методи мають значні можливості в дослідженні індивідуальних проявів особистості. Проте вони не відповідають вимогам психометричних інструментів, оскільки не виключають впливів на відповіді індивіда в проєктивному тесті багатьох ситуаційних факторів: інструкцій, особистості експериментатора, психічних (тимчасових) станів досліджуваного тощо. Крім того, існує проблема надійності та валідності проєктивних тестів. У зв'язку з цим використання проєктивних методів потребує широкої теоретичної підготовки офіцера-дослідника та наявності практичного досвіду з реалізації методик цього типу.

Розглянемо деякі з цих тестів. Тест Роршаха полягає у тому, що досліджуваному почергово демонструють 10 карток, на яких зображені чорнильні плями різних конфігурацій та кольору. Розглядаючи кожну картку, він повинен відповісти на запитання: «Що це може бути?» На підставі одержаних відповідей визначається, поряд з іншими показниками, багата уява, здібність до синтезу, критичність розуму, інтелектуальна активність.

Тематичний аперцептивний тест (ТАТ), створений американськими психологами, складається з 29 картин із певним зображенням, крім того, пропонується одна картина без зображення, на якій досліджуваний за власним бажанням може зобразити будь-яку картину. Для правильного оцінювання одержаних даних необхідно мати певні відомості про минуле і теперішнє досліджуваного.

Вивчення продуктів діяльності – один із найпоширеніших методів психологічного дослідження. Цей метод у військовій психології являє собою систему дослідницьких дій, спрямованих на збирання, систематизацію, аналіз і тлумачення продуктів діяльності військовослужбовця. Під продуктом діяльності воїна мають на увазі реально-практичні та ідеальні за формою прояви активності даного військовослужбовця щодо військової служби. Цей метод потребує високого професіоналізму офіцера-дослідника: за об'єктивним результатом діяльності досліджуваного він повинен відновити не лише процес цієї діяльності, а й динаміку мотивів, суб'єктивний компонент цієї діяльності.

Цей метод поєднує кілька дослідницьких та аналітичних процедур. Так, виділяють:

1 Аналіз особистих документів – листів, фотографій, щоденників, автобіографій тощо, якісно-кількісний аналіз яких дає цінний матеріал для психодіагностики, дослідження життєвого шляху особистості.

2 Аналіз офіційних матеріалів групової, колективної та масової комунікації – записи розмов, дискусій, нарад, різноманітні накази, оголошення, розпорядження, газети, радіо- і телепередачі тощо; застосовується для вивчення соціальних процесів, явищ та їх проекції на діяльність і поведінку військовослужбовців.

3 Аналіз продуктів діяльності – система процедур, спрямованих на дослідження та тлумачення змістовних результатів діяльності воїна (військово-професійних, суспільних, поведінкових тощо).

Вивчення продуктів діяльності як метод психологічного дослідження широко використовується у військово-психологічній науці як у дослідницькій, так і прикладній сфері. За певних умов цей метод може

використовуватись як основний у дослідженні, проте найчастіше є допоміжним.

Математичні методи військової психології мають широке використання. Вони належать до методів аналізу, інтерпретації і тлумачення даних теоретичного та практичного дослідження. Їх використання зумовлено певними причинами: 1) математичні методи дають можливість зробити процес дослідження психологічних явищ більш чітким, структуралізованим та раціональним; 2) вони необхідні для оброблення великої кількості емпіричних даних (їх кількісних показників), для узагальнення та організації в «емпіричну картину» дослідження. Залежно від функціонального призначення цих методів та потреб психологічної науки виділяють дві групи математичних методів: методи математичного моделювання і методи математичної статистики.

Статистичні методи – це методи прикладної математичної статистики, що застосовуються у військовій психології здебільшого для оброблення експериментальних даних. Основна мета застосування статистичних методів – обґрунтованість висновків у психологічних дослідженнях завдяки використанню ймовірності логіки та ймовірності моделей.

Виділяють такі напрямки використання статистичних методів у військовій психології:

- описова статистика, яка передбачає групування, табелювання, графічне вираження та кількісне оцінювання даних;

- теорія статистичного висновку, яка використовується в психологічних дослідженнях для передбачення результатів за даними обстежування вибірок;

- теорія планування експериментів, яка застосовується для виявлення та перевірки причинних зв'язків між змінними.

Найбільш поширеними методами є: кореляційний, регресивний та факторний аналізи.

Кореляційний аналіз – це комплекс процедур статистичного дослідження взаємозалежності змінних, що перебувають у кореляційних відношеннях, тобто він характеризує ступінь взаємозв'язку досліджуваних явищ. Водночас переважає їх нелінійна залежність, тобто значенню будь-якої окремо взятої змінної може відповідати певна кількість значень змінної іншого ряду, що відхиляються від середнього в той чи інший бік. У прикладних військово-психологічних дослідженнях кореляційний аналіз є одним з основних методів статистичного оброблення кількісного емпіричного матеріалу. Для кількісного виразу рангових змінних використовуються коефіцієнти рангової кореляції. Вони обчислюються за допомогою різних формул (наприклад, за формулою Спірмана).

Регресивний аналіз у військовій психології – це метод математичної статистики, який дає можливість вивчати залежність середнього значення будь-якої величини від варіації іншої величини або кількох величин. Поняття регресійного аналізу ввів Ф. Гальтон, який довів факт визначеного співвідношення між зростом батьків та їх дітей. Він помітив, що в батьків найнижчого зросту діти дещо вищі, а в батьків найвищого зросту – нижчі. Такого роду закономірність він назвав регресією. Регресійний аналіз використовується переважно в емпіричних психологічних дослідженнях, пов'язаних з оцінюванням будь-якого впливу (наприклад, впливу мотивів військовослужбовця на його поведінку тощо), в разі конструюванні психологічних тестів.

Факторний аналіз – метод багатовимірної математичної статистики, який використовується у процесі дослідження статистично зв'язаних ознак з метою

виявлення деяких прихованих від безпосереднього спостереження факторів. За допомогою цього аналізу не просто встановлюється зв'язок між змінними, що перебувають у стані перетворень, а визначається міра цього зв'язку та виявляються основні фактори, покладені в основу цих перетворень.

Таким чином, у цілому математичні методи можуть бути досить ефективними й корисними в організації психологічних досліджень, проте необхідно пам'ятати, що математичний метод, як і будь-який інший, має свою сферу застосування та певні дослідницькі можливості. Застосування цього методу зумовлене предметом дослідження та завданням дослідницьких дій офіцера-дослідника.

Отже, знання методики військово-психологічного дослідження й додержання її принципів організації завжди допоможе запобігти неефективним діям, процедурним дослідженням і сприятиме досягненню цілей та завдань офіцера.

4.6 Морально-психологічне забезпечення вартової служби

Несення вартової служби потребує від військовослужбовців максимальної віддачі фізичних та моральних сил. У зв'язку з цим набуває особливої ваги діяльність командирів усіх рівнів щодо морально-психологічного забезпечення вартової служби.

Основними завданнями морально-психологічного забезпечення вартової служби є:

– виховання у військовослужбовців розуміння мети, важливості, юридичної і моральної відповідальності за виконання вимог Статуту гарнізонної та вартової служб

Збройних сил України;

- формування в особового складу високих морально-вольових та психологічних якостей, стійких навичок дії зі зброєю в руках;

- постійне вивчення та аналіз індивідуально-психологічних якостей військовослужбовців, коригування їх психологічного стану;

- запобігання злочинам та подіям під час несення вартової служби;

- аналіз й урахування умов несення вартової служби, їх максимальне наближення до реальних.

Підбір та розподіл особового складу, який заступає до несення служби, проводять командири підрозділів, від яких призначається варта із залученням фахівців органів виховної роботи.

На етапі підбору та розподілу особового складу важливе значення мають:

- вивчення індивідуальних соціально-психологічних якостей особистості;

- психологічна підготовка особового складу до виконання завдань варті;

- аналіз ходу адаптації до умов служби;

- виявлення осіб, які належать до «групи ризику».

Жодного військовослужбовця, віднесеного до «групи ризику», не можна допускати до несення служби у варті.

Документація з організації виховної роботи у варті повинна містити:

- перелік основних заходів з виховної роботи, які проводяться у варті;

- пам'ятку начальникові варті з організації виховної роботи з особовим складом;

- пам'ятку редакторові бойового листка варті;

- план-завдання активу варті;

- пам'ятку агітаторові зміни варті.

Пам'ятка начальника варті з організації виховної роботи з особовим складом варті

Начальник варті зобов'язаний:

- брати участь у доборі посадових осіб варті, у розподілі особового складу на постах та змінах, водночас особливу увагу звертати на добір особового складу для охорони найбільш важливих об'єктів;
- брати участь у призначенні активу варті (агітатори змін, редактор бойового листка);
- організувати та особисто проводити бесіди з вартовими щодо вимог Законів України, наказів Міністра оборони України, Статутів Збройних сил України, табеля постів, водночас звернути особливу увагу на вартових, які заступають уперше;
- організувати та особисто проводити з вартовими тих змін, які не сплять, бесіди за матеріалами газет і журналів, про героїчні подвиги чатових, про події у державі та за кордоном, про досвід несення служби кращими воїнами;
- керувати роботою активу варті: ставити завдання редакторові бойового листка на випуск бойових листків, за необхідності – листків-«блискавок», агітаторам змін – на проведення бесід за визначеною тематикою, контролювати їх роботу;
- організувати прослуховування радіопередач українського радіо, перегляд телепередач телебачення України;
- організувати забезпечення особового складу варті якісною гарячою їжею, особливо тих, хто змінився з постів;
- піклуватися про відпочинок особового складу варті;
- стежити за станом здоров'я вартових;
- організувати додержання встановлених санітарно-гігієнічних норм у приміщенні варті;

- проводити індивідуальні бесіди з вартовими, уважно вивчати настрій кожного з них, а також варти в цілому, не допускати виникнення конфліктних ситуацій;
- підбивати підсумки несення служби на постах після кожної зміни;
- під час підбиття підсумків несення служби оцінити виконання обов'язків кожним військовослужбовцем, дати оцінку активу варти;
- подбати про розміщення підсумкового бойового листка варти у приміщенні підрозділу.

Висновки до розділу 4

Навчальний матеріал розділу розкриває важливі питання морально-психологічного забезпечення бойової підготовки особового складу. Детально висвітлені особливості соціальної структури військового підрозділу, психологію військового управління та військового колективу, методи та стиль управління, авторитет офіцера та його якості. Вивчення та практичне застосування матеріалу розділу дозволить слухачам підвищити професійні якості майбутнім офіцерам.

Навчальний тренінг. Основні поняття і терміни

Військовий підрозділ, колектив, військова діяльність, психологія військового колективу, психологія військового управління, елементи управління, методи управління, форми управління, стиль військового управління, авторитет офіцера, якості особистості командира.

**Питання для повторення та самоконтролю
засвоєння знань**

- 1 Військовий підрозділ. Ознаки, короткий їх зміст.
- 2 Етапи керівництва бойовою діяльністю.
- 3 Форми управління.
- 4 Методи управління, короткий зміст.
- 5 Якості особистості командира.
- 6 Психологія військового управління, сутність.
- 7 Основні елементи управління.
- 8 Авторитет. Різновиди «псевдоавторитету».
- 9 Сутність методу спостереження та експерименту.
- 10 Анкетування як метод соціально-психологічних досліджень.
- 11 Сутність біографічного методу у військовій психології.
- 12 Документи з організації виховної роботи у варті.

ВИСНОВКИ

У підручнику здійснено узагальнення позитивного досвіду та результатів багаторічної практики і наукових досліджень щодо питань:

- змісту та основних напрямків роботи з особовим складом на сучасному етапі реформування та розвитку Збройних сил України;

- концепції національної безпеки України;

- основних принципів виховання та напрямків індивідуально-виховної роботи з особовим складом підрозділу;

- змісту роботи командира підрозділу щодо зміцнення військової дисципліни та правопорядку;

- організації і проведення виховної роботи в підрозділі;

- управлінської діяльності командира;

- науково-психологічних основ вивчення особистості воїна та військового колективу;

- морально-психологічної підготовки особового складу;

- морально-психологічного забезпечення у різних видах бойових дій.

Під час розкриття змісту підручника були використані підручники та посібники, розроблені на кафедрі військової підготовки, в інших військових організаціях.

Автори сподіваються, що більшість рекомендацій, наведених у підручнику, буде використано читачами в практичній роботі та навчанні.

Розглянуті в підручнику питання воєнної політики держави, положень Воєнної доктрини України та концепції національної безпеки, на думку автора, дадуть читачам уявлення про політику нашої держави на міжнародній

арені, про розбудову сучасних Збройних сил, про напрямки діяльності країни у сфері воєнної політики на перспективу.

Одержання нових науково-педагогічних позитивних результатів дасть можливість розширити та уточнити деякі положення й рекомендації, наведені в підручнику.

ГЛОСАРІЙ

Педагогіка

Авторитет – вплив, який чинить на кого-небудь окрема особа або соціальний інститут з огляду на свої заслуги, інтелектуальні, моральні, ділові якості.

Адаптація – здатність організму (особистості, функцій) пристосовуватися до різних умов зовнішнього середовища. Приведення особистості до такого стану, що забезпечує стійку поведінку в типових проблемних ситуаціях без патологічних змін структури особистості.

Адаптація соціальна – процес і результат активного пристосування людини до умов та вимог соціального середовища. Змістом її є зближення цілей і ціннісних орієнтацій групи й залучення до неї індивіда, засвоєння ним групових норм, традицій, соціальних установок, прийняття на себе соціальних ролей. Є одним із механізмів соціалізації особистості.

Активність особистості – діяльне ставлення людини до світу, його здатність виробляти суспільно значущі перетворення матеріального і духовного середовищ; проявляється у творчій діяльності, вольових актах, спілкуванні.

Аналіз – у буквальному сенсі розчленовування (уявне чи реальне) об'єкта на елементи. У широкому сенсі це синонім дослідження взагалі. Самоаналіз – одне з найважливіших умов підвищення ефективності педагогічного процесу, зростання професіоналізму вчителя. Анкета – методичний засіб для одержання первинної соціологічної та психологічної інформації на основі вербальної (словесної) комунікації, форма заочного опитування, об'єднана єдиним дослідницьким задумом;

система питань, спрямованих на виявлення кількісно-якісних характеристик об'єкта або предмета аналізу.

Анкетування – метод масового збору інформації за допомогою анкет; анкетне опитування.

Взаємодія – процес безпосереднього або опосередкованого взаємного впливу людей один на одного, що передбачає їх взаємну обумовленість загальними завданнями, інтересами, спільною діяльністю і взаємно орієнтованими реакціями. Ознаки реальної В.: одночасне існування об'єктів, двобічність зв'язків, взаємний перехід суб'єкта та об'єкта, взаємозумовленість зміни сторін, внутрішня самоактивність у слухачів.

Виховання – цілеспрямоване управління процесом розвитку людини через його залучення до різних видів соціальних відносин у навчанні, спілкуванні, грі, практичній діяльності.

Виховна система – комплекс виховних цілей, людей, які їх реалізують у процесі цілеспрямованої діяльності, відносин, що виникають між її учасниками; освоєне середовище та управлінська діяльність щодо забезпечення життєздатності В. с. Створюється для реалізації педагогічних цілей і забезпечення розвитку особистості слухачів.

Вчення – одна зі сторін процесу навчання, активна діяльність студентів, спрямована на оволодіння запасом знань, прийомами їх самостійного придбання та застосування.

Гра – заняття, дії, форми спілкування студентів, що не мають обов'язкового характеру, які несуть радість, задоволення від досягнення ігрового результату. Г. – уявна чи реальна діяльність, цілеспрямовано організовується з метою відпочинку, розваги та навчання.

Дидактика – наука про навчання і освіту, методи, засоби, організації.

Дидактична система – підсистема виховної системи, сукупність цілей, змісту освіти, процесу, методів і форм її організації.

Дискусія – спосіб організації спільної діяльності для інтенсифікації процесу ухвалення рішення в групі; метод навчання, що підвищує інтенсивність та ефективність навчального процесу за рахунок залучення осіб до колективного пошуку істини.

Дисципліна – форма суспільного зв'язку між людьми, яка служить засобом підтримки та додержання порядку, необхідного для спільної діяльності людей. Важлива ланка Д. – самодисципліна, коли індивід виходить із внутрішнього переконання, особистого і загального інтересів; якісна характеристика порядку, організованості в тій чи іншій спільноті, у сфері життєдіяльності людей, що відображає відповідність їх поведінки сформованим у суспільстві нормам.

Диференціація навчання – побудова навчання на основі поділу студентів на групи. Кожну групу утворюють студенти, які характеризуються подібністю певних індивідуально-психологічних особливостей.

Диференційований підхід – цілеспрямований педагогічний вплив на групи студентів, які існують в їх співтовариствах як його структурні або неформальні об'єднання або які виділяє педагог за подібними індивідуальним якостями студентів. Д. п. дозволяє розробляти методи виховання не для кожного студента окремо (що в масовій школі нереально), а для певних категорій студентів.

Діалог – форма спілкування, що складається зазвичай з реплік учасників, які чергуються, і спираються на психологічну рівність їх позицій.

Дозвілля – можливість людини займатися у вільний час різноманітною діяльністю за своїм вибором. Виділяють

п'ять груп Д.: відпочинок, розваги, свята, самоосвіта, творчість.

Закономірності педагогічного процесу – істотні зовнішні і внутрішні зв'язки, від яких залежать спрямованість процесу та успішність досягнення педагогічних цілей. Зовнішні: гармонізація інтересів суспільства та особистості при визначенні цілей і завдань; обумовленість економічними, політичними і духовними факторами. Внутрішні: залежність від вікових та індивідуальних особливостей вихованців; єдність дій учасників; взаємозв'язок процесів освіти, виховання і розвитку; єдність цілей, форм, методів утримання.

Занедбаність педагогічна – стійкі відхилення від норми в моральній свідомості і поведінці студентів, обумовлені негативним впливом середовища і помилками у вихованні.

Здатність до навчання – індивідуальні показники швидкості та якості засвоєння людиною знань, умінь і навичок у процесі навчання.

Зміст виховання – система знань, переконань, навичок, якостей і рис особистості, стійких звичок поведінки, якими повинні оволодіти студенти відповідно до поставлених цілей і завдань.

Зміст освіти – педагогічно адаптована система знань, умінь і навичок, досвіду творчої діяльності та досвіду емоційно-вольового ставлення, засвоєння якої покликане забезпечити формування різнобічно розвиненої особистості, підготовленої до відтворення і розвитку матеріальної та духовної культури суспільства; система наукових знань, практичних умінь і навичок, а також світоглядних і морально-естетичних ідей, якими необхідно оволодіти учням у процесі навчання.

Знання – результат процесу пізнання дійсності, який одержав підтвердження на практиці; адекватне

відображення об'єктивної реальності у свідомості людини (уявлення, поняття, судження, теорії).

Ідентифікація: 1) пізнання чогось, кого-небудь; 2) уподібнення, ототожнення з ким-небудь, чим-небудь; процес засвоєння соціальних ролей, ототожнення індивіда з реальним або уявним об'єктом.

Ідентичність – відчуття самототожності, безперервності себе в часі, почуття «я такий самий»; стійкий, особистістю прийнятий образ себе у всьому багатстві взаємозв'язків особистості з навколишнім світом (включає образ-ставлення до свого тіла, соціальним статусом, расовою та національною належності).

Індивідуальний підхід – здійснення педагогічного процесу з урахуванням індивідуальних особливостей студентів (темпераменту, характеру, здібностей, схильностей та ін.). Значною мірою впливають на їх поведінку в різних життєвих ситуаціях. Суть І.п. становить гнучке використання різних форм і методів виховання для досягнення оптимальних результатів щодо студента.

Індивідуальність – неповторна своєрідність психіки кожної людини, що здійснює свою діяльність як суб'єкт розвитку суспільно-історичної культури. І. визначається як внутрішній психологічний світ людини, що включає основні її сфери: інтелектуальну, мотиваційну, емоційну, вольову, предметно-практичну, екзистенціальну.

Інновація – створення, поширення і застосування нового засобу (нововведення). Діяльність із пошуку й одержання нових результатів, способів їх одержання.

Колектив – це організована група людей, об'єднаних спільною діяльністю, цілі якої корисні суспільству і людям. Ознаки К.: об'єднання людей на користь певної, соціально схвалюваної мети; спільна діяльність, яка будується на принципах колективізму; організованість і

згуртованість групи; наявність колективістських взаємовідносин; єдині ціннісні орієнтації, моральна і духовна єдність.

Компенсація порушених функцій – складний різноманітний процес перебудови функцій організму в разі порушень або втрати яких-небудь із них.

Концепція – сукупність, система поглядів, те чи інше розуміння явищ, процесів; одиничний, визначальний задум, провідна думка якої-небудь наукової праці, твору.

Корекція – система педагогічних і лікувальних заходів, спрямованих на подолання або ослаблення недоліків психічного і фізичного розвитку.

Культура – сукупність матеріальних і духовних цінностей, створена людством у процесі суспільно-історичної практики.

Лекція – систематичне, послідовне, монологічне викладення викладачем (учителем, лектором) навчального матеріалу зазвичай теоретичного характеру. Виділяють такі види Л.: ввідні, настановні, поточні, оглядові, заключні. Одна з основних вимог до Л. – цілісність і систематичність викладення, а структура її залежить від особливостей навчального матеріалу і дидактичних цілей.

Логопедія – галузь спеціальної педагогіки, завданнями якої є вивчення мовних порушень, розроблення принципів і методів їх виявлення, попередження і подолання.

Медико-психолого-педагогічна консультація – спеціальна установа, що проводить комплексне медико-психолого-педагогічне обстеження аномальних студентів для направлення їх до відповідних навчально-виховних та оздоровчих установ.

Менталітет – особливості індивідуальної і суспільної свідомості людей, їх життєвих позицій, культури, моделей поведінки, зумовлені соціальним

середовищем, національними традиціями. М. свідчить про специфічні риси соціалізації людини, її автономності та самобутності.

Метод – спосіб, шлях наукового пізнання, досягнення мети, певним чином упорядкована діяльність.

Метод виховання – сукупність найбільш загальних способів вирішення виховних завдань і здійснення виховної взаємодії.

Методика – приватний варіант методу, нестандартизований метод дослідження.

Методологія – вчення про принципи побудови, форми і способи науково-пізнавальної діяльності, теоретичне обґрунтування сукупності методів, їх єдності і зв'язків. М. науки дає характеристику компонентів дослідження: його об'єкта, предмета, цілей і завдань.

Моделювання – метод дослідження соціальних явищ і процесів, що ґрунтується на заміщенні реальних об'єктів їх умовними образами. Відтворюються властивості, зв'язки, тенденції досліджуваних систем і процесів, що дозволяє оцінити їх стан, зробити прогноз, прийняти обґрунтоване рішення.

Навчання – цілеспрямований процес взаємодії педагога і студента, під час якого здійснюються освіта і розвиток людини. Процес Н. двосторонній: передбачає процес навчання (діяльність студента) і процес викладання (діяльність педагога).

Обдарованість – надзвичайно багатозначний термін, що пояснює рівень успішності виконання діяльності. У повсякденному житті – синонім талановитості, умова для видатних досягнень у тій чи іншій діяльності.

Освіта – процес і результат засвоєння систематизованих знань, умінь і навичок та забезпечення на цій основі відповідного рівня розвитку особистості. Служить необхідною умовою підготовки людини до життя в

суспільстві, до професійної та трудової діяльності. Основний шлях отримання О. – навчання в навчальних закладах під керівництвом педагогів. Крім того, значущим виявляється самостійне вдосконалення людини в різних галузях знань (самоосвіта). Рівень О. обумовлювався вимогами виробництва, суспільними відносинами, станом науки, техніки та культури.

Освітні установи – державні, муніципальні, приватні заклади, що реалізують освітні програми різного рівня і спрямованості.

Особистісний підхід – послідовне ставлення педагога до вихованця як до особистості, як до свідомого відповідального суб'єкта власного розвитку та виховання. Це базова ціннісна орієнтація педагога, яка визначає його позицію у взаємодії з кожним слухачем і колективом. Він передбачає допомогу вихованцю в усвідомленні себе особистістю, виявленні та розкритті його можливостей, становленні самосвідомості, самореалізації та самоствердженні.

Педагогіка – наука, що вивчає сутність, закономірності, тенденції та перспективи розвитку педагогічного процесу.

Педагогічна майстерність – синтез особистісно-ділових якостей і властивостей особистості, що визначає високу ефективність педагогічного процесу. Можна виділити чотири відносно самостійних елементи: майстерність організації колективної та індивідуальної діяльності студентів; майстерність переконання; майстерність передавання знань і формування досвіду діяльності; майстерність володіння педагогічною технікою.

Педагогічна система – безліч взаємозалежних структурних компонентів, об'єднаних єдиною освітньою

метою розвитку особистості, що функціонують у цілісному педагогічному процесі.

Педагогічна технологія – сукупність знань про способи і засоби здійснення педагогічного процесу.

Педагогічний процес – динамічна система, системоутворювальним чинником якої є педагогічна мета, а загальною якістю – взаємодія педагога та слухача.

Педагогічні засоби – матеріальні та нематеріальні елементи дійсності, використовувані як знаряддя, інструменти педагогічної діяльності (магнітофон, спортивні снаряди, мова, жест та ін.).

Планування – процес відображення подальшої роботи в її загальних стратегічних напрямках і деталях.

Позиція – система відносин людини до певних сторін і явищ навколишньої дійсності, проявляється у відповідних переживаннях і діях. У соціальній психології використовується як одна з характеристик індивіда як члена групи, виражає його ставлення до займаного положення, задоволеність статусом і роллю, виконуваної в групі. Вона визначає унікальність сприйняття особистістю світу, подій, що відбуваються, себе в ньому і в зв'язку з ними.

Пояснення – метод навчання, що передбачає пояснення, аналіз, тлумачення й доказ різних положень матеріалу, який викладається.

Розвиток – у філософському аспекті це необоротна спрямована, закономірна зміна матеріальних об'єктів, у результаті якої виникає новий якісний стан об'єкта. Процес становлення особистості під впливом зовнішніх і внутрішніх, керованих і некерованих соціальних і природних факторів. Р. припускає кількісні та якісні зміни в людині.

Рушійні сили розвитку – суперечності між потребами, що виникають, і можливостями їх задоволення.

Світогляд – система поглядів на світ і місце в ньому людини; цілісне уявлення про природу, суспільство, людину, що виражається в системі цінностей та ідеалів особистості, соціальної групи, суспільства. В основі С. лежать світорозуміння (сукупність певних знань про світ), світосприйняття (ідеали, моделі та образи реальності), чуттєві стосунки.

Система – впорядкована множина взаємозв'язаних елементів і відношень між ними, створюють єдине ціле. Ознаки С.: елементна будова в межах від двох до нескінченності; взаємодія елементів, наявність системотворювального чинника; ієрархія зв'язків, цілісність, єдність. Компоненти педагогічної С.: педагогічні цілі, учасники педагогічного процесу, взаємодія педагогів та учнів, педагогічні засоби, керування педагогічними процесами.

Система освіти – сукупність спадкоємних освітніх програм і державних стандартів різного рівня і спрямованості.

Технологія – раціональне (стабільне) поєднання декількох послідовно застосовуваних операцій для одержання будь-якого продукту. Т. може сприйматися як логічно-операційно відтворюване ядро методики. Ознаки Т.: поставлення завдань, оцінювання педагогічних систем, оновлення планів і програм на альтернативній основі, операційні компоненти, засоби і способи організації діяльності, постійне зростання ефективності процесу, потенційно відтворювані педагогічні результати.

Уміння – оволодіння способами (прийомами, діями) застосування засвоєних знань на практиці.

Фактори розвитку особистості (соціальні та біологічні) – їх співвідношення залежить від багатьох зовнішніх і внутрішніх обставин. Серед біологічних факторів особливе місце займає спадковість. До спадкових

властивостей організму відносять: анатоμο-фізіологічну структуру, особливості нервової системи, видові задатки людини (задатки промови, прямого ходіння, мислення). Основними соціальними факторами виховання студентів є сім'я, мікросередовище і колектив.

Форма організації навчання – дидактична категорія, що означає зовнішній бік організації навчального процесу, яка пов'язана з кількістю студентів, часом і методом навчання, а також порядком його здійснення.

Форми організації виховання – порядок організації конкретних актів, ситуацій, взаємодії учасників виховного процесу; сукупність організаторських прийомів і виховних засобів, що забезпечують зовнішнє вираження змісту виховної роботи.

Формування особистості – зміни, новоутворення, ускладнення особистості без зазначення джерел цих змін.

Функції освіти – трансляція і поширення культури в суспільстві; формування установок, ціннісних орієнтацій, життєвих ідеалів; соціальна селекція (можливість здійснити диференційований підхід до навчання); вплив освіти на процес соціальних змін.

Цілепокладання – спосіб висування та обґрунтування педагогічних цілей, відбір шляхів їх досягнення, проектування очікуваного результату (визначається програма майбутнього, припущення про майбутнє).

Цілісність педагогічного процесу – синтетична якість педагогічного процесу, що характеризує вищий рівень її розвитку, результат стимулювальних свідомих дій суб'єктів, що функціонують у ньому. Це єдиний і неподільний педагогічний процес, якому властиві внутрішня єдність складових його компонентів, їх гармонійна взаємодія.

Мета – ідеальний образ бажаного майбутнього результату людської діяльності; усвідомлене уявлення про кінцевий результат діяльності (не завжди збігається з результатом). Педагогічна М. – прогнозований результат педагогічної діяльності (зміни у студентів). Виділяють різні види М.: стратегічні, тактичні, групові, індивідуальні.

Теорія та методика виховання

Ввічливість – моральна і поведінкова категорія, риса характеру. Під ввічливістю звичайно розуміють уміння шанобливо і тактовно спілкуватися з людьми, готовність знайти компроміс і вислухати протилежні точки зору. Ввічливість вважається вираженням хороших манер і знання етикету.

Вихованість – рівень розвитку особистості, що виявляється в узгодженості між знаннями, переконаннями, поведінкою і характеризується ступенем оформленості суспільно значущих якостей, реалізується в конкретних вчинках, поведінці, діяльності.

Виховання – у широкому педагогічному розумінні це спеціально організований, цілеспрямований і керований вплив колективу, вихователів на вихованця для формування в нього заданих якостей, здійснюване в навчально-виховних установах та охоплює весь навчально-виховний процес.

Вихователь – посадова особа, яка виконує виховні функції в освітньому закладі.

Виховна діяльність – діяльність педагога, спрямована на створення сприятливих умов для розвитку особистості слухача. Вона не обмежується лише його спільною зі слухачем діяльністю, а спрямована також і на інших людей, що контактують із ним, на середовище її

проживання, на мікроклімат тих спільнот, до яких він входить.

Культура поведінки – це сукупність сформованих, соціально-значущих якостей особистості, повсякденних вчинків людини в суспільстві, що ґрунтуються на нормах моральності, етики та естетичної культури.

Мета виховання: 1) це очікувані зміни в людині (або групі людей), результати педагогічної діяльності; 2) уявне представлення результатів педагогічної діяльності, втілених в образі людини, яку хочуть виховати.

Методи виховання – шляхи, способи впливу вихователя на свідомість, волю, почуття, поведінку вихованця для досягнення в нього заданих якостей.

Моральне виховання – цілеспрямований, організований процес формування у людини стійких моральних якостей, переконань, потреб, почуттів і звичок моральної поведінки.

Об'єкт виховання – те, на що спрямоване виховання. Об'єктом виховання є особистість слухача: саме на неї в кінцевому підсумку орієнтований цілеспрямований вплив вихователів.

Особистість: 1) соціальний індивід, суб'єкт суспільних взаємовідносин і свідомої діяльності та спілкування; 2) людина як носій якихось властивостей.

Повага – позиція однієї людини щодо іншої, визнання достоїнств особистості.

Система виховання – стійкий, соціально-педагогічний механізм, що має властивості цілісності, з достатнім ступенем ймовірності, який реалізує в теорії та практиці задані цілі виховання. «Масштаб» існування системи виховання – суспільство, педагогічна культура. Це якась еталонна модель, результати дії якої одержані, апробовані на соціальному рівні, стали надбаннями досвіду людства і мають свою специфіку (система

спартанського виховання, система виховання скаутів, система виховання А. С. Макаренка та ін.).

Суб'єкт виховання – джерело виховної активності. Колективними суб'єктами виховання можуть бути виховні організації, педагогічний колектив, студентський колектив, студентські об'єднання. Індивідуальними суб'єктами виховання є педагоги, батьки, друзі. Суб'єктом виховання може бути і сам студент. По-перше, він сам джерело впливу на інших однолітків і педагогів. По-друге, від нього залежить ставлення до педагогічних впливів, спрямованих на нього самого: реакція на них, опір одним і прийняття інших. По-третє, він розвивається в результаті власних цілеспрямованих зусиль, пов'язаних із самопізнанням, самовизначенням, самореалізацією і саморегуляцією.

Толерантність – термін, що позначає терпимість до іншого світогляду, способу життя, поведінки і звичаїв. Толерантність означає повагу, прийняття і правильне розуміння інших культур, способів самовираження і прояву людської індивідуальності. Під толерантністю не передбачається поступка, поблажливості чи потурання. Прояв толерантності також не означає терпимості до соціальної несправедливості, відмови від своїх переконань або поступки чужим переконанням, а також нав'язування своїх переконань іншим людям.

У вузькому педагогічному сенсі виховання – це процес і результат виховної роботи, спрямованої на вирішення конкретних виховних завдань.

Психологія

Авторитарні (владний, директивний) – характеристика людини як особистості або її поведінки стосовно інших людей, що підкреслює схильність

користуватися переважно недемократичними методами впливу на них: тиск, накази, розпорядження та ін.

Авторитетність – спроможність людини мати певну вагу серед людей, бути для них джерелом ідей і користуватися їх визнанням і повагою.

Агресивність (ворожість) – поведінка людини стосовно інших людей, що відрізняється прагненням заподіяти їм неприємності, завдати шкоди.

Адаптація – пристосування органів чуття до особливостей діючих на них стимулів для їх найкращого сприйняття та оберігання рецепторів від зайвого перевантаження.

Активність – поняття, яке свідчить про здатність живих істот виробляти спонтанні рухи і змінюватися під впливом зовнішніх або внутрішніх стимулів-подразників.

Акцентуація – виділення якої-небудь властивості чи ознаки на тлі інших, її особливий розвиток.

Альтруїзм – риса характеру, що спонукає людину безкорисливо приходити на допомогу людям і тваринам.

Апатія – стан емоційної байдужості та бездіяльності.

Апперцепція – поняття, яке визначає стан особливої ясності свідомості, його зосередженості на чому-небудь. У розумінні іншого німецького вченого В. Вундта позначало деяку внутрішню силу, що спрямовує хід думки і хід психічних процесів.

Асоціація – з'єднання, зв'язок психічних явищ один з одним.

Атракція – привабливість, потяг однієї людини до іншої, що супроводжується позитивними емоціями.

Атрибуція – приписування якоїсь безпосередньо не сприйнятої властивості предмету, людині або явищу.

Атрибуція каузальна – приписування деякої пояснювальної причини, вчинку або дії людини, за якою спостерігають.

Афект – короткочасний стан, що бурхливо проходить, сильного емоційного збудження, що виникає в результаті фрустрації або який-небудь інший, сильно діючої на психіку причини, зазвичай пов'язаної із незадоволенням дуже важливих для людини потреб.

Афіліація – потреба людини у встановленні, збереженні та зміцненні емоційно позитивних, дружніх, товариських, приятельських взаємовідносин з оточенням.

Бажання – стан актуалізованої, тобто такої, що почала діяти, потреби, супроводжуваної прагненням і готовністю зробити що-небудь конкретне для її задоволення.

Бар'єр психологічний – внутрішня перешкода психологічної природи (небажання, боязнь, невпевненість тощо), що заважає людині успішно виконати деяку дію. Часто виникає в ділових і особистих стосунках людей і перешкоджає встановленню між ними відкритих і довірчих взаємовідносин.

Буденна свідомість – усереднений рівень свідомості мас людей, що становлять дане суспільство. Б. с. відрізняється від наукової свідомості невисокою достовірністю і точністю наявних у ньому відомостей.

Валідність – якість методу психологічного дослідження, що виражається в його відповідності тому, для вивчення та оцінювання чого він спочатку був призначений.

Велика група – значне за кількісним складом соціальне об'єднання людей, утворене на підставі будь-якої абстрагованої соціально-демографічної ознаки: статі, віку, національності, професійної належності, соціального чи економічного становища та ін.

Вербальний – такий, що стосується звукової людської мови.

Витіснення – один із захисних механізмів у психоаналітичній теорії особистості (див. психоаналіз). Під дією В. із пам'яті людини виводяться зі свідомого до сфери несвідомого відомості, що викликають у нього сильні неприємні емоційні переживання.

Відображення – філософсько-гносеологічні поняття, що належать до теорії пізнання. Відповідно до нього всі психічні процеси і стани людини розглядаються як відображення в голові людини об'єктивної, незалежної від нього дійсності.

Відхилення (девіантної) поведінки – поведінка людини, що відхиляється від установлених правових або моральних норм.

Відчуження – процес або результат втрати для людини значення або особистісного сенсу того, що раніше приваблювало його увагу, було для нього цікавим і важливим.

Відчуття – елементарний психологічний процес, що становить суб'єктивне відображення живою істотною у вигляді психологічних явищ найпростіших властивостей навколишнього світу.

Віра – переконання людини в чому-небудь, не підкріплюється переконливими логічними аргументами чи фактами.

Властивості нервової системи людини – комплекс фізичних характеристик нервової системи, що визначають процеси виникнення, проведення, перемикання і завершення нервових імпульсів у різних відділах і частинах центральної нервової системи.

Вміння – здатність гарно виконувати певні дії і успішно справлятися з діяльністю, що передбачає ці дії.

Внутрішня мова – особливий вид людської умовної діяльності, безпосередньо пов'язаний із несвідомими

процесами переведення думки в слово і назад, що проходять автоматично.

Воля – властивість (процес, стан) людини, що виявляється в його здатності свідомо керувати своєю психікою і вчинками. Проявляється в подоланні перешкод, що виникають на шляху досягнення свідомо поставленої мети.

Впізнавання – віднесення сприйманого об'єкта до категорії вже відомих.

Вчинок – свідомо скоєна людиною і керована волею дія, що виходить із певних переконань.

Галюцинації – нереальні, фантастичні образи, що виникають у людини під час хвороби, впливають на стан його психіки.

Геніальність – вищий рівень розвитку у людини будь-яких здібностей, робить її видатною особистістю у відповідній галузі або сфері діяльності.

Генотип – сукупність генів або яких-небудь якостей, одержаних людиною в спадок від своїх батьків.

Гіпноз – спричинене навіюванням тимчасове відключення свідомості людини або зняття свідомого контролю над власною поведінкою.

Група – сукупність людей, виділена на основі якогось-небудь одного або декількох загальних для них ознак.

Групова динаміка – напрям досліджень у соціальній психології, в якому вивчається процес виникнення, функціонування та розвитку різних груп.

Деперсоналізація (знеособлення) – тимчасова втрата людиною психологічних і поведінкових особливостей, що характеризують його як особистість.

Депресія – стан душевного розладу, пригніченості, що характеризується занепадом сил і зниженням активності.

Детермінація – причинне обумовлення.

Дистрес – негативний вплив стресової ситуації на діяльність людини, аж до її повного руйнування.

Діяльність – специфічний вид людської активності, спрямованої на творче перетворення, вдосконалення дійсності і самого себе.

Домінанта – осередок збудження в головному мозку людини, що переважає, пов'язаний із підвищеною увагою або актуальною потребою. Здатний посилюватися за рахунок тяжіння збуджень із сусідніх ділянок мозку.

Душа – старе, що використовувалося в науці до появи слова «психологія»; назва сукупності явищ, досліджуваних у сучасній психології.

Егоцентризм – зосередженість свідомості й уваги людини виключно на самому собі, що супроводжується ігноруванням того, що відбувається навколо.

Екстраверсія – зверненість свідомості й уваги людини в основному на те, що відбувається навколо неї. Е. протилежна інтроверсії.

Емоції – елементарні переживання, що виникають у людини під впливом загального стану організму і ходу процесу задоволення актуальних потреб.

Емоційність – характеристика особистості, що виявляється в частоті виникнення різноманітних емоцій і почуттів.

Емпатія – здатність людини до співпереживання і співчуття іншим людям, до розуміння їх внутрішніх станів.

Еферентний – процес, спрямований із середини назовні, від центральної нервової системи до периферії тіла.

Жест – рух рук людини, що виражає її внутрішній стан або вказує на який-небудь об'єкт у зовнішньому світі.

Життєдіяльність – сукупність видів активності, що об'єднуються поняттям «життя» і властивих живій матерії.

Забобон – стійка помилкова думка, чи не підкріплена фактами і логікою, що ґрунтується на вірі.

Забування – процес пам'яті, пов'язаний із втратою проявів колишніх впливів і можливості їх відтворення.

Задатки – передумови до розвитку здібностей. Можуть бути вродженими і набутими за життя.

Заміщення (сублімація) – один із захисних механізмів, що становлять підсвідому заміну однієї, забороненою або практично не досяжною, цілі на іншу, дозволена і більш доступна, здатну хоча б частково задовольнити актуальну потребу.

Запам'ятовування – психічний процес, який полягає в закріпленні, збереженні та подальшому відтворенні минулого досвіду, дає можливість його повторного застосування в життєдіяльності людини.

Зараження – психологічний термін, що позначає несвідоме передавання від людини до людини будь-яких емоцій, станів, спонукань.

Захисні механізми – психоаналітичне поняття, що означає сукупність несвідомих прийомів, за допомогою яких людина як особистість оберігає себе від психологічних травм.

Збереження – один із процесів пам'яті, спрямований на утримання в ній одержаної інформації.

Збудливість – властивість живої матерії набувати стану збудження під впливом подразників і зберігати його прояви впродовж деякого часу.

Звикання – припинення або зниження гостроти реагування на подразник, який ще продовжує діяти.

Зворотний зв'язок – процес одержання інформації про стан партнера зі спілкування для покращання спілкування та досягнення бажаного результату.

Згуртованість малої групи – психологічна характеристика єдності членів малої групи.

Здібності – індивідуальні особливості людей, від яких залежить набуття ними знань, умінь і навичок, а також успішність виконання різних видів діяльності.

Знак – символ або об'єкт, що служить заміником іншого об'єкта.

Значення (слова, поняття) – той зміст, який вкладають у це слово, або поняття, в якому його вживають люди.

Зона потенціального (найближчого) розвитку – можливості в психічному розвитку, які відкриваються у людини у разі надання їй мінімальної допомоги з боку.

Зосередження – сконцентрованість уваги людини.

Ідентифікація – ототожнення. У психології – установлення подібності однієї людини до іншої, спрямоване на його згадування і власний розвиток особи, яка ідентифікується з ним.

Ілюзії – феномени сприйняття, уяви і пам'яті, що існують лише в голові людини і не відповідають якому-небудь реальному явищу або об'єкту.

Імпульсивність – характерна риса людини, що виявляється в її схильності до швидкоплинних, непродуманих дій і вчинків.

Індивід – окремо взята людина в сукупності всіх притаманних їй якостей: біологічних, фізичних, соціальних, психологічних та ін.

Індивідуальний стиль діяльності – стійке поєднання особливостей виконання різних видів діяльності однією і тією самою людиною.

Індивідуальність – своєрідне поєднання індивідуальних властивостей людини, що відрізняє її від інших людей.

Ініціатива – прояв людиною активності, що не стимулюється ззовні і не обумовлюється незалежними від неї обставинами.

Інсайт (осаяння, здогад) – несподіване для самої людини, раптове знаходження вирішення якої-небудь проблеми, над якою вона довго і наполегливо думала.

Інстинкт – уроджена, мало змінювана форма поведінки, що забезпечує пристосування організму до типових умов його життя.

Інтелект – сукупність розумових здібностей людини і деяких вищих тварин, наприклад людиноподібних мавп.

Інтерація – взаємодія.

Інтерес – емоційно забарвлена, підвищена увага людини до якого-небудь об'єкта або явища.

Інтроверсія – зверненість свідомості людини до самої себе; поглиненість власними проблемами і переживаннями, супроводжувана ослабленням уваги до того, що відбувається навколо. І. є однією з базових рис особистості.

Інтроекція – метод пізнання психічних явищ шляхом самоспостереження людини, тобто уважного вивчення самою людиною того, що відбувається в її свідомості під час вирішення різного роду завдань.

Інтуїція – здатність швидко правильно розв'язувати задачі та орієнтуватися в складних життєвих ситуаціях, а також передбачати хід подій.

Іфантілізм – прояв дитячих рис у психології та поведінці дорослої людини.

Клімат соціально-психологічний – загальна соціально-психологічна характеристика стану малої групи та особливості людських взаємовідносин, що склалися в ній.

Когнітивна безпорадність – психологічний стан або ситуація, за якої індивід, маючи необхідні знання, вміння та навички для розв'язання задачі, через низку причин когнітивного характеру не може впоратися з нею.

Коефіцієнт інтелектуального розвитку – числовий показник розумового розвитку людини, одержуваний у результаті застосування спеціальних тестів, призначених для кількісного оцінювання рівня розвитку інтелекту людини.

Колектив – високорозвинена мала група людей, взаємовідносини в якій будуються на позитивних нормах моралі. К. має підвищену ефективність у роботі.

Компенсація – здатність людини позбавлятися від переживань із приводу власних недоліків за рахунок посиленої роботи над собою і розвитку інших позитивних якостей.

Комплекс неповноцінності – складний стан людини, пов'язаний із недоліком яких-небудь якостей (здібностей, знань, умінь і навичок), супроводжуваний глибокими негативними емоційними переживаннями з цього приводу.

Комунікації – контакти, спілкування, обмін інформацією та взаємодія людей один з одним.

Конвергенція – зведення зорових осей очей на якомусь об'єкті або в одній точці зорового простору.

Константність сприйняття – властивість сприймати об'єкти і бачити їх відносно постійними за величиною, формою і кольором у фізичних умовах сприйняття, що змінюються.

Конфлікт внутрішньоособистісний – стан незадоволеності людини будь-якими обставинами його життя, пов'язаного з наявністю у нього інтересів, які суперечать один одному, прагнень, потреб, що породжують афекти і стреси.

Конфлікт міжособистісний – важко вирішувана суперечність, що виникає між людьми і спричинена несумісністю їх поглядів, інтересів, цілей, потреб.

Конформність – некритичне прийняття людиною чужої неправильної думки, супроводжуване нещирою

відмовою від власної думки, в правильності якої людина внутрішньо не сумнівається. Така відмова при конформній поведінці зазвичай мотивована якими-небудь кон'юнктурними міркуваннями.

Кореляція – математичне поняття, яке свідчить про статистичний зв'язок, який існує між явищами, що вивчаються.

Криза – стан душевного розладу, спричинений тривалою незадоволеністю людини собою і своїми взаємовідносинами з оточенням. К. вікова нерідко виникає при переході людини з однієї вікової групи до іншої.

Лабільність – властивість нервових процесів (нервової системи), що виявляється в здатності проводити певну кількість нервових імпульсів за одиницю часу. Л. також характеризує швидкість виникнення і припинення нервового процесу.

Лідер – член групи, чий авторитет, владу чи повноваження беззастережно визнають інші члени малої групи, готові йти за ним.

Лідерство – поведінка лідера в малій групі. Надбання або втрата ним лідерських повноважень, здійснення ним своїх лідерських функцій.

Локус контролю – поняття, що характеризує локалізацію причин, виходячи з яких людина пояснює свою власну поведінку і спостережувану нею поведінку інших людей. Внутрішній Л. к. – це пошук причин поведінки в самій людині, а зовнішній Л. к. – їх локалізація поза людиною, в його довкіллі.

Лонгитюдне дослідження – тривале за часом свого проведення наукове дослідження процесів формування, розвитку та зміни будь-яких психічних або поведінкових явищ.

Любов – вище духовне почуття людини, багате на різноманітні емоційні переживання, що ґрунтується на

шляхетних почуттях і високій моралі, і супроводжуване готовністю зробити все від себе залежне для благополуччя коханої людини.

Мазохізм – самоприниження, самокатування людини, пов'язане з незадоволеністю собою і переконаністю, що причини життєвих невдач у ньому самому (див. внутрішній локус контролю). М. – одне з основних понять, використовуваних у типології соціальних характерів.

Мала група – невелика за кількістю сукупність людей, що включає від 2–3 осіб до 20–30 осіб, зайнятих загальною справою і мають прямі особисті контакти один з одним.

Марєво – фантазії, мрії людини, які малюють у його уяві приємні, бажані картини майбутнього життя.

Марення – ненормальний, хворобливий стан психіки людини, що супроводжується фантастичними образами, галюцинаціями.

Масові комунікації – засоби передавання інформації, розраховані на масову аудиторію: друк, радіо, телебачення та ін.

Масові явища психіки – соціально-психологічні явища, що виникають у масах людей (населення, натовп, маса, група, нація тощо). М. я. п. включають чутки, паніку, наслідування, зараження, навіювання та ін.

Меланхолік – людина, чия поведінка характеризується уповільненою реакцією на діючі стимули, а також мовних, розумових і рухових процесів.

Мислення – психологічний процес пізнання, пов'язаний із відкриттям суб'єктивно нового знання, з вирішенням завдань, із творчим перетворенням дійсності.

Міміка – сукупність рухів частин обличчя людини, що виражають його стан або ставлення до того, що він сприймає (уявляє, обдумує, пригадує та ін.).

Мова – система використовуваних людиною звукових сигналів, письмових знаків та символів для представлення, перероблення, зберігання і передавання інформації.

Модалність – поняття, що означає якість відчуттів, що виникають під дією певних подразників.

Мотив – внутрішня стійка психологічна причина поведінки або вчинку людини.

Мотив влади – стійка риса особистості, що виражає потребу однієї людини мати владу над іншими людьми, прагнення панувати, управляти, розпоряджатися ними.

Мотив досягнення успіху – потреба добиватися успіхів у різних видах діяльності, що розглядається як стійка особистісна риса.

Мотив уникнення невдач – більш-менш стійке прагнення людини уникати невдач у тих ситуаціях життя, де результати його діяльності оцінюються іншими людьми. М. у. н. – риса особистості, протилежна мотиву досягнення успіхів.

Мотивація – динамічний процес внутрішнього, психологічного і фізіологічного управління поведінкою, що включає його ініціацію, напрям, організацію, підтримку.

Мотивування – розумне обґрунтування, пояснення самою людиною його вчинків, яке не завжди відповідає істині.

Мрії – плани людини на майбутнє, що виникають у його уяві і реалізують найбільш важливі для нього потреби та інтереси.

Навичка – сформований, автоматично здійснюваний рух, який не потребує свідомого контролю і спеціальних вольових зусиль для його виконання.

Навіювання – неусвідомлений вплив однієї людини на іншу, що спричиняє певні зміни в її психології і поведінці.

Навчання – одержання знань, набуття умінь і навичок у результаті життєвого досвіду.

Надійність – якість наукового методу дослідження, що дозволяє одержувати одні й ті самі результати за повторного або багаторазового використання цього методу.

Намір – свідоме бажання, готовність що-небудь зробити.

Наочно-дієве мислення – спосіб практичного вирішення завдань, що передбачає зорове вивчення ситуації та практичні дії в ній із матеріальними предметами.

Наочно-образне мислення – спосіб вирішення завдань, що передбачає спостереження за ситуацією та оперування образами її складових предметів без практичних дій із ними.

Напруженість – стан підвищеного фізичного або психологічного збудження, супроводжуваний неприємними внутрішніми почуттями і який потребує розрядки.

Наслідування – свідомо чи несвідомо поведінка людини, спрямована на відтворення вчинків і дій інших людей.

Настрій – емоційний стан людини, пов'язаний зі слабко вираженими позитивними або негативними емоціями, що існує впродовж тривалого часу.

Невротизма – властивість людини, що характеризується його підвищеною збудливістю, імпульсивністю і тривожністю.

Негативізм – демонстративна протидія людини іншим особам, невикористовування нею розумних порад із

боку інших людей. Часто спостерігається в дітей у період вікових криз.

Нейропсихологія – галузь психологічної науки, що вивчає зв'язок психічних процесів, властивостей і станів із роботою мозку.

Несвідоме – характеристика психологічних властивостей, процесів і станів людини, що перебувають поза сферою його свідомості, але мають такий самий вплив на його поведінку, як і свідомість.

Норми соціальні – прийняті в даному суспільстві або група правил поведінки, що регулюють взаємовідносини людей.

Обдарованість – наявність у людини задатків до розвитку здібностей.

Об'єктивація – процес і результат локалізації образів сприйняття у зовнішньому світі – там, де розміщується джерело сприйняття інформації.

Образ – узагальнена картина світу (предметів, явищ), що складається в результаті перероблення інформації, що надходить через органи почуття.

Онтогенез – процес індивідуального розвитку організму або особистості.

Оперативна пам'ять – вид пам'яті, розрахований на збереження інформації упродовж певного часу, необхідного для виконання деякої дії або операції.

Операція – система рухів, пов'язаних із виконанням конкретної дії, спрямованих на досягнення конкретної мети.

Опитування – метод психологічного вивчення, у процесі застосування якого людям задають питання, і на основі відповідей на них роблять висновки про психічний стан цих людей.

Опитник особистий – метод дослідження особистості, що ґрунтується на використанні системи

письмових або усних, заздалегідь продуманих питань, адресованих людині, чиї психологічні особливості підлягають вивченню.

Орієнтовна реакція (рефлекс) – реакція організму на нові стимули, що виявляється в загальній його активізації, зосередженні уваги, мобілізації сил і ресурсів.

Осмисленість сприйняття – властивість людського сприйняття приписувати сприйманому об'єкту або явищу певного сенсу, позначати його словом, відносити до певної мовної категорії.

Особистість – поняття, що означає сукупність стійких психологічних якостей людини, що становлять його індивідуальність.

Очікування – одне з основних понять когнітивної психології, дані про здатність передбачення людиною майбутніх подій.

Пам'ять – процеси запам'ятовування, збереження, відтворення та перероблення людиною різноманітної інформації.

Пам'ять генетична – пам'ять, обумовлена генотипом, що передається з покоління в покоління.

Пам'ять довготривала – пам'ять, розрахована на тривале зберігання і багаторазове відтворення інформації за умови її збереження.

Пам'ять короточасна – пам'ять, розрахована на зберігання інформації упродовж невеликого проміжку часу, від декількох до десятків секунд, доти, поки інформація, що міститься в ній, не буде використана або переведена в довгострокову пам'ять.

Паніка – масове явище психіки, що характеризується виникненням одночасно в багатьох людей, які контактують один з одним, почуттів страху, неспокою, а також безладних, хаотичних рухів і непродуманих дій.

Пантоміма – система виразних рухів, що здійснюються за допомогою тіла.

Первинні дані – інформація про досліджувані явища, що впливає на початку дослідження і підлягає подальшому обробленню, перш ніж на її основі можна буде зробити достовірні висновки про ці явища.

Первинні емоції – генотипні (див. генотип), зумовлені, найпростіші емоційні переживання: задоволення, незадоволення, біль, страх, гнів та ін.

Передсвідомість – психічний стан людини, що займає проміжне місце між свідомістю та несвідомим. Характеризується наявністю смутного усвідомлення пережитого, але відсутністю вольового контролю або здатністю ним управляти.

Переживання відчуття, супроводжуване емоціями.

Переконаність – упевненість людини у своїй правоті, що підтверджується відповідними аргументами і фактами.

Персоналізація – процес перетворення людини на особистість, набуття нею індивідуальності.

Перцептивний – той, що відноситься до сприйняття.

Піддослідний – людина, над якою проводяться наукові та психологічні дослідження.

Подразливість – здатність живих організмів біологічно доцільно (для самозбереження і розвитку) реагувати на значущі для їх життя впливи середовища.

Потреба – стан потреби організму, індивіда, особистості в чомусь, необхідному для їх нормального існування.

Почуття – вища, культурно обумовлена емоція людини, пов'язана з деяким соціальним об'єктом.

Прагнення – бажання і готовність діяти певним чином.

Практичне мислення – вид мислення, спрямований на вирішення практичних завдань.

Предметне сприйняття – властивість сприйняття представляти світ не у вигляді окремих відчуттів, а у формі цілісних образів, що належать до сприйраних предметів.

Представлення – процес і результат відтворення у вигляді образу якого-небудь об'єкта, події, явища.

Проекція – один із захисних механізмів, за допомогою якого людина позбавляється від переживань з приводу власних недоліків, за рахунок приписування їх іншим людям.

Просоціальна поведінка – поведінка людини серед людей, безкорисливо спрямована на їх благо.

Психіка – загальне поняття, яке означає сукупність усіх психічних явищ, що вивчаються в психології.

Психічні процеси – процеси, що відбуваються в голові людини і позначаються в динамічно змінюваних психічних явищах: відчуттях, сприйнятті, уяві, пам'яті, мисленні, мові та ін.

Психологічна сумісність людей – здатність людей знаходити взаєморозуміння, налагоджувати ділові та особисті контакти, співпрацювати один з одним.

Реакція – відповідь організму на який-небудь подразник.

Релаксація – розслаблення.

Референтна група – група людей, у чомусь привабливих для індивіда. Групове джерело індивідуальних цінностей, суджень, учинків, норм і правил поведінки.

Рефлекс – автоматична відповідна реакція організму на дію будь-якого внутрішнього або зовнішнього подразника.

Рефлексія – здатність свідомості людини зосередитися на самому собі.

Ригідність – загальмованість мислення, що виявляється в труднощах відмови людини від одного разу прийнятого рішення, способу мислення і дії.

Риса особистості – стійка властивість особистості, що характеризує її поведінку і мислення.

Рівень домагань – максимальний успіх, якого людина розраховує добитися в тому чи іншому виді діяльності.

Рішучість – готовність перейти до практичних дій, сформований намір зробити певний вчинок.

Розсіяність – нездатність уваги сконцентруватися на об'єкті.

Розуміння – психологічний стан, що виражає правильність прийнятого рішення і супроводжуваний почуттям упевненості в точності сприйняття або інтерпретації якої-небудь події, явища, факту.

Роль – поняття, що означає поведінку людини в певній життєвій ситуації, відповідно займаного нею положення (наприклад, роль керівника, підлеглого, батька, матері та ін.).

Самоактуалізація – використання і розвиток людиною наявних у нього задатків, їх перетворення на здібності. Прагнення до особистісного самовдосконалення. С. як поняття введене з гуманістичної психології.

Самовизначеність особистості – самостійний вибір людиною свого життєвого шляху, цілей, цінностей, моральних норм, майбутньої професії та умов життя.

Самовладання – здатність людини зберігати внутрішній спокій, діяти розумно і виважено в складних життєвих ситуаціях.

Самооцінка – оцінювання людиною власних якостей, достоїнств і недоліків.

Саморегуляція – процес управління людиною власними психологічними і фізіологічними станами, а також учинками.

Самосвідомість – усвідомлення людиною самої себе, своїх власних якостей.

Сангвінік – тип темпераменту, що характеризується енергійністю, підвищеною працездатністю і швидкістю реакцій.

Свідомість – вищий рівень психічного відображення людиною дійсності, її представленість у вигляді узагальнених образів і понять.

Сенс особистісний – значення, яке об'єкт, подія, факт або слово набувають для даної людини в результаті його особистого життєвого досвіду.

Сенсибілізація – підвищення чутливості органів чуття під впливом дії на них певних подразників, зокрема тих, які надходять у цей самий час до інших органів почуттів (наприклад, збільшення гостроти зору під впливом слухових подразників).

Сенситивний період розвитку – період у житті людини, що забезпечує найбільш сприятливі умови для формування у неї певних психологічних властивостей та видів поведінки.

Сенсорний – пов'язаний із роботою органів чуття.

Сила нервової системи – властивість нервової системи витримувати тривалі і великі навантаження.

Символ – знак чогось, дещо подібний до позначеного об'єкта.

Симпатія – почуття емоційної схильності до людини, підвищений інтерес і потяг до неї.

Синестезія – здатність подразника, адресованого природою у пристосований для нього орган почуттів, одночасно викликати незвичне відчуття в іншому органі

почуттів. Наприклад, при сприйнятті музики у деяких людей можуть виникати зорові відчуття.

Словесно-логічне мислення – вид мислення людини, де засобом вирішення завдання є словесне абстрагування і логічні міркування.

Совість – поняття, що означає здатність людини переживати, глибоко сприймати і шкодувати про випадки порушення ним самим або іншими людьми моральних норм. С. характеризує особистість, що досягла високого рівня психологічного розвитку.

Соціальне очікування – очікувані від людини, яка займає в суспільстві певне положення, судження, дії і вчинки, відповідні його соціальній ролі.

Соціальний стереотип – спотворені соціальні установки людини стосовно людей певної категорії, що виникли в неї під впливом обмеженого або одностороннього життєвого досвіду, спілкування з представниками даної соціальної групи: національної, релігійної, культурної та ін.

Соціально-психологічний тренінг – теорія і практика спеціального психотерапевтичного впливу на людей, розрахована на поліпшення їх спілкування і пристосування до умов життя.

Соціометрія – сукупність однотипно-побудованих методик, призначених для виявлення та подання, у вигляді соціограм і ряду спеціальних індексів, системи особистих взаємовідносин між членами малої групи.

Співпереживання – переживання людиною тих самих почуттів та емоцій, що характерні для людей, які перебувають поруч із нею (див. емпатія).

Співробітництво – прагнення людини до узгодженої, злагодженої роботи з людьми. Готовність підтримати і надати допомогу їм. Протилежне суперництву.

Спілкування – обмін інформацією між людьми, їх взаємодія.

Спостереження – метод психологічного дослідження, розрахований на безпосереднє одержання потрібної інформації через органи чуття.

Сприйняття – процес прийняття і перероблення людиною різної інформації, що надходить у мозок через органи почуттів. Завершується формуванням образу.

Спрямованість особистості – поняття, що означає сукупність потреб і мотивів особистості, які визначають головний напрямок її поведінки.

Статеворольова поведінка – поведінка, притаманна особі певної статі в тій соціальній ролі, що відповідає цій статі.

Статус – становище людини в системі внутрішньогрупових взаємовідносин, що визначає ступінь його авторитету в очах інших учасників групи.

Стиль лідерства – характеристика взаємовідносин, що складаються між лідером і веденими. Способи і засоби, які застосовує лідер для потрібного впливу на залежних від нього людей.

Стрес – стан душевного (емоційного) і поведінкового розладу, пов'язаний із нездатністю людини доцільно і розумно діяти в ситуації, що склалася.

Суб'єктивний – стосується людини-суб'єкта.

Сумісність – здатність людей працювати разом, успішно вирішувати завдання, що вимагають від них узгодженості дій і гарного порозуміння.

Суперництво – прагнення людини до змагання з іншими людьми, бажання взяти верх над ними, перемогти, перевершити.

Схема мислення – система понять або логіка міркувань, зазвичай застосовуваних людиною під час зустрічі з незнайомим об'єктом або новим завданням.

Схильність – прагнення до якої-небудь діяльності.

Талант – високий рівень розвитку здібностей людини, що забезпечує досягнення значних успіхів у тому чи іншому виді діяльності.

Творче мислення – вид мислення, пов'язаний зі створенням або відкриттям чогось нового.

Темперамент – динамічна характеристика психічних процесів і поведінки людини, що виявляється у їх швидкості, мінливості, інтенсивності та інших характеристиках.

Теорія діяльності – психологічна теорія, що розглядає психічні процеси людини як види внутрішньої діяльності, які походять із зовнішніх і мають структуру, аналогічну зовнішній діяльності.

Тест – стандартизована психологічна методика, призначена для порівняльного, кількісного оцінювання у людини, досліджуваної психологічної якості.

Тестування – процедура застосування тестів на практиці.

Тривожність – властивість людини дійти до стану підвищеної турботи, відчувати страх і тривогу в специфічних соціальних ситуаціях.

Увага – стан психологічної концентрації, зосередженості на якомусь об'єкті.

Умовивід – процес логічного висновку певного положення з деяких достовірних тверджень-посилань.

Установка – готовність, схильність до певних дій або реакцій на конкретні стимули.

Уява – здатність уявляти відсутній або реально не існуючий об'єкт, утримувати його у свідомості і подумки маніпулювати ним.

Флегматик – тип темпераменту людини, що характеризується зниженою реактивністю, слабо розвинутими, уповільненими виразними рухами.

Фрустрація – емоційно важке переживання людиною своєї невдачі, що супроводжується почуттям безвиході, краху надій у досягненні певної бажаної мети.

Характер – сукупність властивостей особистості, що визначають типові способи її реагування на життєві обставини.

Цензура – психоаналітичне поняття, що означає підсвідомі психологічні сили, які прагнуть не допустити у свідомість певні думки, почуття, образи, бажання.

Центральна нервова система – частина нервової системи, що складається з головного, проміжного і спинного мозку.

Центральний – характеристика нервових процесів, що відбуваються на вищих рівнях центральної нервової системи.

Цінності – те, що людина особливо цінує в житті, чому надає особливого, позитивного життєвого сенсу.

Честолюбство – прагнення людини до успіхів, розраховане на підвищення його авторитету і визнання з боку оточення.

Чутливість – здатність організму запам'ятовувати і реагувати на дії середовища, що не мають безпосереднього біологічного значення, але спричиняють психологічну реакцію у формі відчуттів.

Юридична психологія – галузь психологічної науки, що вивчає психічні процеси, явища і стани людей, які беруть участь у сприйнятті, наслідуванні юридичних норм.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Петренко В. М. Методика виховної роботи у військових підрозділах : підручник / В. М. Петренко. – Суми : Сумський державний університет, 2016. – 475 с.

2. Петренко В. М. Методика воєнно-ідеологічної підготовки : навчальний посібник / В. М. Петренко, О. М. Шевченко. – Суми : Сумський державний університет, 2017. – 480 с.

3. Повсякденна діяльність командира підрозділу : навчальний посібник / В. М. Петренко, М. М. Ляпа, В. Є. Житник та ін. – Суми : Сумський державний університет, 2014. – 450 с.

4. Колесніков В. О. Управління повсякденною діяльністю підрозділів в мирний час : підручник / В. О. Колесніков, В. О. Мазуренко, В. М. Петренко. – Суми : Слобожанщина, 2001. – 483 с.

5. Основи управління та прийняття рішень у військовій справі : підручник / М. І. Нещадим, В. О. Колесніков, В. О. Мазуренко, В. М. Супрун. – Суми : Слобожанщина, 2000. – 376 с.

6. Статути Збройних сил України. – Київ : Видавництво «Варта», 2004. – 499 с.

7. Конституція України від 28 червня 1996 року № 254/96 – ВР (зі змінами).

8. Закон України від 06 грудня 1991 року № 1934 - XII «Про Збройні сили України» (зі змінами).

9. Воєнна доктрина України : Затверджено Указом Президента України від 24 вересня 2015 року № 555/2015.

10. Концепція ідеологічної роботи у Збройних силах України : Затверджено Наказом Міністерства оборони України від 5 лютого 2013 року №77.

11. Інструкція з організації воєнно-ідеологічної підготовки у Збройних силах України : Затверджено Наказом Міністерства оборони України від 20 березня 2013 року № 188.

Навчальне видання

Петренко Валентин Миколайович,
Ляпа Микола Миколайович,
Леганьков Ігор Вікторович та ін.

ОРГАНІЗАЦІЯ ТА МЕТОДИКА РОБОТИ З ОСОБОВИМ СКЛАДОМ

Підручник

Художнє оформлення обкладинки Л. В. Петренко
Редактори: Н. З. Клочко, С. М. Симоненко
Комп'ютерне верстання Д. О. Кубишкіна

Формат 60×84/16. Ум. друк. арк. 24,18. Обл.-вид. арк. 21,84. Тираж 500 пр. Зам. №

Видавець і виготовлювач
Сумський державний університет,
вул. Римського-Корсакова, 2, м. Суми, 40007
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 3062 від 17.12.2007.

